

Fig. 1. Udsigt over Lillebælt fra et højedrag ved Middelfart. Malet af Jens Juel o. 1800. I Thorvaldsens Museum. Foto Hans Petersen. – View of Little Belt from raised ground at Middelfart. Painted by Jens Juel in c.1800.

SKT. NIKOLAJ KIRKE

NOTER S. 2371

*Historisk indledning.*¹ Middelfart ligger ved Lillebælt på nordsiden af Hindsgavl-halvøen, der som det vestligste af Fyn skyder sig ud i det smalle, strømfyldte farvand. Kirken er rejst på en lille bakke med skrænt umiddelbart ned til havnen i byens vestre del. Øst for byen mødtes landevejene fra Bogense og Odense og løb til Østerport, hvor også landevejen fra Assens stødte til. Vest for byen lå det kongelige borganlæg Hindsgavl, som blev bygget i 1200-tallet og siden var sæde for lensmanden. Hovednerven i byens liv var allerede i middelalderen færefarten til Snoghøj på Jyllandssiden.

Byens hovedstrøg er den øst-vestorienterede Algade (tidligere Storegade² eller Store Adelgade³), der ender ved kirken. Herfra skærer Brogade sig ned

til havnen, og her udmunder smågaderne Gl. Vestergade fra vest og Smede- og Knorregade fra syd. Syd om bykernen løber Søndergade, der omtrent midtpå via Grønnegade (tidligere Mørkegyde) har forbindelse til Torvet midt på Algades nordside.

Stednavnet Middelfart (»Mæthælfar«) nævnes første gang i Kong Valdemars Jordebog 1231. Det er sammensat af de gamle danske ord 'mæthal' (midter) og 'far' (vej), og har nok oprindeligt betegnet et afsnit af den strækning, hvor Fyn og Jylland stødte op til hinanden, eventuelt både kysten og farvandet, men er siden indsnævret til at betegne købstaden.⁴ Angiveligt blev byen afbrændt i 1287 under et af den norske konges togtter mod Danmark. Det er uvist, hvornår den opnå-

Fig. 2. Kort over Middelfart fra Peder Hansen Resen, *Atlas Danicus*, Kbh. 1677. 1. Kirken. 2. Skolen (s. 2250). 3. 'En gammel mur af et kapel' (s. 2232). 4. Rådhuset. 8. Torvet. – Map of Middelfart from Peder Hansen Resen's *Atlas Danicus*. 1. The Church. 2. The School. 3. 'An old wall from a chapel' 4. The Town Hall. 8. The Market Square.

ede købstadsstatus; de ældst kendte privilegier er stadfæstet af kong Hans 1496.⁵ Byens råd omtales tidligst 1362,⁶ og i 1400-tallet nævnes jævnligt borgmestre og rådmænd.

Det kirkelige og administrative centrum lå for vestenden af Algade, hvor Smede- og Knorre-gade mødes og danner en plads, det såkaldte Fisketorv. Den nu stående kirke har formentlig sin oprindelse i en $\dagger$ kirke af natursten (s. 2234), som i løbet af 1200-tallet erstattedes af en større teglstenkirke. Den er som i så mange andre kystbyer viet til de søfarendes helgen, Skt. Nikolaj, hvilket tidligst er bevidnet 1507,⁷ men formentlig har gammel hævd. Patronatsretten lå som vanligt hos kongen. Ifølge et sagn skal der også have ligget en »herregaard« kaldet »Borgen« i denne del af byen, omkring den nuværende Vestre Kirkegård, men herom savnes arkæologiske vidnesbyrd.⁸

Middelfart fik ingen klostre og synes aldrig at have haft mere end den ene kirke. Et $\dagger$ Trefoldighedskapel var opført som en selvstændig bygning

på kirkegården (jf. ndf.). På 'Kappelsbjerg' øst for byen har der ligget et $\dagger$ Hellig Kors Kapel (s. 2409), og fra 1400- og 1500-tallet er bevaret vidnesbyrd om et $\dagger$ kapel på Hindsgavl Slot (s. 2407).

I senmiddelalderen udstedte syv biskopper et afladsbrev,⁹ og medlemmer af de adelige slægter Skinkel, Gyldenstjerne og Frille med flere stiftede et $\dagger$ Trefoldighedskapel ved kirken (se dette) parallelt med deres stiftelser i Johanniterklosterkirken i Odense (s. 1223 ff.). I årtierne o. 1500 underkastedes kirken en gennemgribende om- og udbygning, der indledtes med opførelsen af sakristiet o. 1480 (s. 2249). 1510-20 tilføjedes tårnet, der blev udstyret med skydeskår, og formentlig o. 1524 opførtes det basilikale skib (s. 2256 og 2264). Arbejderne, der muligvis blev helt eller delvist udført på kongelig bekostning, skal måske ses i sammenhæng med byens funktion som opkrævningssted for strømtolden (jf. s. 2262).

Mange rejsende, som passerede gennem færgebyen på vej mellem landsdelene, må have besøgt

Fig. 3. Udsigt fra Kongebro skoven mod Middelfart. Maleri af Christian Berthelsen o. 1905. I Middelfart Museum.
– View towards Middelfart from the Kongebro wood. Painting by Christian Berthelsen c.1905.

kirken. Blandt disse var også konger og fyrster; mest berømt er Christian II's sejlads frem og tilbage mellem Fyn og Jylland under hans ophold i Middelfart i begyndelsen af 1523, skildret i mytisk skær af Johannes V. Jensen i romanen 'Kongens Fald'.

Et særkende for byen var marsvinejagten, der er dokumenteret siden o. 1500, men formentlig er ældre. Marsvinefangerne var organiseret i et særligt lav, som årligt skænkede en andel af fangsten, kaldet 'Skt. Nikolaj lod', til kirken. Lavets medlemmer nød til gengæld siddepladser i tårnrummet til halv takst.¹⁰

Middelfart var toldsted for en gren af den indbringende studeekspert, og dette bidrog til at skabe en velstående borgerstand. Byen slap nogenlunde urørt gennem 1600-tallets krige,¹¹ men i tiden derefter mærkede man købstædernes almindelige tilbagegang. Anlæggelsen af Fredericia 1651 og en ny færgerute herfra til Strib har dog nok ikke skadet byen i samme omfang som tidligere antaget. 1655 blev opkrævningen af strøm-

told flyttet til Fredericia, men Middelfart beholdt sin position som en vigtig færgeby.¹²

1884-88 opførtes Statshospitalet syd for byen efter tegning af arkitekt Vilhelm Petersen. Komplekset, der var beregnet for sindssyge fra Fyn og det sydlige Jylland, omfattede bl.a. en *†kirkesal* og *†kirkegård* (s. 2410).

Anneksforhold. Senest fra o. 1520 var Kavslunde anneks til Middelfart,¹³ og denne forbindelse bevarede til 1896.

Ifølge en aftale fra 1588 skulle kapellanten prædike i hovedsognet hver anden søndag og helligdag, mens sognepræsten skulle betjene anneksognet. Aftalen blev indgået, efter at lensmanden og borgerne havde klaget over, at præsten, Ole Pedersen Bang, var 'ubegribelig i prædiken' (jf. gravsten nr. 9).¹⁴ 1632 stiftede borgmester Claus Madsen et legat, så kapellanten hver lørdag eftermiddag kunne holde en halv times gudstjeneste med sang og prædiken i bykirken.¹⁵

Jordegods m.m. I senmiddelalderen blev der skænket gods til højalteret samt til seks navngivne altre

Fig. 4. Middelfart set fra øst. Tegning af Johan Jacob Bruun 1755. I KglBibl. – Middelfart seen from the east. Drawing by Johan Jacob Bruun 1755.

(jf. †alterstiftelser og kapeller ndf.), og 1507 testamenteredes halvdelen af 'mit hus og gård' til kirken.¹⁶ En samlet oversigt over kirkens jorder og ejendomme kendes først fra 1760.¹⁷ Den nød da landgilde af tre gårde i Asperup, som den 1718 havde fået i refusion for korn- og kvægtienden af Fæno, samt indtægterne af nogle jorder og gårdsrum.¹⁸ Indtil marsvinejagten ophørte i slutningen af 1800-tallet, modtog kirken desuden sin årlige andel af fangsten (jf. ovf.).

Kirkebygningens tilstand. Efter reformationen var bygningen jævnt hen i dårlig forfatning, og udgifterne til vedligeholdelse synes at have oversteget indtægterne. 1574 blev det bestemt, at materialer fra den nedbrudte †Viby Kirke (Udby Sogn, Vends Herred) skulle benyttes til istandsættelse af den 'meget forfaldne' bykirke, og kongetienden af Skovby Sogn henlagdes til samme formål.¹⁹ Ved visitatsen i 1588 konstaterede biskop Jacob Madsen, at kirkens indre var i dårlig stand, og bemærkede desuden, at den blev anvendt til opbevaring af fiskegarn.²⁰

De følgende årtier blev de omkringliggende landsbykirker gentagne gange pålagt at komme kirken til hjælp, i 1590 kirkerne i Odensegård Len,²¹ i 1605 kirkerne i Vends og Båge herreder,²² og i 1631 atter kirkerne i Vends Herred.²³ 1651 var kirken angiveligt så brøstfældig, 'at den ganske skulle forfalde, om ikke den i tide hjælpes', og kirkerne i Vends Herred måtte igen holde for.²⁴

1808, i forbindelse med Napoleonskrigene, overnattede spanske soldater i kirken,²⁵ og under treårskrigen blev bygningen benyttet til opbevaring af krudt.²⁶ Ulig så mange andre købstadskirker slap bygningen for en hårdhændet restaurering i slutningen af 1800-tallet, og den står derfor i dag i vidt omfang i den skikkelse, den fik i årtierne o. 1500.

Kirkens *regnskabsbøger* er bevaret fra og med 1642, men detaljerede oplysninger om indtægter og udgifter er først indført fra 1674. Det ældste inventarium er dateret 1675. Til hen mod midten af 1700-tallet varetog kirken tillige vedligeholdelsen af latinskolen, der var indrettet i sakristiet, samt

af embedsboliger for præst, kapellan og latinskolen lærer.²⁷ Vedligeholdelsen af et bolværk mod stranden påhvilede også kirken, men overgik 1750 til ejeren af Vejlbys Sogns kongetiende.²⁸ Til formælingsfesten i anledning af prins Frederiks (VII) bryllup 1. november 1828 blev koret udsmykket med lys og brudeparrets navnetræk,²⁹ og ved fejringen af 300-året for reformationen 1836 pyntedes våbenhuset med guirlander af grønne grene.²⁹

Sagn. Klokkerens tjenestepige, som var ked af at ringe med den tunge klokke, råbte, da hun en aften kom op i tårnet, 'Gid pokker havde den klokke', hvorpå både klokken og pigen røg ud af lydhullet og sank til bunds i Lillebælt.³⁰

MIDDELALDERLIGE ALTRE OG KAPELLER

Hovedkilden til altrene og kapellernes historie er et testamente oprettet 1507 af en unavngiven person. Testamentet omtaler samtlige kendte stiftelser i byen og kirken; ni i alt. Heraf er specifikt nævnt fire altre (Højalteret, Skt. Andreas' alter, Skt. Nikolajs alter og Vor Frues alter) og to kapeller (viet til Helligkors og Trefoldigheden; heraf var det førstnævnte dog ikke placeret i eller lige ved kirken). Derudover er omtalt gaver til tre helgener, formentlig referencer til altre, viet til de pågældende (Skt. Anna, Skt. Birgitta og Skt. Mauritius).³¹ Det kan dog ikke udelukkes, at kirken kan have haft flere altre og kapeller end de anførte.

Skt. Andreas' alter (»altare S. Andree«) blev 1507 betænkt med tre skilling.⁷

Skt. Annas alter blev stiftet af en hr. Mats Bang, måske o. 1475,³² med den klausul, at en præst af hans slægt i fremtiden skulle have alteret med dets tilliggende i forlening mod at holde visse messer. Denne bestemmelse blev dog tilsyneladende ikke overholdt, siden Hans Bang, borger i Bogense, fik vikariatet i forlening af biskop Jens Andersen Beldenak, vistnok i 1523.³³

1507 blev der skænket tre skilling til alteret (»ad S. Annam«) og det samme til vikaren, hr. Thomas.⁷ Alterets adkomstbreve, som lå i vikariets skab,

blev angiveligt stjålet, da byen blev plyndret under Grevens Fejde (1534–36), hvorfor der opstod usikkerhed om ejendomsforholdene til visse jorder.³⁴ Da væsentlige dele af altergodset 1547 blev fradømt Hans Bang (jf. note 33), blev der udstedt ejendomsbreve på to huse, som begge kaldtes Skt. Anne hus, to boder, to gårde og en humlegård i byen, som havde tilhørt alteret, imod en årlig ydelse til sognepræsten.³⁵ Desuden omtales 1550 en gård i Odense, som var forlenet til Hans Bang.³⁶

Skt. Birgittas alter (»ad S. Birgittam«) fik 1507 et lille vaskekar (»løffkar«), og vikaren, hr. Nikolaj, modtog fire skilling.⁷

Højalteret (»høgæ altar«) har formentlig ligesom kirken været viet til Skt. Nikolaj. Det er dog ikke identisk med det nedenfor omtalte Skt. Nikolaj alter, der 1507 nævnes særskilt.³⁷ Dette år blev alteret betænkt med seks alen »koler« (sandsynligvis en art tekstil) til et alterklæde.⁷

Skt. Mauritius' alter (»til Sanctum Mauricium«) modtog 1507 en sølvske, seks »foer« (formentlig pelsværksskind, 'fo(d)er', eller tekstil, 'foderdug', 'foderlagen'), 'min' messebog og et korporale (dvs. et kalkklæde).⁷

Skt. Nikolajs alter (»altare S. Nicolai«) var sandsynligvis et sidealter (jf. ovf.). 1453 stadfæstede Jes Haiess, rådmand i Odense, at hans mor, Boeldt (Bodil), havde skænket en jord i Vestergade til alteret, ligesom han selv gav en jord i byen og en jord på Skrillinge Mark til samme alter.³⁸ 1507 blev alteret betænkt med fire skilling.⁷ Det erindredes endnu i 1620'erne at have været i kirken.³⁹

Trefoldighedskapellet (»capellam S. Trinitatis«) var opført som en selvstændig bygning på kirkegården sydvest for kirken (s. 2232). Kapellets stiftelse skyldtes Bernike Skinkel (†1418), der fremhævedes som »Fundator primus«, dvs. den egentlige grundlægger, og hans to hustruer, Hilleborg (Christiernsdatter Frille) og Catharina (Karen Jensdatter Kiste).⁴⁰ 1493 indledtes kapellets opførelse (eller evt. en ombygning), idet der nu føjedes en lang række både nulevende og afdøde

medstiftere til, et flertal heraf med tilknytning til Skinkelslægtten.⁴¹ 1507 blev kapellet og vikaren, hr. Peter, betænkt med en ort rug, mens en hr. Michael (vikarens medtjener?) fik en ny skjorte.⁷ Kappellets jordegods omfattede en betydelig donation fra Henrik Knudsen Gyldenstjerne (†1517), der ud over nogle bøndergårde skænkede provstegården i Middelfart, som hr. Peder boede i.⁴² 1565 pantsatte borgmestre og råd kapellet til borger Herman Kremer for 50 daler.⁴³

†*Kapelbygningen* er beskrevet s. 2232. Den var indrettet med et †*alter* og vist også et †*positiv* (orgel).⁴⁴ 1665 blev der givet tilladelse til dens nedbrydning.

Til *Vor Frues alter* (»altare beate Marie virginis«) blev 1507 skænket tre skilling, og til vikaren, hr. Peter, fire skilling.⁷ 1588 forlangte biskop Jacob Madsen alteret med jomfru Marias billede på fjernet, hvilket kirkeværgerne lovede.²⁰ Alteret er sandsynligvis identisk med det *Vor Frues alter*, som man endnu i 1620'erne erindrede i kirken.³⁹

KIRKENS OMGIVELSER

Beliggenhed. Kirken, der indtil 1819 var omgivet af en †kirkegård, er opført i den vestlige del af den gamle bykerne på en lav bakke, der mod nord skræner ned mod Lillebælt. Den ligger på en omtrent rektangulær hjørnegrund mellem byens hovedgade Algade (syd) og Brogade (vest); syd for dette vej-kryds løber Knorregade og Smedegade sammen og danner et lille, langstrakt torv, Fisketorvet.

Set fra Algade antager området omkring kirken torvelignende karakter i det tætbebyggede gadebillede. Den kystnære kirke hæver sig over de omkringliggende huse, og fra dens nordside er frit udsyn over Lillebælt med de to broer. Terrænet ligger ca. 7 m over havet, og ender nord for kirken i en skråning mod Havnegade. Arealet omkring kirken er brolagt o. 1960; nogle enkelte gravsten er nedfældet i brolægningen. Det brolagte areal omkranses mod Algade (syd), sognegården (øst) og til dels mod Brogade (vest) af smalle græsplæner, mens der nord for kirken i stedet er etableret et buskadset ind mod naboejendommene. Bag buskadset og fortsættende østpå langs skråningen

indtil sognegården er anlagt en grussti. Nogle enkelte asketræer er plantet på græsplænerne, og i buskadset nord for kirken gror et majestætisk egetræ. På plænen foran sognegården, i kirkeområdet nordøstlige hjørne, er placeret et jernanker, skænket 1968 af Middelfart Havn.⁴⁵

Hegn og indgange. Kirken er på alle fire sider delvis afgrænset af huse opført på grunde, der i tidens løb er udstykket af †kirkegården. Mod Algade er opført en ca. 25 cm høj kant af kløvede, rødlig granitsten sat i cement, der afbrydes af to køreåbninger, og fortsætter i en runding et stykke ned ad Brogade, hvor kantsætningen udligner gadens stejle fald; på denne sidste strækning er desuden plantet en lav hæk som afskærmning mod gaden nedenfor. I det nordvestlige hjørne indrammes kirkeområdet dels af bagsiderne af husene i Brogade, dels af en 1,5 m høj teglsat mur ind til gårdhaverne, opført 1819 og forhøjet 1854, der fortsætter om på kirkens nordside, hvor den omtrent ud for sakristiet løber nordpå ned ad skråningen.⁴⁶ Herfra og indtil kirkeområdets nordøstlige hjørne er plantet en lav bøgehæk, der dækker næsten hele skråningen. Ved Havnegade står hækken på en ca. 1 m høj stensætning af natursten. Endelig er kirkeområdet mod øst, dvs. bag sognegården, afgrænset af et nyere, grønmalet plankeværk.

Foruden de ovennævnte køreindgange fra Algade er der adgang til kirkeområdet via en brolagt trappe fra Havnegade.

†*Kirkegård.* Området omkring kirken var sognets kirkegård indtil indvielsen af †Østre Kirkegård 1819 (s. 2405). Herefter fortsatte begravelserne på den gamle kirkegård i mindre omfang indtil 1901,⁴⁷ og området bar 1957 endnu præg af at have været kirkegård.⁴⁸ Kirkegården har været større end det nuværende kirkeområde, hvilket bekræftes af skeletfund under de 'boder' og huse, der i tidens løb blev opført i kirkegårdens periferi.⁴⁹ På nordsiden har Lillebælt desuden gjort indhug i kirkegården (jf. †'Gjordhus'),⁵⁰ dog først og fremmest i tiden indtil 1697, da et 107 m langt bolværk blev opført neden for skrænten.⁵¹ Endelig afstod kirken 1819 nogle mindre 'haver' i kirkegårdens nordvestlige hjørne til naboerne, mod at disse bekostede en planering af det gamle kirkegårdsareal og opførte en mur ind mod kirkeområdet (jf. ovf.).⁵²

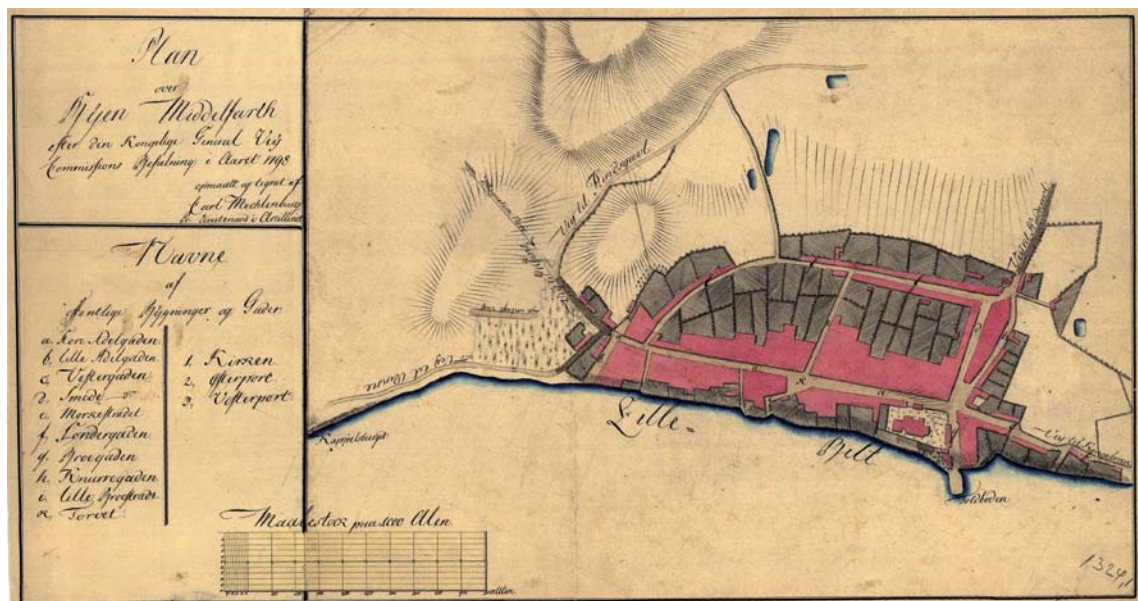

Fig. 5. Carl Mechlenburgs kort over Middelfart, 1798. 1:20.000. I Rigsarkivet. – Carl Mechlenburg's map of Middelfart, 1798.

På kirkegården var anlagt brolagte gange. Således omlagdes gangen fra kirkedøren til risten ved præstegården 1720, og samme år lagdes en ny fra kirkedøren til den 'øverste rist'.⁵¹ 1871 brolagde P. Dupont 'rundt om kirken', hvilket må hentyde til gangstierne, idet der indtil 1960 var grusbeklægning om selve kirkebygningen.⁵³

†Kirkegårdsmure og -hegn. De tidligste oplysninger om kirkegårdsmuren stammer fra 1600-tallets slutning. På det tidspunkt var der mod Algade opført mur mellem kirkeboderne og sygehuset samt fra sygehuset om hjørnet ad Brogade indtil rektorboligen og gadens øvrige bygninger. Herfra var der i kirkegårdens nordvestlige hjørne sat et plankeværk mod Store Bro,⁵⁴ og nord for kirken var neden for skrænten opført en mur i kort afstand fra det ovennævnte bolværk. Mod øst afgrænsedes kirkegården fra præstegården ved et plankeværk eller stakit, nævnt 1670.⁵⁵

Kirkegårdsmuren blev løbende repareret, og det følgende dækker derfor kun de væsentligste arbejder. 1672 blev den gamle mur repareret, og der opførtes 'en del ny kirkegårdsmur'. Imidlertid måtte den nordre mur, der var særligt udsat for vejret, fornys allerede 1686. Det ruinerede bolværk af træ blev 1719 udskiftet med en 120

m lang 'strandmur' af sten (1,9 m høj og tyk).⁵⁶ Samme år forestod Oluf Murmester en gennemgribende istandsættelse og delvis fornyelse af kirkegårdsmuren. På dette tidspunkt erstattedes plankeværket i det nordvestlige hjørne med en mur, der ligesom den øvrige mur var 1,9 m høj og 80 cm tyk.⁵¹ I forbindelse med kirkegårdens omlæggelse efter indvielsen af †Østre Kirkegård 1819, blev 'strandmuren' omsat, mens den gamle mur blev nedbrudt.⁵⁷ Året efter opførtes et stakit sat på en grundvold af kampesten, mens der opførtes en 1,6 m høj mur mellem kirkeområdet og beboelseshusene mod Brogade.⁵⁸ 'Strandmuren' blev nedrevet 1916.⁵⁹ Stakittet om kirken var allerede 1904 blevet erstattet af et højt jernstakit sat mellem svære granitpiller (arkitekt H. F. J. Estrup),²⁸ som stod indtil anlæggelsen af den nuværende kantsætning 1960.

†Porte og låger. Kirkegårdens primære indgange var to portaler med jernlåger i muren mod Algade, dels i den vestre ende af muren, dels i muren mellem sygehuset og kirkeboderne (dvs. omtrent over for korsarmen). Under begge lå jernriste over murede gruber. Portalerne blev repareret 1719, 1746 blev begge ommuret og fik nye låger.⁶⁰ Herudover var der 1713 tre jernriste, henholdsvis under en

ganglåde 'med bom og kæde' i kirkegårdens nord-vestlige hjørne mod Store Bro, under den hvælvede låge ind til præstegården og sandsynligvis ved 'stet-ten' i den nordre kirkegårdsmur, der gav adgang til kirkens jordhave på skråningen.⁶¹ Anvendelsen af jernriste har næppe fundet sted før 1641, da biskop Hans Mikkelsen efter sit besøg i kirken krævede, at man sikrede, at svinene holdtes ude af kirkegården.⁶² Da muren blev erstattet af et stakit 1820 (jf. ovf.) opførtes samtidig to stakitporte mod Algade. 1833 bekendtgjordes det ved trommeslagning, at 'opgangene' fra stranden nu var aflukkede.²⁸

†*Beplantning*. Kirkegården var i 1700-tallet beplantet med lindetræer, hvoraf et blev fældet 1746, da dets rødder gjorde skade på rektors residens (jf. ndf.), mens de øvrige '8 a 9' linde blev fældet 1819 i forbindelse med planeringen af kirkegården.²⁹ Kort efter plantedes kastanjetræer mod Algade, og i 1827 et antal popler.⁶³ Kastanjetræerne stod om kirken indtil 1971, da de blev erstattet af manna ask sat i grupper.⁶⁴

†*Fortov*. 1768 anlagdes 'et stykke stenbro' foran kirken,⁵¹ og 1824 lagde brolægger H. Hansen ca. 100 m² fortov om kirken.²⁹

Bygninger på kirkegården. På kirkegården har stået en række bygninger, hvis funktion og beliggenhed delvis kendes.

Et †*kapel* i kirkegårdens sydvestre hjørne, indviet til Trefoldigheden (jf. s. 2226), blev angiveligt opført eller ombygget 1493.⁶⁵ 1625 var bygningen stærkt forfalden,⁶⁶ og man besluttede at nedrive den. Dette iværksattes dog formentlig først fra 1665, da kirkegårdsmuren udbedredes med sten fra †kapellet,⁶⁷ der 1667 igen leverede byggematerialer til opførelsen af våbenhuset (s. 2277 ff.). 1670 blev †kapellet gengivet som en ruin (fig. 2), der endnu 1719 tjente som stenbrud for reparation på kirke og mur.²⁹

Ligesom våbenhusets mure må †kapellet have været af røde teglsten i munkestensformat iblandt mørkbrændte bindere. Angiveligt fandtes der en jernbunden dør med årstallet »1489«,⁶⁸ hvorpå der var placeret en pengeblok med udvendig pengesprække, som kunne åbnes indefra. Arkitektonisk har det været en usædvanlig bygning, idet der i facaden 1623 var indsat ni kranier over døren, et 'memento mori', hvortil der herhjemme kun kendes få paralleller.⁶⁹

†*Gjordhus*. 1623 omtales nord for kirken et †gjordhus med fire skorstene, der få år forinden var skredet i vandet.⁵⁰ Rester af bygningen var muligvis synlige endnu 1798, da byens plan gengives med et uspecifiseret skraveret rektangel nord for tårnet (jf. fig. 5). Bygningens funktion og alder er ukendt, men navnet refererer muligvis til Gjerd Nielsen, lensmand på Hindsgavl, der kan have ladet huset opføre o. 1500.⁷⁰

†*Hospital*. 1645 oprettede borgmester Claus Madsen et †hospital,⁷¹ der 1670 gengives som en rektangulær bygning mellem †kapellet og †kirkeboderne med langside mod Algade (fig. 2). Bygningen, der var af bindingsværk, blev 1819 flyttet til markedspladsen uden for byen, hvor den blev nedrevet i 1960'erne.⁷²

†*Rektorens residens*. 1719 repareredes den vestre kirkegårdsmur på begge sider af †rektorens residens, som da må have ligget vest for kirken.²⁹ Muligvis er det denne bygning, der gengives her 1670 og 1798 (fig. 2, 5), men siden er nedrevet.

Sognegård. Sydøst for kirken, på grunden Algade 3, opførtes 1983 en sognegård, kaldet 'kirkehus' (arkitekt Vagn Møller, Strib), som erstatning for et ældre byhus. Bygningen, som er i én etage, har gule malede teglstensfacader og vingeteglstækket sadeltag.

En ny sognegård påbegyndtes 1996 øst for kirken (Jørgen Overbys Tegnestue, Gram) på en grund, der dels udgjorde kirkegårdens østligste del, dels grunden Algade 15; en lang og smal matrikel langs ydersiden af kirkegårdsmuren. Vinkelbygningen, der er indrettet med kontorer og mødesal, har mørkerøde teglsatte facader og er tækket med røde vingesten.

Forud for byggeriet udførtes en arkæologisk undersøgelse på grunden, hvor der både inden og uden for den daværende østre kirkegårdsafgrænsning blev påtruffet et stort antal begravelser.⁷³ Således repræsenterer den inddragede matrikel en muligvis senmiddelalderlig udstykning af kirkegården, der kan have været bebygget med et gavlhus, som har indgået i 'kirkeboderne' langs Algade.

Under udgravningen fremkom et næsten intakt vievandskar af granit, som er opstillet inden for sognegårdens hovedindgang (jf. s. 2308, fig. 170).

Fig. 6. Kirken set fra nordvest. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Church seen from the northwest.*

BYGNING

Kirken, som har en lang og kompliceret bygningshistorie, har sandsynligvis sin oprindelse i en frømans kirke, hvorfra granit- og kalksten i den stående kirke stammer. I løbet af 1200-tallet erstattedes denne bygning af en større teglsat kirke ved opførelsen af et romansk tårn og et rummeligt, senromansk kor i århundredets anden halvdel.

I senmiddelalderen gennemgik kirken en omfattende om- og udbygning, der muligvis kan ses i tilknytning til strømtolden, som indtil 1655 opkrævedes i Middelfart. Byggeaktiviteten, hvis kronologi kan udledes af dels bygningsarkæologiske, dels dendrokronologiske undersøgelser, indledtes o. 1480 med tilføjelse af et sakristi ved korets nordside og efterfulgtes o. 1496–1508 af en korsarm på sydsiden af tårnet. Hertil sluttedes o. 1510–20 desuden et vesttårn, som indrette-

des med skydeskår, og sandsynligvis har der yderligere været et våbenhus foran tårnets syddør.

Formentlig o. 1524 erstattedes tårnet af et bredere basilikalt skib, der muligvis udgør første etape af en opgivet plan, hvorunder bygningen skulle omdannes til et regulært langhus.

O. 1550 forhøjedes tårnet med et nyt klokkestokværk, der muligvis har tjent som magasin, mens det tredelte skib sandsynligvis blev overhvalvet i midten af 1600-tallet. 1667 opførtes et våbenhus ud for søndre sideskib, og 1701 rejstes et materialhus ud for nordre sideskibs vestgavl. 1734 var der yderligere et våbenhus på korets nordside.

To stræbepiller på korgavlen er rejst i senmiddelalderen, mens fire piller på nordre sideskib stammer fra nyere tid. Orienteringen har en markant afvigelse mod syd.

DEN ÆLDRE KIRKE

†*Romansk granit- og kalkstenskirke.* Da det brede teglsatte romanske tskib mod sædvane er ældre end koret (jf. s. 2242 ff.), er det sandsynligt, at dette ved opførelsen i 1200-tallets anden del, erstattede et ældre kor, som imidlertid ikke har efterladt entydige spor (fig. 10a).⁷⁴ Eksistensen af en ældre romansk tkirke af natursten støttes af en række granit- og kalkstenskvadre, som foruden to karnis-profilerede sokkelsten indgår spredt i den stående bygnings mure (jf. s. 2244, 2253, fig. 22, 166b).

Efter opførelsen af det teglsatte tskib må den formodede forgænger have udgjort kirkens kor, men dens nærmere beliggenhed og udformning er i øvrigt uvis. Således kan efterfølgeren både tænkes opført uden om en ældre bygning med samme placering, eller mod øst sluttet til forgængerens vestgavl, tilsvarende Nakskov Skt. Nikolaj (*DK Maribo* 91-97). Yderligere kan det ikke udelukkes, at den naturstenssatte tkirke blot har

udgjort et korafsnit, hvortil det teglsatte tskib sluttedes ved 1200-tallets midte.

Den romanske teglstenskirke. I løbet af 1200-tallet erstattedes den formodede tnaturstenskirke af en større romansk teglkirke med samme placering som den nuværende (fig. 10a-b). I det nuværende skib er der således bevaret rester af tskibet, der er ældre end koret fra 1200-tallets anden del (jf. s. 2242), og trods mangel på entydige daterbare detaljer kan stamme fra århundredets midte.

Af tskibet er levnet dele af gavlene, som ved opførelsen af det større basilikale skib, formentlig o. 1524, integreredes i midtskibets gavle. Heri fremstår de ældre murkroner indvendigt som et ca. 30 cm bredt tilbagespring, ca. 7,8 m over gulvet (fig. 8, 70), og fra tårnoverdelen, hvis østmur rejstes over det forsvundne skibs vestgavl, kan tilmed iagttages et velbevaret facadeudsnit (fig. 11).

Det blanke facadeparti, der ses fra et hulrum mellem tårnhvælv og mellemstokværk (jf. s. 2259), er af røde teglsten i munkestensformat og spredte

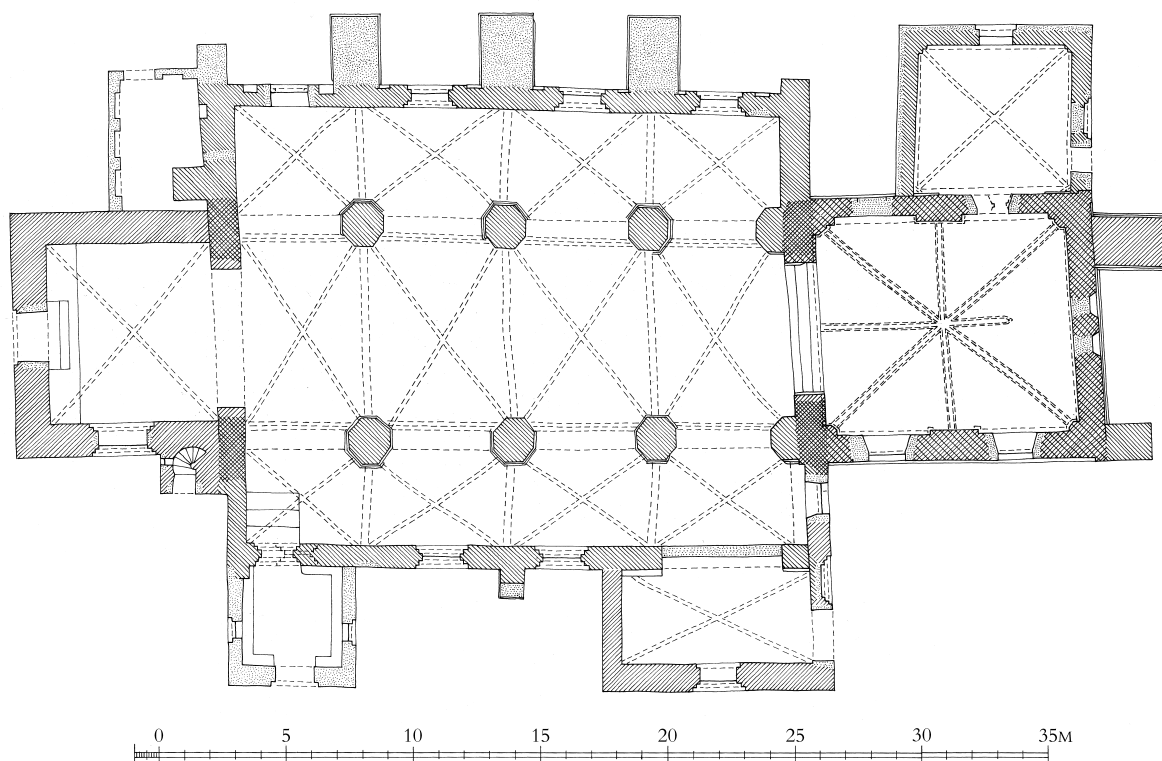

Fig. 7. Plan 1:300. Målt af Albert Jensen, Erik Petri Jeppesen og Skarphéðinn Jóhannsson 1947, suppleret og tegnet af Thomas Bertelsen 2010. – *Plan 1:300.*

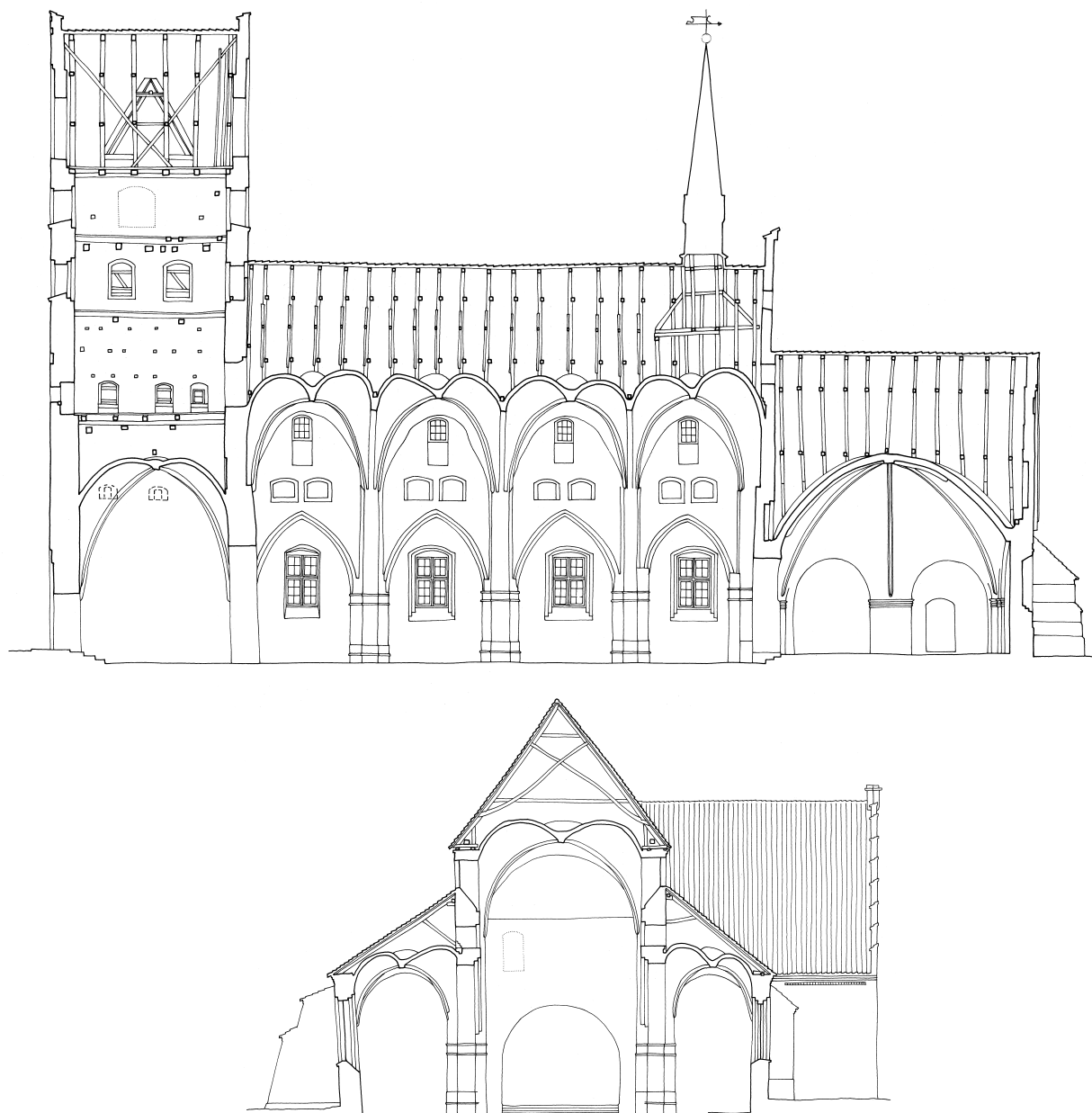

Fig. 8a-b. Snit 1:300. Målt af Ejner Wulff og Mogens Andersen 1947-48, suppleret og tegnet af Thomas Bertelsen 2010. a. Længdesnit set mod nord. b. Tværnit gennem skibet set mod øst. — Sections 1:300. a. Longitudinal section looking north. b. Cross-section through the nave looking east.

mørkbrændte bindere lagt i uregelmæssigt munke-skifte. Murværket, som har fuger med skarprygget profil, brydes af åbne *stilladshuller*, der har udgjort en enkel men effektiv facadeudsmykning,⁷⁵ der strækker sig op i den blændingsprydede gavltre-kant, som er nedskåret til ca. 1,3 m's højde.

Blændingsdekorationen, som er påbegyndt u-middelbart over murkronen, dannes af tre blændinger med blot få centimeters dybde og pudset bund. Ved tårnets opførelse blev blændingernes overdele nedskåret, men midterblændingen, som sekundært er gennembrudt af et større bjælkehul,

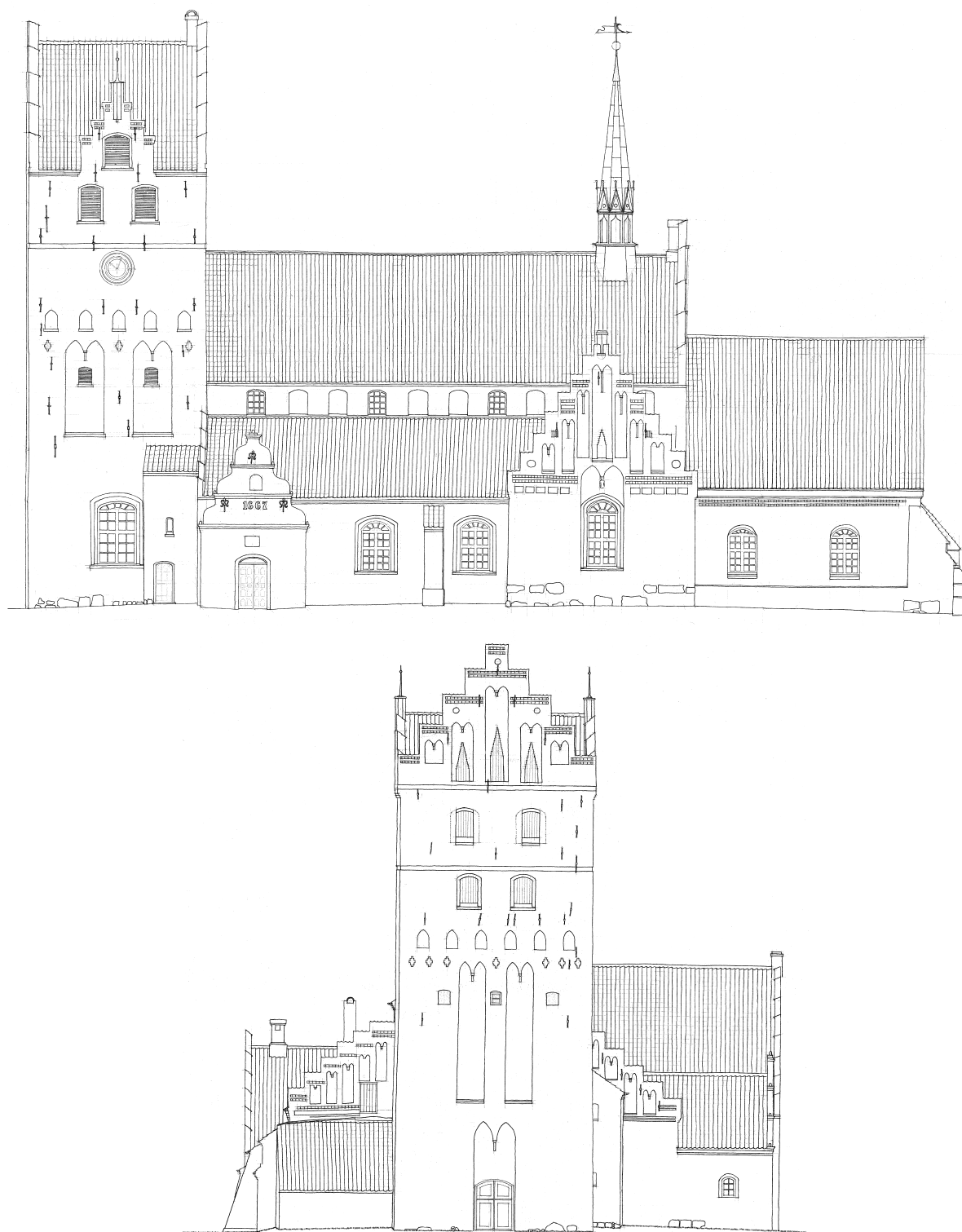

Fig. 9a-b. Facadeopstalter 1:300. a. Sydfacade. b. Vestfacade. Målt af Poul Hvam Andersen, Per Christiansen og Andreas Vallentin 1947. — *Elevations of the facades, 1:300. a. South facade. b. West facade.*

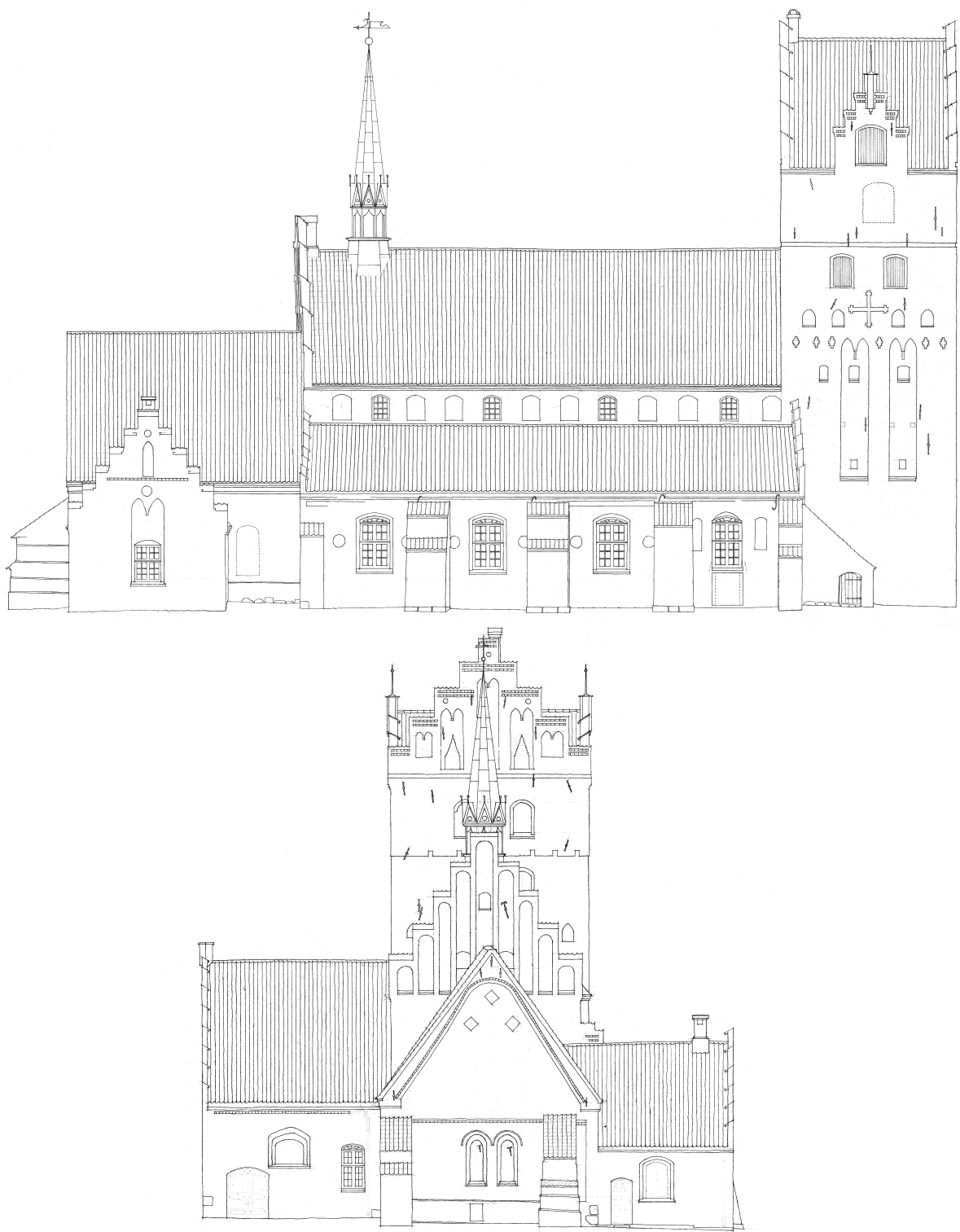

Fig. 9c-d. Facadeopstalter 1:300 c. Nordfacade. d. Østfacade. Målt af Poul Hvam Andersen, Per Christiansen, Manuel Lohse og Andreas Vallentin 1947. – Elevations of the facades, 1:300. c. North facade. d. East facade.

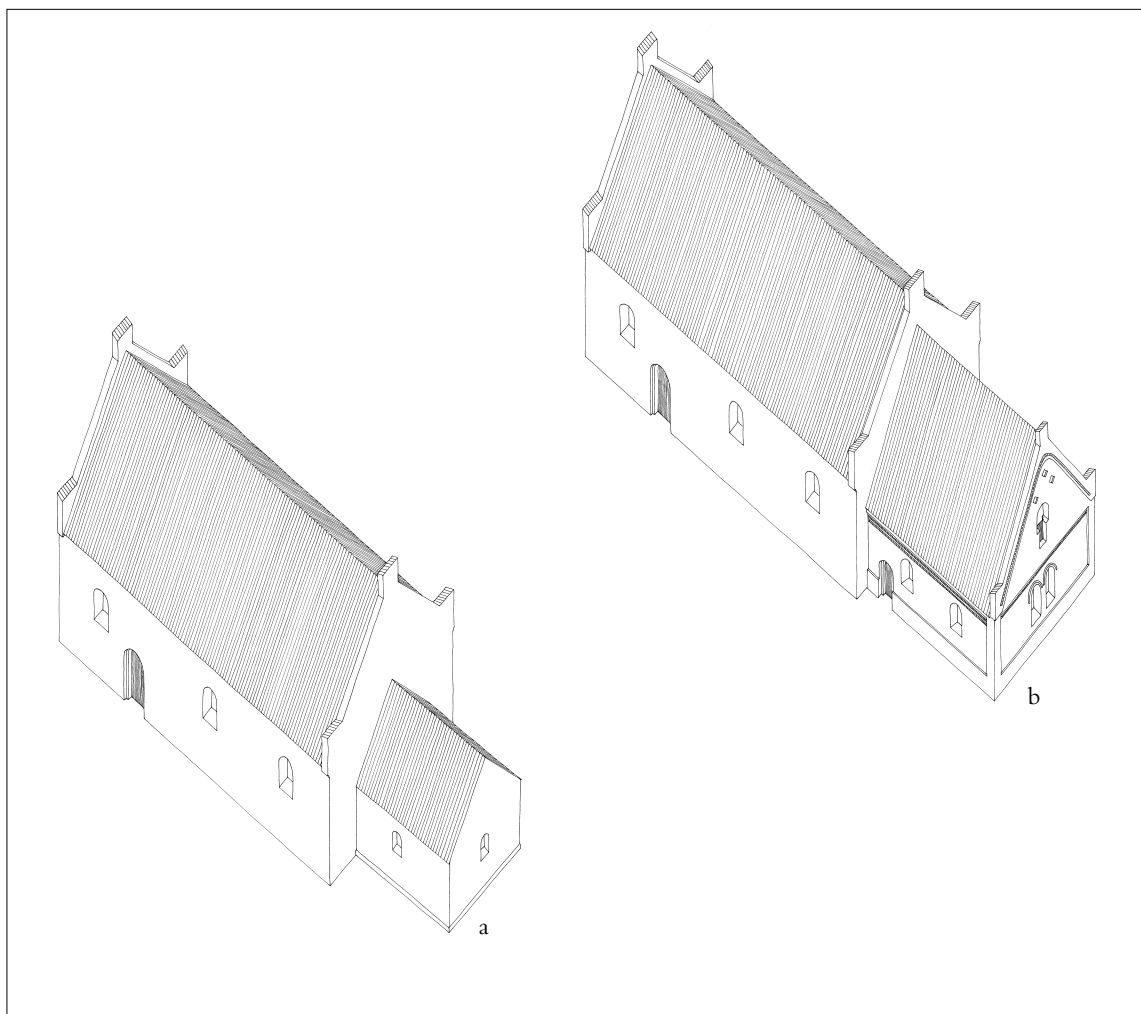

Fig. 10a-b. Aksonometrisk rekonstruktion af stadier i kirkens bygningshistorie 1:600. a. O. 1250. Teglsat $\dagger$ romansk skib med formodet ældre romansk $\dagger$ kor af natursten. b. O. 1275. Koret er opført. Tegnet af Thomas Bertelsen 2010. – *Axonometric reconstruction of phases of the building-history of the church, 1:600. a. c.1250. Brick-built $\dagger$ Romanesque nave with (presumed) older Romanesque stone-built $\dagger$ chancel. b. c.1275. The chancel has been built.*

har klodsformet ende og repræsenterer utvivlsomt den nedre stav i et stort hammerkors. Flankeret af mindre højblændinger har dette sandsynligvis udgjort det centrale motiv i decorationen, som dog kan have haft langt større udstrækning i både højde og bredde. Af gavltrekanterens kantning er intet bevaret, men et mørtelsat tagspor på dens inderside angiver, at den har været ca. 7,7 m høj.

Den store korsblænding knytter i særlig grad udsmykningen til Nordfyn, hvor paralleller ses på eksempelvis Bogense Skt. Nikolajs nordkapel

fra o. 1494 (s. 2124–26) og de samtidige tårne i Hjadstrup (Lunde Hrd.), Hårslev og Skovby (Skovby Hrd.). Herved antydes, at også gavltrekanter i Middelfart er senmiddelalderlig og sekundær i forhold til $\dagger$ skibet, skønt korsmotivet også kendes fra betydelig ældre byggeri.⁷⁶

Ved korets opførelse i 1200-tallets anden del blev $\dagger$ skibets østgavl, som dækkes af glat cementpuds mod øst og sløres af tykke kalklag mod vest, delvist omsat (jf. s. 2244 ff.). Udvendigt markeres gavlens sydhjørne dog af en kort lodfuge, og i søndre side-

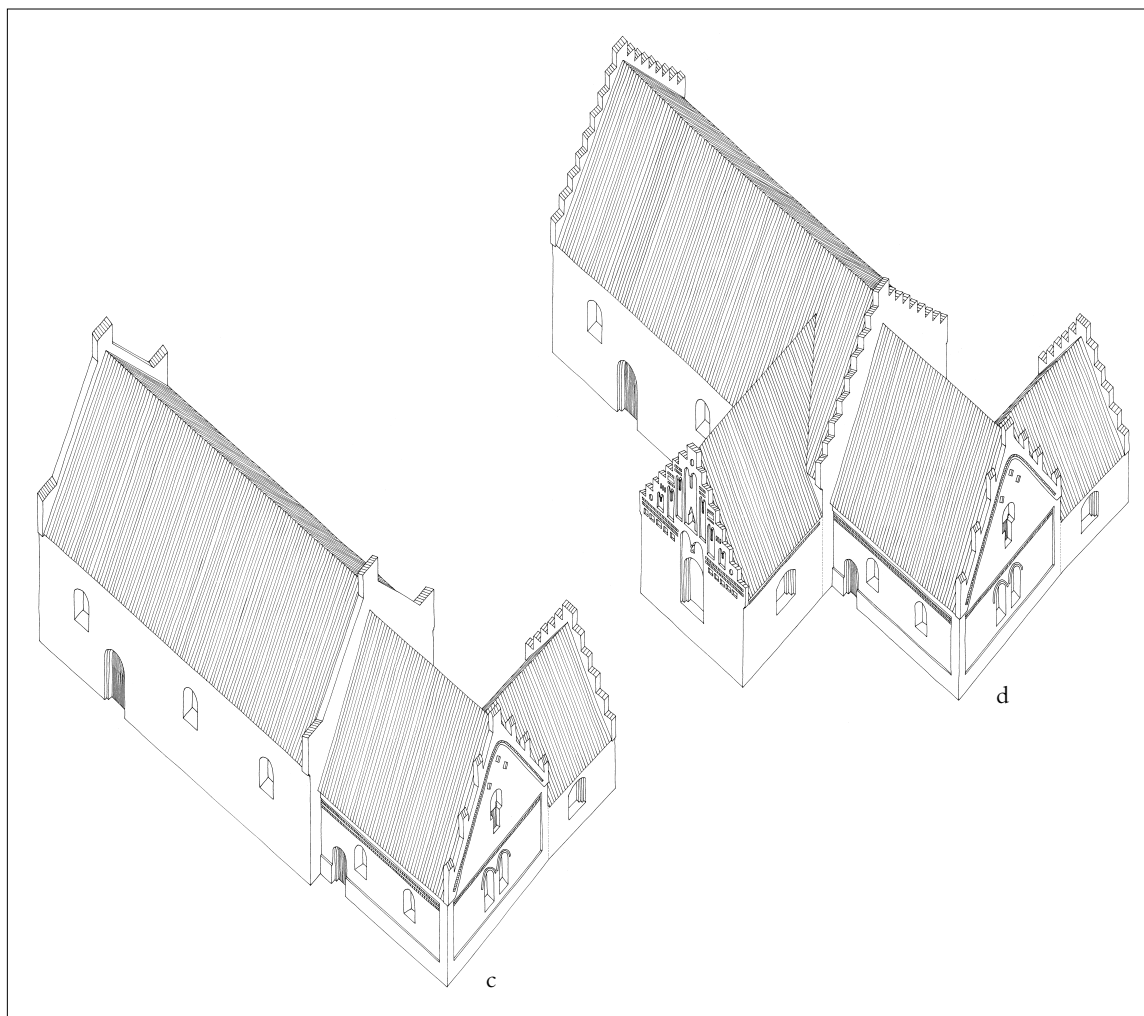

Fig. 10c-d. Aksonometrisk rekonstruktion af stadier i kirkens bygningshistorie 1:600. c. O. 1480. Sakristiet er opført. d. O. 1496-1508. Korsarmen er opført. Tegnet af Thomas Bertelsen 2010. – *Axonometric reconstruction of phases of the building-history of the church, 1:600. c. c.1480. The vestry has been built. d. c.1496-1508. The transept has been added.*

skibs nordøstre hjørne ses yderligere en behugget stump af dens bagmur, der tilsvarende facaden og den vestre gavltrekant er teglsat (jf. s. 2264, fig. 45).⁷⁷

Mens $\dagger$ skibets længde har været identisk med det efterfølgende basilikale skib, kan dets bredde kun sandsynliggøres. Ved opførelsen af det større tredelte skib fjernedes forgængerens langmure, men er koret som forventeligt opført i $\dagger$ skibets spejlingsakse, kan det med udgangspunkt i østgavlens bevarede sydhjørne anslås at have været ca. 12,7 m bredt. Dette modsiges ikke af et be-

skedent facadeparti af $\dagger$ skibets vestgavl, der bag materialhuset (s. 2279 f.) kan følges ca. 40 cm frem for tårnets nordside, hvor det afbrydes af en stræbepille på gavlen af nordre sideskib (jf. s. 2266). Medregnet vestgavlens har bygningsafsnittets indre således omtrent udgjort to kvadrater, der kan repræsentere udlægningsprincippet.

$\dagger$ Hvælv. $\dagger$ Skibet, der i samtidens hjemlige bygningskunst hører til blandt de bredeste, kan ved opførelsen have båret bjælkeloft, men senest ved opførelsen af koret må det have været overhvælvet.

Fig. 10e-f. Aksonometrisk rekonstruktion af stadier i kirkens bygningshistorie 1:600. e. O. 1510-20. Tårnet er opført. f. O. 1524. Sideskibe til basilikalt skib under opførelse. Tegnet af Thomas Bertelsen 2010. – *Axonometric reconstruction of phases of the building-history of the church, 1:600. e. c.1510-20. The tower has been built. f. c.1524. The side naves alongside the basilican nave are under construction.*

Ved korets tilkomst i 1200-tallets anden del forsynedes $\dagger$ skibets delvist fornyede østgavl således med en dør under murkronen, hvis placering over

korhvælv sandsynliggør, at den har forbundet to hvælvede bygningsafsnit (jf. s. 2248 f.). Yderligere står et højtsiddende parti af den nymurede gavls

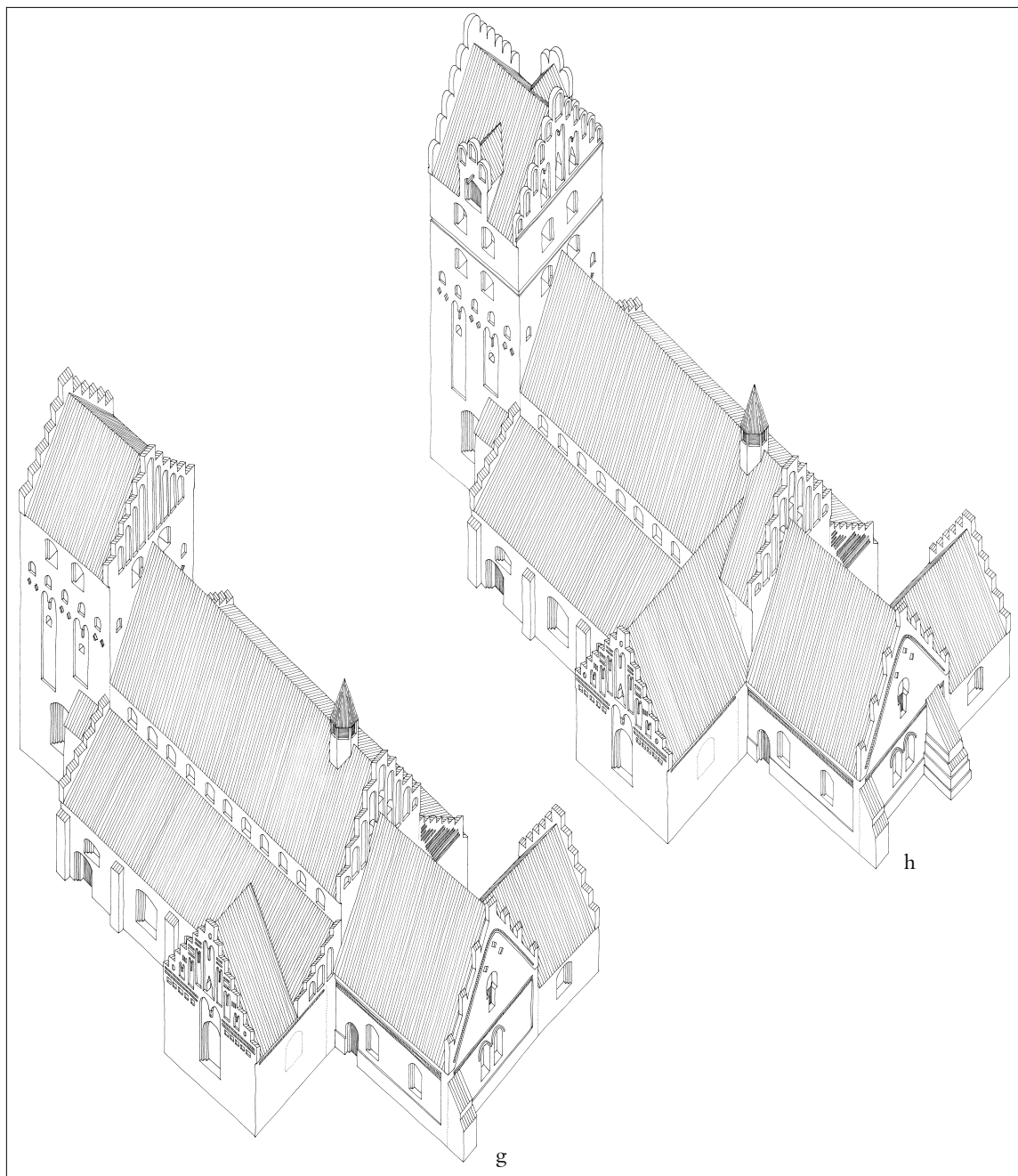

Fig. 10g–h. Aksonometrisk rekonstruktion af stadier i kirkens bygningshistorie 1:600. g. O. 1524. Basilikalt skib er opført. h. O. 1550. Tegnet af Thomas Bertelsen 2010. – *Axonometric reconstruction of phases of the building-history of the church, 1:600. g. c.1524. The basilican nave has been built. h. c.1550.*

inderside, som kan iagttages fra korsarmens loft, i blank mur og har derfor snarere været synlig fra loftet end fra kirkerummet (fig. 48).

Jf. $\uparrow$ skibets betydelige bredde har $\uparrow$ hvælvene muligvis været fordelt på to skibe, tilsvarende Skælskør Skt. Nikolaj, hvis ca. 13,2 m brede ro-

Fig. 11. Blændingsdekoration på vestgavlen af det teglsatte $\uparrow$ skib, set fra vest under tårnets mellemstokværk (s. 2235). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Blind arcading on the west gable of the brick-built $\uparrow$ nave, seen from the west below the middle storey of the tower.*

manske skib o. 1300 fik 2×4 hvælv, båret af fri-piller i rummets længdeakse (DK Sorø 247–48). Den karakteristiske indretning, der herhjemme kun tæller ganske få middelalderlige eksempler, genfindes yderligere i Vejle Skt. Nikolajs ung-gotiske skib, der i 1200-tallets slutning fik otte primære hvælv (DK Vejle 92–98), og det kan ikke udelukkes, at købstadskirkerne i Middelfart og i denne nærliggende østjyske købstad på denne tid har trukket på samme arkitektoniske idéer.

Koret. Skal koret fra den mulige romanske $\uparrow$ kirke af natursten, der formentlig har eksisteret frem til opførelsen af den romanske teglstenskirke (jf. s. 2234), søges under det nuværende kor, må det tænkes at have været væsentlig mindre og virket klejnt efter opførelsen af det store $\uparrow$ skib (jf. s. 2234 ff.). Ud fra en arkitektonisk vurdering rejstes det

unggotiske kor således også allerede i 1200-tallets anden del, hvorved der skabtes bedre overensstemmelse i bygningens proportioner (fig. 10b).

Det nye kor udlagdes over en let rektangulær plan og har været en smule smallere end $\uparrow$ skibet (jf. s. 2239).⁷⁸ Ved opførelsen blev $\uparrow$ skibets østgavl delvist ommuret, hvilket markeres af et ca. 12 cm dybt tilbagespring på murens østside, der ses fra korets indre (fig. 167). Afsætningen, der er placeret ca. 2,4 m over gulvet, dækkes som vægge og hvælv af cementpuds, der ikke afslører byggematerialet, men de blanke facader er sat af røde teglsten i munkestensformat og spredte mørkbrændte bindere lagt i uregelmæssigt munkeskifte.⁷⁹

Navnlig nord- og sydfacaden er stærkt omsatte, men under sakristiets tag skjules et velbevaret parti af nordfacaden, der har fuger med skarpryg-

Fig. 12. Kirken set fra nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *The church seen from the northeast.*

gede og skråtskårne profiler. Heraf fremgår desuden, at omsætningerne allerede påbegyndtes i middelalderen, idet murens øvre 8–10 skifter før tilføjjelsen af sakristiet o. 1480 blev ommuret i en sjusket murteknik, der misvisende giver indtryk af, at der da etableredes en båndblending under gesimsen (fig. 17).

Nederst i facaderne indgår enkelte granitkvadre, muligvis fra en ældre $\dagger$ kirke (jf. s. 2234), som er genanvendt i et højt skråkantet sokkelled på korets frisisider; mod øst udspringer det fra en ny-

ere retkantet granitsokkel. På østhjørnerne løber soklen ud i slanke, stærkt omsatte lisener, som desuden forstyrres af sakristiets østmur og en stræbepille på gavlen. På netop gavlen kan det dog fastslås, at lisenerne under murkronen har været sluttet til en vandret retkantet gesims af rulstillede og kantstillede sten, hvorved et savskifte øverst på facadens forsænkede del har udgjort eneste gesimsfrise (fig. 13, 14). Tilsvarende gesimser kan være forsvundet på flankemurene, hvorpå der kun er levnet et dobbelt savskifte mod syd.

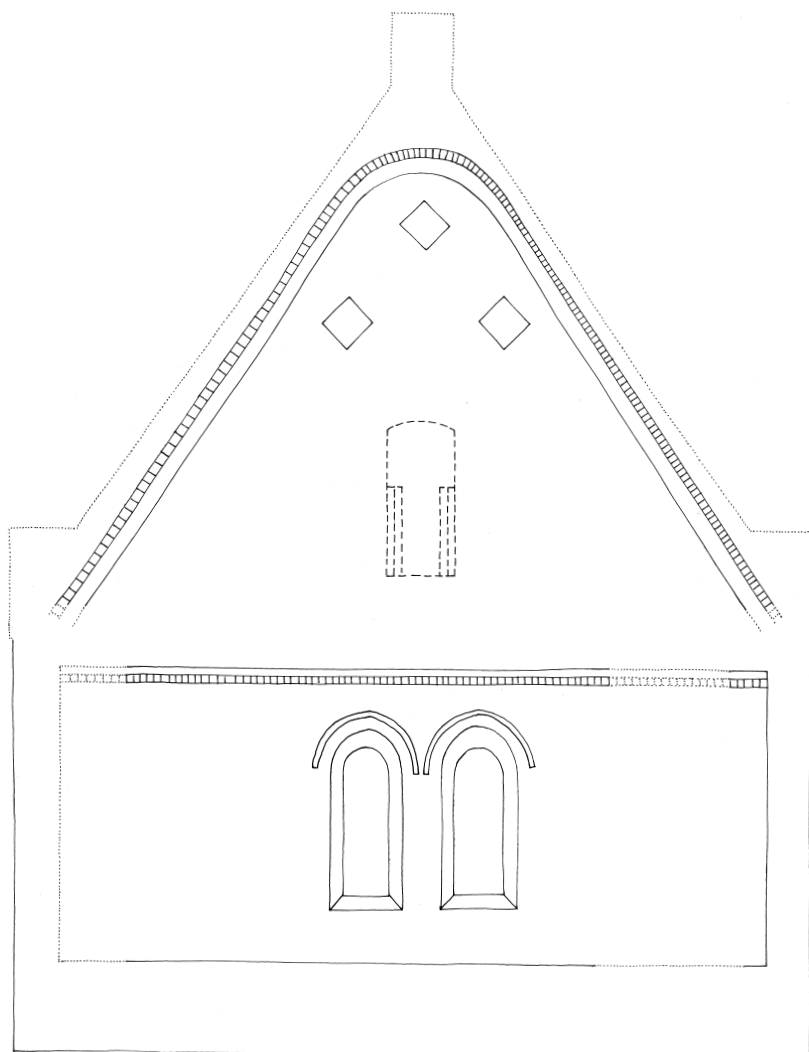

Fig. 13. Korets vestgavl (s. 2243 ff.). 1:100. Målt af Svend Aage Kofoed 1947, suppleret og tegnet af Thomas Bertelsen 2010. – *West gable of the chancel. 1:100.*

Det indre dækkes af et hvælv med otte helstensbrede ribber; den østre strækker sig kun halvvejs ned af kappen og er sandsynligvis behugget. Ribberne, hvis ender er tilspidsede, har rundet profil, tilsvarende hvælvrubberne i Odense Vor Frues sakristi fra o. 1250 (s. 1046–54), men som væggene dækkes de af cementpuds, og profileringen følger ikke nødvendigvis de oprindelige forskrifter.

Hvælvet hviler på fire affasede hjørnepiller, som er placeret op mod bagmurene. Dette gælder også en hvælvpille midt for sydmuren, hvorimod en tilsvarende pille mod nordmuren dannes af to store blændinger, indfældet i væggen (fig. 7). Baggrun-

den for denne disponeringsmæssige ujævnhed er uklar, men fremgangsmåden mod nord angiver, at hvælvet planlagdes ved murens opførelse, hvilket bekræftes af de svagt puklede og helstensstykke kapper, der fra loftsrummet ses ringmurede.⁸⁰

Pillerne, der er forbundet med svagt frem-springende rundbuede skjoldbuer, er i nyere tid forsynet med profilerede cementgesimser, der kan have erstattet oprindelige kragbånd. Mod vest indrammer skjoldbuen en rundbuet ufalset *korbue* med sokkel af genanvendte granitkvadre langs vangerne; mod nord retkantet og mod syd karnisprofileret.

Fig. 14. Koret set fra øst (s. 2242 ff.). Foto Thomas Bertelsen 2009. – *Chancel seen from the east.*

Sydturen har ud for den vestre vægblænding en tilmuret *præstedør*, som alene markeres i facaden af en kort lodfuge, der repræsenterer den vestre vanges nedre del. Under facadereparationer 1933 fremkom betydelige dele af indgangen, der meget vel kan være oprindelig.⁸¹

Østgavlen har to blændede vinduer, som i bagturen kun anes som svage forstyrrelser, men i facaden, hvor de i nyere tid er lukket med røde teglsten i munkestensformat, er de bevaret som

nicher (fig. 14, 164). De smigede rundbuede lysninger kronet af let spidsbuede halvstensstik med et svagt udkraget prydskefte, som tilfører en fornem detaljering, der herhjemme kun undtagelsesvist genfindes i den middelalderlige bygningskultur; en nær samtidig parallel ses i Kolding Skt. Nikolajs vestgavl (DK *Vejle* 610–14, 617).⁸²

Kun nordfacaden har yderligere rester af et oprindeligt vindue, som imidlertid blev blændet og delvist ødelagt ved opførelsen af sakristiet o. 1480

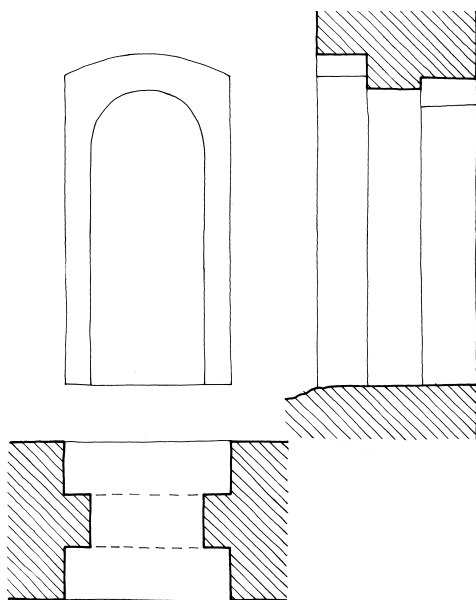

Fig. 15-16. Dør i triumfinuren mellem korets og $\uparrow$ skibets loft (s. 2248 f.). 15. Opstalt set mod vest, plan og snit. 1:50. Målt og tegnet af Thomas Bertelsen 2010. 16. Døren set fra nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Door in the chancel-arch wall between the loft of the chancel and that of the $\uparrow$ nave. 15. Elevation looking west, plan and cross section. 1:50. 16. Door seen from the northeast.*

(fig. 17, jf. s. 2249). Åbningen lukkedes da med en halvstensmur i den indre murflugt, og mod sakristiets loft står vinduets øvre del således som en dyb niche med dobbeltsmigede vanger og glasfals af kantstillede, let fremkragede løbere. Det delvist nedbrudte bueslag, hvis form ikke kan bestemmes, er udført som et halvstensstik.

I det indre har vinduet været placeret centralt i murens østligste vægblænding, og et tilsvarende vindue må formodes at have eksisteret i den vestligste, hvor et nyere vindue imidlertid har slettet alle spor. Ligeledes må sydmuren antages at have haft to vinduer, som i nyere tid er erstattet af større (jf. s. 2283); her kan præstedøren i murens vestre del dog have medført udeladelse af det østre vindue (jf. s. 2245).

Fig. 17. Blændet romansk vindue i korets nordmur, set fra sakristiloftet fra nord (s. 2245 f.). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Blocked-up Romanesque window in the north wall of the chancel, seen from the loft of the vestry, from the north.*

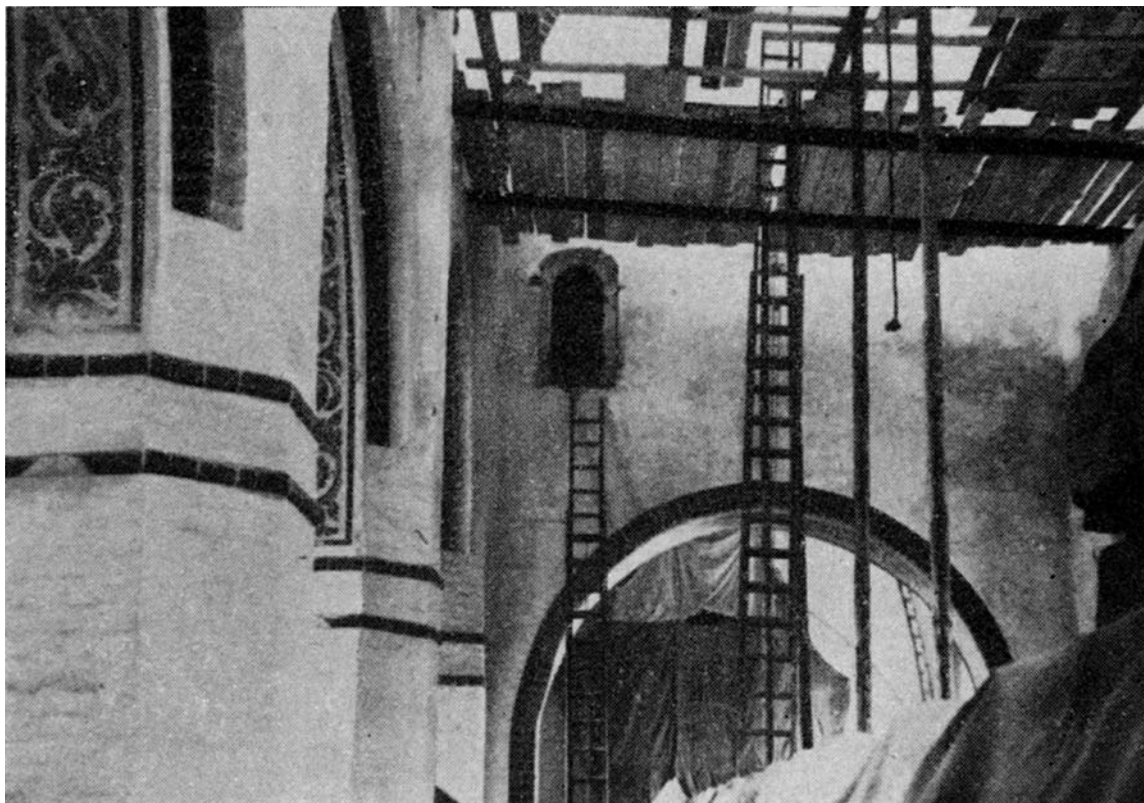

Fig. 18. Midtskibets indre under istandsættelse, set fra vest. Foto Poul Frederiksen 1933 (efter Behrendt II, 23). – Interior of the nave during restoration in 1933, seen from the west.

Ved opførelsen af det basilikale skib formentlig o. 1524 blev $\ddagger$ skibets østre gavltrekan, som rejstes samtidig med triumfmurens ombygning (jf. s. 2242), nedbrudt langs kanten, men integreredes i øvrigt i den nye, højere midtskibsgavl.⁸³ Af den bevarede facade fremgår, at den var udekoreret i modsætning til korets stejle østre gavltrekan, som udspringer fra en nyere falsgesims af røde teglsten i munkestensformat, der formentlig opsattes på sidemurens 1844 (fig. 13, 14).⁸⁴ Midt i gavlfeltet, der brydes af tre nyere murankre, er der en stor åbning, som før 1857 blev blændet med røde teglsten i munkestensformat (jf. fig. 52), men mod loftsrummet er bevaret som en dyb niche med fladbuget halvstensstik. Åbningen, der i ydre mål antager ca. 210×88 cm, har langs den nedre del af de pudsede vanger en dobbelt halvstensfals, der ikke synes at have haft videre udstrækning.

Den store gavlåbning, som er uden nære hjemlige paralleller, har i kraft af størrelsen karakter af

en hejseluge, men grundet korhvelvet kan loftsrummet dårligt have tjent som magasin.⁸⁵ Alternativt kan åbningen have været tiltænkt kirkens messekløkke, som frem til opførelsen af det tredelte skibs tagrytter (jf. s. 2287) kan have været ophængt heri. Denne funktion finder støtte i vangernes delvise falsning, som kan tillægges, at åbningens øvre del, hvor klokken hang, stod åben, mens den nedre del var skærmet mod regn af en halvdør, som kunne benyttes ved eftersyn og reparationer. Herudover kan åbningen tillige have tjent som almindelig opgang til kirkens loftsrum.

Over åbningen har facaden tre rudestillede kvadratblændinger med mønstermuret bund af fladelagte løbere, som omslutes af en bred frise langs taglinjen, dannet af et savskifte over et let fremhævet rulskifte med rundet underkant. Lignende gavlfriser af diagonale savskifter har i Danmark nogen udbredelse i senromansk og unggotisk teglstensarkitektur, navnlig på Lolland og Fal-

Fig. 19. Korets indre set mod sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Interior of the chancel looking southeast.*

ster, hvor fornemme repræsentanter ses på koret i Gurreby og Eskildstrup (*DK Maribo* 430, 1299). O. 1250 udførtes yderligere Odense Vor Frues korgavl med en tilsvarende frise (s. 1046–48), men til forskel fra disse paralleller danner frisen i Middelfart ikke en spids vinkel i gavlspiden, men en blød rundbuet kurve uden hjemlige sidestykker.⁸⁶

Da gavlfriksen har en lidt stejlere hældning end tagfladerne, må tagkonstruktionen ved udskiftningen o. 1420 have fået denne ændret en smule i forhold til den oprindelige (jf. s. 2286). Herunder

har det også været nødvendigt at udføre en let forhøjelse af gavltrekanen, hvis glatte taglinje i nyere tid er omsat med røde teglsten i munkestensformat; formentlig samtidig med korgesimsens om-muring 1844 (jf. s. 2247). Oprindeligt kan gavlen have haft en kam eller blot fod- og toptinder, jf. Hillestedts senromanske teglkor (*DK Maribo* 835).

Korets vestgavl har over hvælvet en dør, som oprindeligt må have givet adgang til tårnloft (jf. s. 2239 ff.; fig. 15–16). Åbningen, som er placeret i gavlens nordside og måler ca. 155×59 cm, har

rundbuet halvstensstik og ledsages mod korloftet af en falset helstensdyb niche med fladbuet halvstensstik. En tilsvarende niche med fladrundbuet stik har vendt mod $\dagger$ skibets loft men blev 1933 blændet med gule teglsten i normalformat (jf. fig. 18).⁸⁷ Indtil da havde åbningen en træfløj, som nord for korbuen var synlig i midtskibets østgavl (jf. s. 2323).

Senmiddelalderlige tilføjelser og ændringer. En omfattende om- og udbygning af kirken, hvis kronologi kan udredes gennem bygningsarkæologiske og dendrokronologiske undersøgelser, indledtes o. 1480 ved opførelsen af et sakristi på korets nordside. O. 1496–1508 sluttedes en korsarm til sydsiden af $\dagger$ skibet, der o. 1510–20 yderligere til-

føjedes et vesttårn. Fra middelalderens sidste del stammer formentlig også et formodet $\dagger$ våbenhus ud for $\dagger$ skibets syddør.

Et *sakristi* ved korets nordside tilføjedes o. 1480 (jf. s. 2286), hvorved kormurens østlige vinduer måtte blændes (jf. s. 2245 f.). Tilbygningen er opført af teglsten i munkestensformat lagt i munke-skifte, men facaderne er stærkt omsatte, og kun mod øst ses intakte partier af røde og spredte mørkbrændte sten, der muligvis har været suppleret af gulflammede sten, som indgår i gavltrekantens bagmur.

Det hvidkalkede indre dækkes af et krydshvælv med halvstensribber, hvis nedre ender dannes af

Fig. 20. Sakristiet set fra nordøst (s. 2249 ff.). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Vestry seen from the northeast.*

kantstillede sten. De puklede halvstenskapper, som har sildebensmurede rygninger, hviler i rummets nordvendte hjørner over falsede hjørnepiller, mens de mod syd udspringer fra to diagonaltstillede vægkonsoller, dannet af halvstensfalsede fladbuestik (fig. 21). Denne karakteristiske senmiddelalderlige konsoltype har stor tilknytning til navnlig Fyn og anvendtes gerne i skibenes østhjørner, hvor regulære hvælpiller ville forstyrre sidealterbordene, jf. Bogense (s. 2111, 2121). Selvom også sakristier kunne have andre, jf. Tybjerg (*DK Præsto* 609, 614), må de iøjnefaldende konsoller i Middelfart dog først og fremmest have været arkitektonisk motiverede, idet de her er placeret meget lavt; ca. 25 cm over det nuværende gulv.

Pillerne er forbundet af rundbuede skjoldbuer, hvoraf den søndre er én sten bred og opmuret

Fig. 21. Hvælvkonsol i sakristiets sydvestre hjørne, set fra nordøst (s. 2250). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Corbel of the vault-rib in the southwest corner of the vestry, seen from the northeast.*

uden på den ældre kormur, mens de øvrige er i forbandt med ydermurene og blot en halv sten brede. Hvælvet har halvstensbrede overribber af løbere på fladen, stedvist afbrudt af rulstillede trinsten (type f i *DK Svendborg* 47).

Rummet har adgang til koret via en fladbuet dør med smigede, pudsede vanger, som i sin nuværende skikkelse er en udvidelse fra 1843.²⁹ Det indre oplyses af et vindue i nordgavlen, men der har oprindeligt også været et vindue mod øst, som i nyere tid er lukket med røde teglsten i munkestensformat. I bagmuren ses blot omridset af den fladbuede, ca. 120 cm brede åbning, men i facaden er den fladbuede lysning bevaret som en niche, ledsaget af en dobbelt, delvist omsat halvstensfals.

Nordvinduet har indvendigt en retvinklet niche, der tilsvarende lysningen er fladbuet. I facaden ledsages denne af en halvstensfals med et højt tvillingespidsbuet spejl, som i nyere tid er udført af røde teglsten i munkestensformat. Da denne fornemme senmiddelalderlige detaljering har stor udbredelse på netop Fyn, jf. korsarmens gavlvindue og tårnets vestindgang, er det sandsynligt, at ommuringen følger et oprindeligt forlæg (jf. s. 2254, 2259).

Også gavltrekanter er i nyere tid omsat i facaden og forsynet med 11 brynede kamtakker, som udspringer fra en ligeledes sekundær falsgesims på langmurene. Nederst brydes gavlfeltet af det høje vinduesspejl, som hæver sig op over murkronen, men smykkes i øvrigt kun af to cirkelblendinger, der indrammer en spidsbueblendning over et savskifte. Jf. gavlvinduet kan decorationen have udspring i en oprindelig udsmykning, men er da formentlig forenklet i forhold til forlægget, idet senmiddelalderens fynske gavldecorationer kendetegnes ved stor detaljerighed.⁸⁸

En dør i østmuren er sandsynligvis etableret i forbindelse med sakristiets indretning til latinskole før 1588.⁸⁹ Indgangen fandtes 1692, og omtaltes da som 'skoledøren',⁵¹ men er i nyere tid omsat i røde teglsten i munkestensformat til en ufalset åbning med fladbuet halvstensstik. Tilbygningen ophørte 1739 som skolestue,⁹⁰ men dannede 1822 ramme om konfirmandundervisningen.²⁹

Fig. 22. Korsarmen set fra sydøst (s. 2252). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Transept seen from the southeast.*

En *korsarm* på sydsiden af *tskibet* opførtes o. 1496–1508 (jf. s. 2286). 1635 tjente tilbygningen som dåbskapel foruden som gravkapel, da borgmester Claus Madsen her købte en begravelse for sig selv med hustru og børn for 50 dlr. (jf. *†*begravelse nr. IV,2).⁵¹

Ved opførelsen af det basilikale skib (jf. s. 2264) blev korsarmens nordre del indlemmet i det ny-

opførte søndre sideskib, hvorved den nordre del af bygningsafsnittets vestmur foruden det tilstødende *tskibs* søndre langmur blev nedrevet (jf. s. 2239, 2264). Herved reduceredes tilbygningens grundareal betragteligt, men jf. *tskibets* anslåede bredde kan det sandsynliggøres, at den ved opførelsen udlagdes over en plan, hvis indre omtrent har dannet et kvadrat med sidelængder på ca. 7,5 m (fig. 7, 10d).

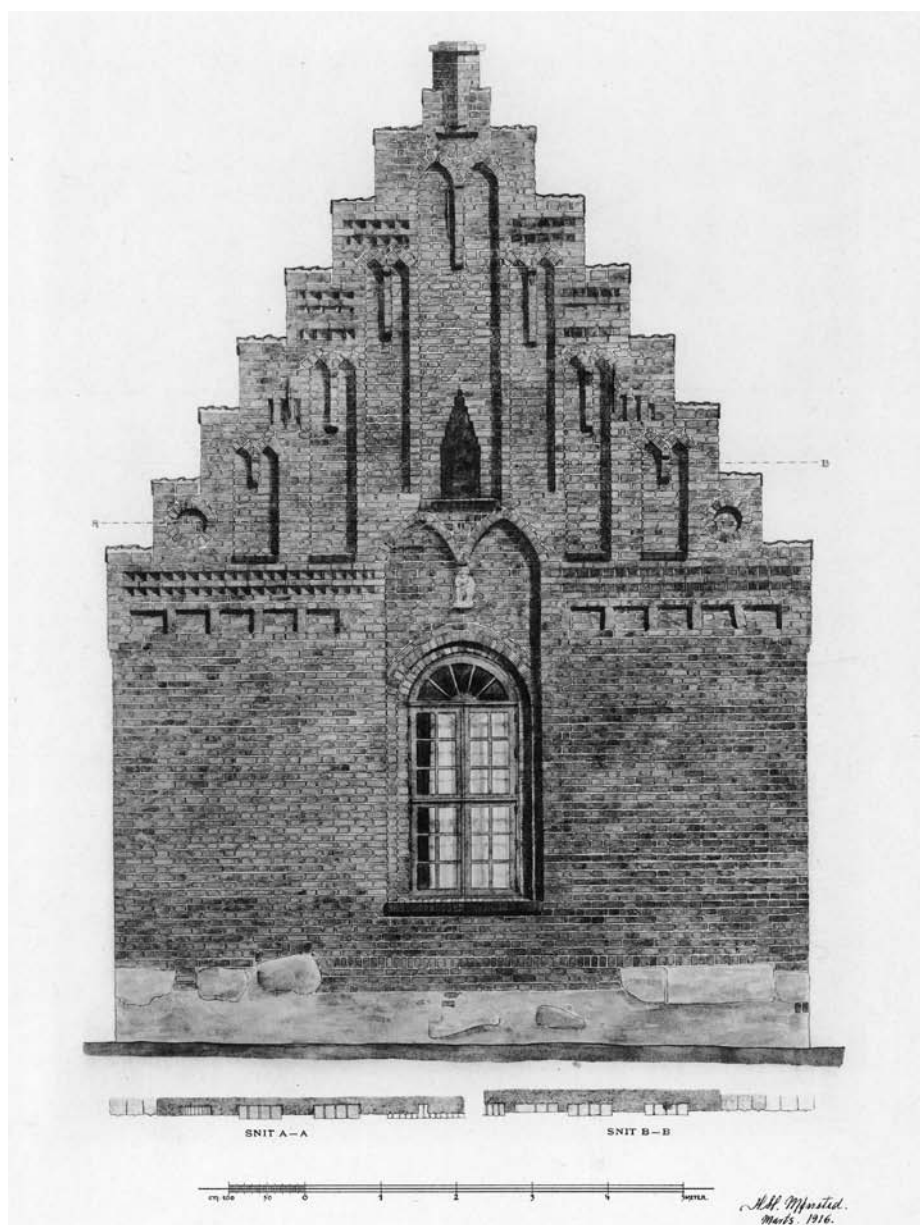

Fig. 23. Korsarmens gavlv 1:100. Opstalt tegnet af K. H. Mønsted 1916. — *Gable of the transept, 1:100. Elevation.*

Fig. 24–25. Kalkstensfigur i korsarmens gavl (s. 2254 f.). 24. Set fra sydvest. Foto Elna Møller 1944. 25. Set fra syd. Foto Mogens Vedsø 2009. – *Limestone figure on the gable of the transept. 24. Seen from the southwest. 25. Seen from the south.*

Murene, der var uden forbandt med $\ddot{t}$ skibets (jf. s. 2238), er udført af røde teglsten i munkestensformat iblandet spredte mørkbrændte bindere, lagt i polsk skifte. I den kalkede bagmur er fugningen udført med skarprykkede profiler, mens gavltrekanten mod loftet blot står med groft udglattede fuger. Østfacaden er i nyere tid delvist omsat i krydsskifte.

Mod syd og vest markeres overgangen mellem facademur og terræn af høje, kantstillede fundamentssten, som danner et kraftigt tunget forløb. Den iøjnefaldende disponering har nødvendiggjort et betydeligt arbejde med at tilpasse stenene i det omgivende teglstensmurværk og må alene af den grund ses som en nøje overvejet facadede-

koration i lighed med en række groft tilhuggede granit- og kalkstenskvadre, som er indmuret i gavlen. Det uensartede stenmateriale, som formentlig stammer fra en romansk $\ddot{t}$ kirke af natursten (jf. s. 2234), er ca. 60 cm over niveau ordnet i et vandret bånd, som afsluttes af et afrettende rulskifte.

Som almindeligt for senmiddelalderlige korsarme har tilbygningen formentlig været forbundet med $\ddot{t}$ skibet ved en arkade, som forsvandt ved rummets delvise indlemmelse i det basilikale skib. Herunder nedtoges formentlig også et hvælv, hvis eksistens antydes i det kalkede rums sydvestre hjørne, som under det nuværende hvælvs ribbeende har spor efter en ribbe fra et lavere hvælv båret over vægforlæg.

Fig. 26. Korsarmens indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Interior of the transept looking west.*

Det indre har været oplyst af et vindue mod øst og syd, som trods store forskelle begge er oprindelige. Det østre, som blev sløjfet ved korsarmens delvise indlemmelse i basilikaens sideskib (jf. s. 2264, 2273), ses i facaden som en bred, dobbelt halvstensfalset, fladbuet niche, som 1938 ommuredes med røde teglsten i munkestensformat.⁹¹ Stikkene er sat af halve sten, der i falsene ledsages af et prydkifte af bindere, hvorved deres bredde er øget i forhold til vangernes; dette træk synes mod middelalderens slutning særlig populært på Fyn, jf. eksempelvis tårnets vestvindue i Sønderby (Båg Hrd.).

Sydgavlens større vindue har mod rummet en fladbuet, halvstensfalset niche, mens det i facaden indrammes af en dobbelt halvstensfals, hvis inderste led danner et spidsbuet halvstensstik med prydkifte om lysningen. Af den yderste fals dannes et højt spejl med tvillingespidsbuet halvstensstik, der ligeledes er et hyppigt anvendt motiv i samtidigt fynsk byggeri, jf. tårnvinduerne i Nørre Åby (Vends Hrd.) og Særslev (Skovby Hrd.) samt tårnets vestindgang (jf. s. 2259).

Bueslagene udspringer fra en binderkonsol med affaset underkant, som hviler på en ca. 40 cm høj

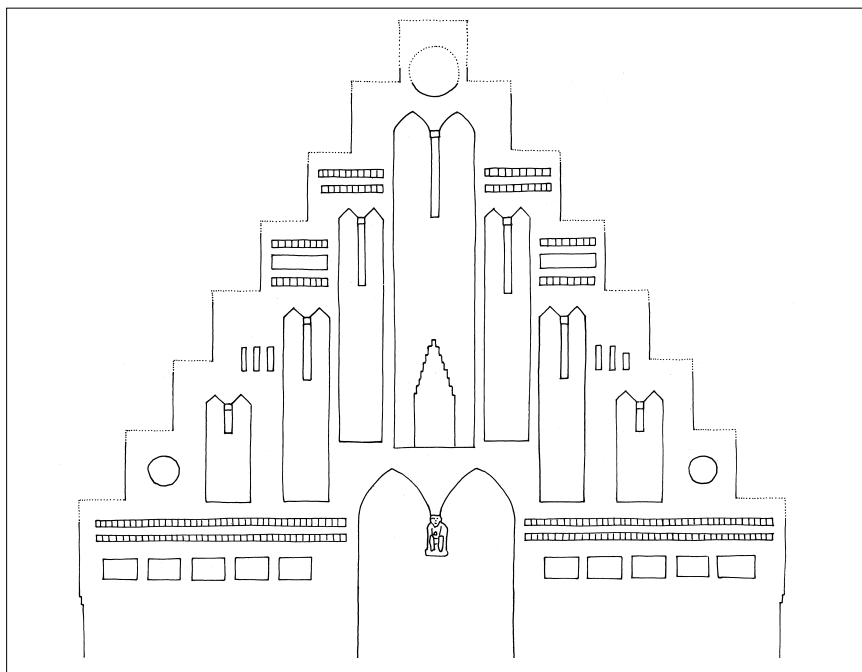

Fig. 27. Korsarmens gavltrekan (s. 2255). 1:100. Målt og tegnet af Thomas Bertelsen 2010. – *Gable triangle of the transept. 1:100.*

figurkonsol af kalksten, der gengiver en siddende skægget mand med hænderne i skødet (fig. 24-25). Figurens detaljer er stærkt slørede af forvitring og nyere reparationer, hvorunder ansigtstræk er optrukket i cementmørtel, mens det højre underben er erstattet af en tilhugget teglsten.⁹²

I den hjemlige senmiddelalderlige bygningskunst ses kultiverede facadedetaljer af natursten i større udstrækning kun på Stevns, hvor brugen må tilskrives landsdelens rige naturlige forekomster af kalksten, jf. Smerup Kirke (*DK Præsto* 428). Derimod er brugen næsten fraværende på Fyn, men en parallel til den fornemme figurkonsol i Middelfart kan findes på Svendborg Skt. Nikolajs tårn, som under nordfacadens glamhuller har indmuret to kalkstenshoveder.

Gavltrekanen, som brydes af tre nyere murankre, har femten kamtakker, der udspringer fra en falsgesims, som både på nord- og sydmuren strækker sig over et savskifte. Den smykkes af en velbevaret blændingsdekoration, som i kraft af den høje detaljering og de enkelte komponenter er en fornem repræsentant for senmiddelalderens fynske teglstensgotik med nære paralleller i tårnet

i Balslev (Vends Hrd.) og søndre korsarm i Børgense fra o. 1455-1485 (s. 2118-2120).

Dekorationen er opbygget over syv højblændinger med tvillingestik, der hviler på en binderkonsol med affaset underkant og hængestav af kantstillede sten; den midterste har spidsbuer, de øvrige spærstik. Midterblændingen, som er bredere end de øvrige og nederst har en stor ufalset luge med trappestik jf. tårnet (s. 2275), er sammen med de to næstfølgende hævet over gavlvinduet høje spejl, der strækker sig over murkronen, mens de øvrige udspringer fra en frise af dobbelt savskifte og rektangulære felter ud for gavlfoden. Som almindeligt for landsdelens gavldekorationer følger blændingerne ikke samme rytme som kamtakkerne, der er dekoreret med savskifter og båndblændinger foruden to cirkelblændinger, der flankerer de yderste højblændinger. Endnu en cirkelblænding har kronet midterblændingen, men den er delvist ødelagt af en rudestillet pinakel af røde teglsten i munkestensformat, som formentlig er tilføjet i 1800-tallet. Muligvis er kamtakernes øverste skifte, der er ommuret med kantstillede løbere, tilkommet ved samme lejlighed.

Et *tårn* med skydeskår i mellemstokværket opførtes ved vestgavlen af *†*skibet o. 1510–20 (jf. s. 2286, fig. 10e). Svarende til adskillige andre fynske kirketårne har det været en smule smallere end *†*skibet og blev udlagt over en rektangulær plan, som videreførtes i overdelen, til trods for at tårnets østmur rejstes over skibets delvist nedskårne gavltrekant (jf. s. 2235).

Tårnet, der forhøjedes o. 1550 (jf. s. 2274 ff.), har tre stokværk og er opført i røde teglsten i munkestensformat iblandet spredte mørkbrændte bindere; sydfacaden er dog 1863 ommuret i røde teglsten af tilsvarende format lagt i krydsskifte fra niveauet over tårnrummet. Bagmurene er fuget med skarprykkede profiler, der også ses nederst på nordfacaden, som skjules bag materialhuset (s. 2279 f.).

I tårnunderdelen, der ligesom korsarmen er delvist rejst over dekorative, kantstillede fundamentssten (jf. s. 2253), er teglstenene mørkere end i tårnoverdelen, hvilket markerer et byggestop, som også udtrykkes i valget af forbandt. Indtil overkanten af sideskibenes tage, omfattende tårnrummet, er murene således udført i polsk skifte, der i mellemstokværket afløses af krydsskifte og i klokkestokværket af munkeskifte.⁹³

Det skiftende forbandt udtrykker, at tårnet opførtes i flere etaper af murere med forskellig håndværksmæssig baggrund. Jf. dendrokronologiske undersøgelser (s. 2286) har byggeriet dog næppe strakt sig over en længere årrække, men har muligvis kun været afbrudt af de nødvendige vinterpauser, som opførelsen af det svære tårn krævede.⁹⁴

Krydsskiftet i mellemstokværket repræsenterer dermed et af de tidligste hjemlige eksempler på brugen af denne skiftegang, som først bliver almindelig i løbet af 1500-tallet og fra århundredets første del kun kendes i stærkt begrænset omfang. Netop på Fyn har skiftegangen dog indiskutabelt været i anvendelse i middelalderens seneste del, eksempelvis i sydkapellet ved Odense Skt. Hans (s. 1305–09) og Assens Vor Frues tårnoverdel. Da forlægget til dette særprægede ottekantede tårn skal søges i Nederlandene, hvor også krydsskiftet menes at have sin oprindelse, er det muligt, at den tidlige brug af forbandtet i denne landsdel skal tilskrives indskrevne håndværkere.⁹⁵

Tårnoverdelen, der bærer adskillige murankre, smykkes mod nord, syd og vest af en rig facade-dekoration, som påbegyndtes i tårnets første byggefase og afsluttedes før iværksættelsen af klokkestokværket; mod syd er den dog udført 1863 (jf. s. 2282). På hver side dannes hovedmotivet af to højblændinger, hvis tvillingespidsbuer hviler over en binderkonsol med affaset underkant og kvartstenshængestav. Blændingerne udspringer fra et fire skifter højt bånd af gule sten og flankeres ud for bueslagenes halvtstensstik af rudestillede trappeblændinger. Herover løber et galleri af lave spidsbuede blændinger, der også har fundet vej til østfacaden, hvorpå én er indsat på hver side af skibets tagflader; mod nord er den kombineret med en trappeblænding.

Mod nord afbrydes spidsbueblændingerne af den nedre arm af et stort græsk kors, som i særlig grad giver denne side karakter af skuefacade. Herigennem har tårnet fået en særlig signalværdi for sejladsen på Lillebælt, hvilket også udtrykkes i disponeringen af mellemstokværkets skydeskår og det basilikale skibs blændingsprydede nordre sideskib (jf. s. 2262).

I kraft af blændingsdekorationerne er tårnet en fornem repræsentant for den enkle, men virkningsfulde arkitektur, som i særlig grad kendetegner den fynske sengotik. Tilsvarende udsmykninger findes således på en række navnlig nordvestfynske kirker, mens de i den øvrige del af landet er næsten fraværende.⁹⁶

Skjult bag materialhuset har nordfacaden åbne *stilladshuller*, som har brudt murfladerne og været en del af facadedekorationen.⁹⁷ På den øvrige del af tårnet er de lukket i nyere tid, men over tårnrummet har ligeledes de blanke bagmure talrige *stilladshuller* foruden større, delvist diagonaltstillede bjælkehuller fra *hængestilladser*, som etableredes ved opførelsen af mellem- og klokkestokværket (fig. 34–35).

I facaden er disse større gennemgående huller lukket med røde teglsten i munkestensformat, formentlig ved byggeriets afslutning.

Det hvidkalkede tårnrum dækkes af et krydshvælv med halvtensribber. De puklede halvtensskapper, som hviler i vægforlæg, har sildebensmurede rygninger og flere blændede reb-

Fig. 28. Kirken set fra sydvest. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Church seen from the southwest.*

Fig. 29. Tårnet, set fra nord (s. 2256 ff.). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *The tower seen from the north.*

huller, hvis træforinger er synlige på oversiden. Rummet er forbundet med skibet ved en arkade, som blev brudt i vestgavlen af det teglsatte romanske $\dagger$ skib, hvorfor den i forhold til det yngre højere midtskib er meget lav (fig. 71). Den ufalsede åbnings spidsbuestik er udført som et helstensstik, der mod vest ledsages af prydsrifte.

Mod syd oplyses rummet af et fladbuet vindue med halvstensstik i facaden. Lysningen ledsages ind- og udvendigt af en dobbelt halvstensfals, men forstyrrelser antyder, at endnu en fals er fjernet i nyere tid, hvor også vinduesnichen er forlænget nedad i bagmuren. Ændringerne udførtes muligvis 1859 hvor Glarmester C. P. Torp indsatte ruder i det 'nye' tårnvindue.²⁹

Mod vest er der en bred dør, som i facade og bagmur dækkes af et fladbuet halvstensstik med ledsagende prydsrifte (fig. 30). Selve åbningen er dog let behugget og fik indvendigt smigede væggen efter beslutning om udvidelse 1900.²⁸ I det ydre ledsages døren af en halvstensfals, der danner et højt spejl med tvillingespidsbue sat som halvstensstik, der hviler på en binderkonsol med kort hængestav af kantstillede sten; begge med affaset underkant.

Det høje tvillingedelte spejl er på Fyn et udbredt motiv i sengotisk kirkebyggeri, hvor det også har fundet bred anvendelse over vinduer (jf. s. 2254). I tilknytning til døre har det nære paralleller i Ingslev og Ørslev (Vends Hrd.), som ligeledes er fornemme repræsentanter for den i denne del af landet udbredte tradition for at indsætte kultiverede vestindgange i tårnrummene i senmiddelalderen. Deres funktion er ikke entydig, men de skal formentlig ses i relation til en stærk regional tradition for liturgiske processioner.⁹⁸

Fra tårnrummet leder en bred trappe af ølandssten, der 1973 erstattede en ældre, op til døren.

Opgangen til de øvre stokværk er henlagt til et trappehus på sydmuren, hvis facader blev delvist omsatte med røde teglsten i munkestenformat 1863, hvor også skråtagets falsgesims opsattes (jf. s. 2282). Fra en udvendig, ligeledes omsat, fladbuet dør er der adgang til en pudset tøndehvælvet spindeltrappe med rundet spindel og egetræsbelagte trin.⁹⁹ Trappen, der oplyses af tre udvendigt fornyede glugger i vest- og sydmuren, udmunder

via en halvstensfalset dør, ca. 177×73 cm, med fladbuet halvstensstik i et højt hulrum mellem tårnhvælvetets overside og mellemstokværkets bjælkelag.

Herfra er den videre opgang til mellemstokværket henlagt til en indvendig *trappe*, som dannes af to svære egevænger med udskæringer til 23 trin (fig. 31).¹⁰⁰ Mens udskæringer i en egebaluster, der støtter et nyere fyrretræsgelænder, angiver, at denne er genanvendt, er dette ikke tilfældet for de to ca. 5,5 m lange trappevænger. De må være udført til formålet, og med tanke på deres længde er det mest sandsynligt, at de er opsat under tårnets opførelse. Dette støttes af den-drokronologiske undersøgelser, der viser, at den

Fig. 30. Tårnets vestindgang, set fra vest (s. 2259). Foto Thomas Bertelsen 2009. – *West entrance to the tower, seen from the west.*

Fig. 31. Trappe i tårnet som forbinder hulrummet over tårnrummets hvælv med mellemstokværket (s. 2259 f.). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Staircase in the tower linking the space above the vault of the tower room to the middle storey.*

vestre trappevange sammen med andet tømmer fra tårnet kan dateres til o. 1510–20. Trappen er således den ældst daterede trætrappe i Danmark, som endnu er i brug (jf. s. 2286).

En tilsvarende men udateret, ca. 5,9 m lang, egetræstrappe med udskæringer til 24 trin leder fra mellemstokværket til klokkestokværket. 1740 repareredes trappernes trin, som i dag udgøres af nyere fyrretræsbrædder.¹⁰¹

Hulrummet under mellemstokværket har mod nord to retkantede, ufalsede glugger, ca. 48×45 cm, som indvendigt er placeret i smigede nicher med fladbuede halvstensstik. Da de er placeret ud for tårnrummets nordre hvælvkappe (fig. 8a), er deres tilgængelighed og lysindfald stærkt begrænset, og de har næppe været praktisk motiverede.

Snarere skal gluggerne ses som en del af kirkens særlige eksponering mod nord (jf. s. 2262). Det er således tænkeligt, at de to glugger har skullet illudere skydeskår og sammen med mellemstokværkets regulære skydeskår give indtryk af, at ildkraften var særlig stærk mod Lillebælt. Denne illusoriske brug af glugger genfindes i en række senmiddelalderlige tårne i Nordvestjylland, der herigennem giver indtryk af at have flere stokværk, end tilfældet er, eksempelvis Lomborg (DK Ringkøbing 731).

Nær tårntrappens udmunding i midtskibets vestgavl etableredes på arkitekt Estrups foranledning 1900 en fladbuet indgang, som leder til det samtidige orgelpulpitur (jf. s. 2324).¹⁰²

Det høje mellemstokværks gulv hviler over kraftige ege- og fyrrebjælker i tårnets bagmure, som her afsættes ca. 30 cm mod frsiderne. Fra stokværket er der adgang til skibets loft ad en rektant sekundær dør, ca. 195×87 cm, som indrammes af gule teglsten i flensborgformat, svarende til stenene i materialhuset fra 1701 (s. 2279).

Stokværkets bevarede nord- og vestmur har hver tre skydeskår med fladbuede halvstensstik, ca. 54×41 cm, der åbner sig i og imellem facadens højblændinger (fig. 32–34). Ved sydmurens omsætning 1863 etableredes her yderligere to lidt større åbninger, hvortil der ikke kendes forgængere (jf. s. 2282).

De oprindelige skydeskår har indvendigt en rektant niche med fladbuet halvstensstik og prydskifte. I vangerne, der strækker sig ned til gulvet, er over sålbænken indmuret en svær primær rekylbjælke af eg med et cirkulært hul beregnet til en gaffelkanon. Der er utvivlsomt tale om skydeskår beregnet til ildvåben rettet mod skibsfarten på bæltet, og sammen med tårnets og det lidt yngre basilikale skibs facadedekorationer mod nord har de haft en særlig signalgivende funktion, der kan ses i tilknytning til en kongelig opkrævning af en strømtold (jf. s. 2262).¹⁰³

1700 var der vagt i tårnet, som da næppe havde militær betydning.²⁹ Som i andre danske købstadstårne var der da snarere tale om en storm- eller brandvagt, jf. Ribe Domkirkes store tårn (DK Ribe 279–80, 291).

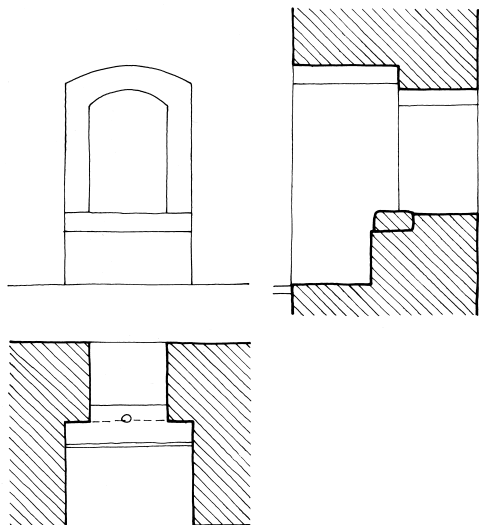

Fig. 32-33. Østligste skydeskår i nordmuren i tårnets mellemstokværk (s. 2260). 32. Opstalt set mod nord, plan og snit. 1:50. Målt og tegnet af Thomas Bertelsen 2010. 33. Rekylbjælke med hul til gaffelkanon, set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Embrasure furthest to the east in the north wall of the tower's middle storey. 32. Elevation looking north, plan and cross section. 1:50. 33. Recoil beam with hole for a gun-support, seen from the southeast.*

Klokkestokværket, der som mellemstokværket er anlagt over kraftige ege- og fyrrebjælker, har i den bevarede nord-, vest- og østmur to fladbuede glamhuller med halvstensstik og prydsrifte, ca. 155×86 cm (fig. 35). Mod øst blev åbningerne delvist blændet ved opførelsen af det basilikale skibs høje midtskib, hvis tag skjulte deres nedre del, og de er som de øvrige yderligere forkortet med skrånende sålbænke i nyere tid (jf. s. 2264 ff.). I facaden ledsages lysningerne af en halvstensfals, som mod nord og øst genfindes i bagmuren, hvor den dog er en sten bred; de vestre glamhuller har indvendigt dobbelt halvstensfals. Mod syd er glamhullerne 1863 erstattet af en cirkulær indfatning til urskiven (jf. s. 2282).

Tårnet forhøjedes o. 1550, hvorved det oprindelige tagværk blev nedtaget, men det har som den altovervejende del af landets øvrige senmiddelalderlige kirketårne formentlig haft sadeltag.¹⁰⁴

Fig. 34. Skydeskår i tårnets mellemstokværks nordmur (s. 2260), set fra sydvest. Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Embrasures in the middle storey of the tower's north wall, seen from the southwest.*

Fig. 35. Østre glåmhul i nordmuren i tårnets klokkestokværk, set fra sydvest (s. 2261). Foto Arnold Mikelsen 2009. – *Eastern belfry light in the north wall of the bell-storey of the tower, seen from the southwest.*

TÅRNETS MILITÆRE BAGGRUND

Skydeskårene i mellemstokværket knytter tårnet til en ganske snæver gruppe af danske kirketårne med militære indretninger. Af samtidige paralleller kendes foreløbig kun Stubbekøbing Skt. Anna (DK Maribo 264), hvis tårnslugger ligeledes har rekylbjælker, og Tranebjerg på Samsø (DK Holbæk 2572–78), der foruden skydeskår har skoldehuller i tårnet.¹⁰⁵

To svært tilgængelige glugger i hulrummet under mellemstokværket giver indtryk af, at tårnets nordside har været særlig ildkraftig, og det er højt tænkeligt, at bygningsafsnittets militære

betydning i særlig grad har været rettet mod Lillebælt (fig. 29). Denne eksponering mod bæltet genfindes yderligere i blændingsudsmykningen, som netop mod nord har karakter af skuefacade, der formentlig o. 1524 suppleredes med det blændingsprydede nordre sideskib (jf. s. 2266). Om alle tårnets frisider oprindeligt har haft skydeskår er uvist.

Tårnets aktive militære rolle i kontrollen med det smalle farvand kan ses i relation til den strømtold, som opkrævedes i Middelfart indtil 1655, da toldstedet flyttedes til Fredericia.¹⁰⁶ Det er ganske vist usikkert, hvornår tolden indførtes, men det kan allerede være sket i middelalderens sidste del, hvor de kongelige borge Hindsgavl og Hønborg yderligere kontrollerede bæltets henholdsvis fynske og jyske side.¹⁰⁷ Kirkens dobbelte rolle som militær magtmanifestation og skuebyggeri er således en parallel til eksempelvis Erik af Pommerns stort anlagte borg Krogen ved Helsingør, hvor Øresundstolden opkrævedes fra 1429.¹⁰⁸

Har kirken spillet en aktiv rolle for opkrævingen af strømtolden, er tårnet og det basilikale skib sandsynligvis helt eller delvist bekostet af centralmagten. Jf. den dendrokronologiske datering kan tårnet således tilskrives kong Hans (1481–1513), som ved etableringen af orlogsværfter og en egentlig flåde havde markante søfartsmæssige ambitioner,¹⁰⁹ eller sønnen Christian II (1513–1523), og ikke umuligt markerer tilføjelsen af det svære tårn o. 1510–20 strømtoldens indførelse.

Et *†våbenhus* har meget vel sluttet sig til syddøren i *†skibet*, men er som dette nedrevet ved opførelsen af det basilikale skib, formentlig o. 1524 (jf. s. 2264 f., fig. 10e–f). Af *†våbenhuset*, der som flertallet af landets øvrige våbenhuse kan være rejst i senmiddelalderen, er intet bevaret, men dets eksistens antydes ved placeringen af døren i søndre sideskib, som i forhold til den tilsvarende norddør er rykket påfaldende langt mod vest (jf. s. 2267, fig. 7, 43). Denne særegne disposition kan skyldes, at basilikaens sideskibe, som påbegyndtes før nedrivningen af det ældre *†skib*, mod syd opførtes under hensyntagen til en tilbygning på *†skibets* vestre del.

Fig. 36. Midtskibets indre, set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Interior, central nave looking east.*

DEN NUVÆRENDE KIRKE

Det basilikale skib. Jf. dendrokronologiske undersøgelser er det teglsatte romanske $\uparrow$ skib formentlig erstattet med det nuværende tredelte skib o. 1524 (jf. s. 2286, fig. 10g), hvilket er i overensstemmelse med, at skibet på bygningsarkæologisk grundlag kan fastslås at være tilkommet efter tårnet o. 1510–20, men før dettes forhøjelse o. 1550 (jf. 2286).¹¹⁰ Ved udlægningen bestemtes det nye skibs længde af det bibeholdte kor og tårn, men det øgedes betydeligt i bredden i forhold til forgængerens, hvorved korsarmen, der ligeledes bevaredes, måtte integreres i det nyttilkomne søndre sideskib (jf. s. 2252).

Fuldførelsen af det nordre sideskibs østre gavltrekanter før rejsningen af højkirkemuren (fig. 47), antyder, at byggeriet indledtes med de to lave sideskibe, som opførtes uden om det ældre $\uparrow$ skib (fig. 10f). Da $\uparrow$ skibets gavle, som dels indgår i tårnets østmur, dels udgør triumfmuren, skulle bevares,

kunne sideskibsgavlene støde direkte hertil, hvorved nedrivningen af $\uparrow$ skibets nord- og sydmure kunne udskydes. Dette støttes af, at den søndre del af forgængerens østgavl delvist afsluttes som en rå behugning, der springer frem i søndre sideskibs nordøsthjørne og udvendigt ses over korsarmens sadeltag (jf. s. 2238 f., fig. 45). Var langmuren blevet fjernet tidligt i byggeforløbet, må det formodes, at den ældre gavl på dette sted undervejs var blevet muret i forbandt med nybyggeriet.

I søndre sideskib antydes det særegne byggeforløb yderligere i døren, som i forhold til den tilsvarende norddør er placeret meget tæt på vestgavlen. Denne disponering kan tillægges, at der foran $\uparrow$ skibets syddør har stået et $\uparrow$ våbenhus (jf. s. 2262), som nødvendiggjorde, at sideskibsmuren på dette sted måtte afbrydes; ønskedes den ny indgang etableret straks, måtte den flyttes lidt til siden. Den formodede tilbygning må dog være nedtaget, da sideskibsmuren på dette sted var rejst i halv højde, idet et vindue ovenover er placeret

Fig. 37. Søndre sideskib og højkirkemur, set fra syd. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *The south aisle and the clerestory wall, seen from the south.*

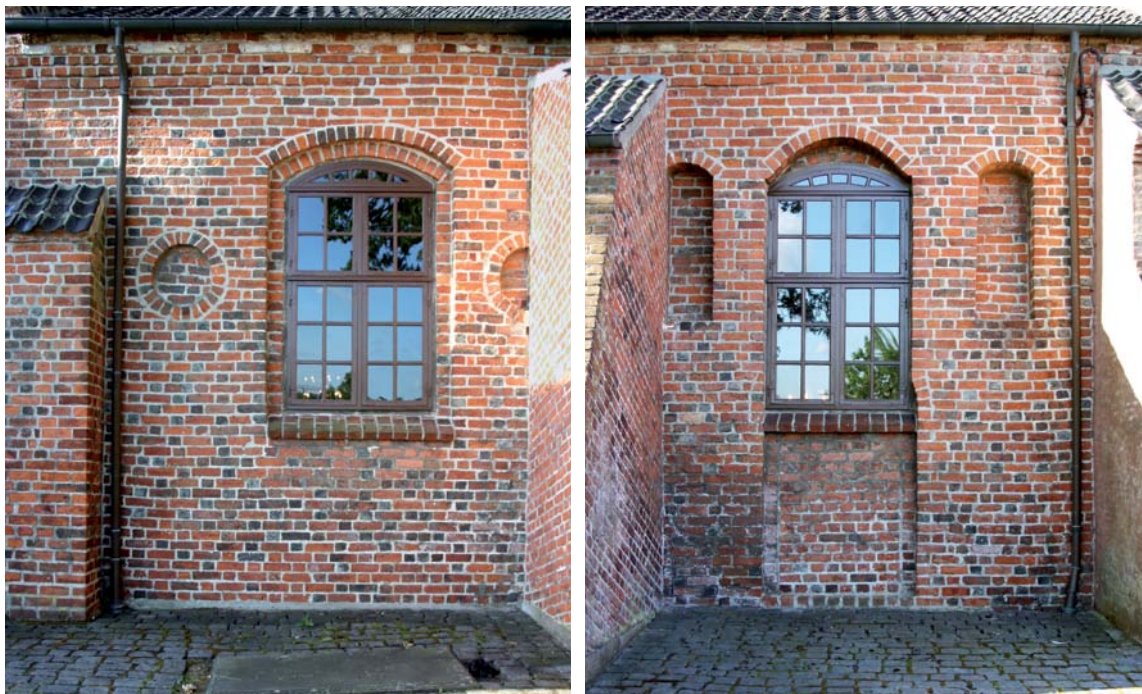

Fig. 38–39. Nordre sideskibs østligste og vestligste fag, set fra nord (s. 2266). Foto Mogens Vedso 2009. – *The eastern- and westernmost section of the north aisle, seen from the north.*

centralt i sideskibets vestligste fag, tilsvarende den nordre sideskibsdør.

Da midtskibets arkadepiller blev placeret inden for det ældre, meget brede $\uparrow$ skibs ydermure, er det muligt, at også disse påbegyndtes, mens det ældre $\uparrow$ skib endnu var under tag (jf. s. 2239). Herved blev det først meget sent i byggeforløbet nødvendigt at nedrive det ældre $\uparrow$ skib, som kunne benyttes længe efter påbegyndelsen af det nye.

Det nye tredelte skib projekteredes formentlig med et væsentlig anderledes udtryk end resultatet. Således angiver et let tilbagespring i det nordre sideskibs østre gavltrekant og det søndre sideskibs vestre gavltrekant, som ses fra loftsrummet, at disse planlagdes med en hældning, der ville have gjort dem ca. 1,5 m lavere, og mod nord udtrykkes dette også i det ydre, hvor blændingsdekorationen har to faser (jf. fig. 41, 46). Dette kunne tyde på, at midtskibets vinduer skulle være væsentlig højere end de meget lave eksisterende åbninger, men planen forkastedes før påbegyndelsen af den nordre højkirke-mur, som uden forbandt støder til sideskibets forhøjede gavltrekant (fig. 47).

Ligeledes er det tænkeligt, at det basilikale skib skal opfattes som første etape af en langt mere omfattende, men opgivet ombygning af kirken. Da det rummelige skib skulle indpasses mellem det ældre kor og tårn, fik det nødvendigvis et meget kompakt udtryk, der ikke mindst fremgår af det indre, hvor der er en markant kontrast mellem det høje midtskib og den ældre og meget lave korbue og tårnarkade. Dette taler for, at det har været hensigten også at nedrive koret og forlænge det tredelte skib mod øst, hvorved kirken ville fremstå som et basilikalt langhus svarende til Helsingør Skt. Olai, som Middelfart Skt. Nikolaj også på andre punkter har iøjnefaldende fællestræk med (jf. s. 2269, 2273). At den ambitiøse plan aldrig fuldførtes, er dog ikke enestående. Også i Randers Skt. Morten¹¹¹ og Vordingborg Vor Frue (*DK Præstø* 167–70) slutter et højt senmiddelalderligt og basilikalt skib sig på uharmonisk vis til et ældre og væsentlig lavere kor, der meget vel skulle have været erstattet af et større.

Materiale og teknik. De tre skibe er af røde teglsten i munkestensformat iblandet spredte mørk-

brændte bindere, som nederst i sideskibsfacaderne er suppleret med enkelte granitkvadre; muligvis fra en ældre $\dagger$ kirke (jf. s. 2234).¹¹² Murværket er primært udført i polsk skifte, der stedvist veksler med ujævnt munkeskifte, og har jævne skarpryggede fuger i både facade og bagmur.¹¹³

Facaderne har stået med åbne *stilladshuller*, som enkelt, men effektfuldt har brudt murfladerne (jf. s. 2256). De er lukket i nyere tid, men ses endnu på nordre sideskibs vestgavl, som 1701 blev skjult af et materialhus (s. 2279 f.), samt på den del af højkirkemurene, der dækkes af sideskibstagene. To bjælkeender, der i nordre sideskibs bagmur er indmuret ca. 2,25 cm over gulvet, kan repræsentere ender af stilladsbomme, som ved byggeriets afslutning sad fast og måtte hugges over. Det samme er tilfældet for en bjælkeende af eg, som er fastklemt i et stilladshul i den del af nordre højkirkemur, som vender mod sideskibsloftet (fig. 44).

Sideskibene har haft svagt fremspringende stræbepiller, som har markeret de enkelte hvælvfag foruden gavlene. Flere er nedtaget eller erstattet af kraftigere piller (jf. s. 2280), men langs søndre sideskib kan alle tre piller konstateres. Både pillen ud for vestgavlen og pillen, som har delt sideskibets 2. og 3. fag, er således bevaret om end stærkt omdannede, dels ved våbenhusets opførelse, dels af en nyere forstærkning (jf. s. 2277 f., 2280). Hertil kommer mellem sideskibets to vestligste fag en pille, der blev nedtaget ved våbenhusets opførelse 1667, men har afsat spor i murværket (jf. s. 2277 f.).

Det nordre sideskib har kun ud for østgavlen bevaret en oprindelig pille, hvis skråtag afsluttes ca. 1,5 m under murkronen, men fire kraftigere stræbepiller opsat i 1700-tallet har haft forgængere (jf. 2280, fig. 12, 68). Fem piller, som 1694 repareredes på kirkens nordside, var således meget vel oprindelige.⁵¹

Det nordre sideskib har desuden på vestgavlen en stræbepille, der skjules af materialhuset (s. 2279 f.). Pillen, der er kraftigere end de øvrige, har på fronten et aftrappet tilbagespring, der sandsynligvis har været teglhængt ligesom den øvre, ligeledes aftrappede afslutning. Den særegne placering i sammenstødet mellem det ældre $\dagger$ skibs vestgavl og sideskibsgavlen taler for, at pillen har skullet

modvirke revnedannelse på dette særligt sårbare sted, der mod syd forstærkes af tårnets trappehus. Derved har gavlpillen først og fremmest været konstruktivt motiveret i modsætning til sideskibenes øvrige svagere piller, der også kan tillægges en rolle i en taktfast opdeling af facaderne.

Sideskibenes ydre har flere forskelligheder; mest markant er det nordres blændingsprydede facader (fig. 9c, 38–39). De tre østligste vinduer flankeres her af to cirkelblændinger, som delvis skjules bag yngre stræbepiller, mens det vestligste vindue, der er placeret over døren, indrammes af to højblændinger med fladbuet halvstensstik; en tilsvarende højblænding ses yderligere på vestgavlen (fig. 7).¹¹⁴ Mens cirkelblændingerne blot er en halv sten dybe og oprindeligt kan have været bemalede, tilsvarende cirkelblændinger på sakristiet i Everdrup (DK Præstø 844–45), er de større fladbuede én sten dybe og kan have rummet figurer, som har fremhævet indgangspartiet.¹¹⁵

Udsmykningen kan ses i relation til en udbredt nordvestfynsk tradition for i senmiddelalderen at indarbejde facadeblændinger i arkitekturen, jf. tårnet (s. 2256). Som på dette er decorationen dog i særlig grad rettet mod bæltet og kan derfor også have været motiveret af den særlige rolle, som kirken kan tillægges for opkrævningen af strømtolden. Det er således sandsynligt, at det store basilikale skib er helt eller delvist bekostet af kongen, som det også kan være tilfældet for tårnet (jf. s. 2262).

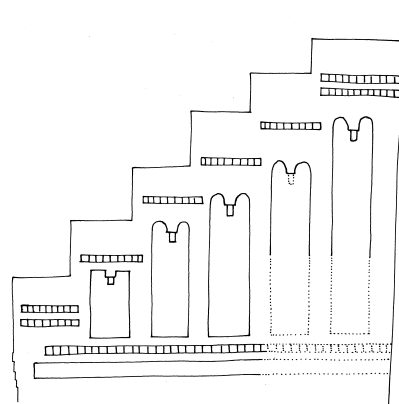

Fig. 40. Nordre sideskibs vestre gavltrekan (s. 2267). 1:100. Målt og tegnet af Thomas Bertelsen 2010. – *Western gable triangle of the north aisle. 1:100.*

Fig. 41. Nordre sideskibs østre gavltrekant set fra nordøst (s. 2267). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Eastern gable triangle of the north aisle, seen from the northeast.*

Sideskibene afsluttes af gavltrekanter, hvis kamtakker udspringer fra en falsgesims på langmurene. Kun mod syd, hvor østgavlen dækkes af korsarmens sadeltag, er trekantgavlen fraværende, men må have eksisteret før ændringen af tilbygningens tagkonstruktion o. 1542 (fig. 10g; jf. s. 2273).

Mod nord har østgavlen syv kamtakker, der er opsat efter opførelsen af den nordre højkirkemur, modsat den egentlige gavltrekant (jf. s. 2264, fig. 41).¹¹⁶ Gavlfeltet smykkes af talrige savskifter, som er et ofte anvendt hovedelement i samtidens fynske blændingsdekorationer.¹¹⁷ Nederst veksler de med vandrette båndblændinger, som alle er udført før øgningen af gavltrekantens hældning undervejs i byggeriet (jf. s. 2265).

Det nordre sideskibs vestgavl, der indrammes af seks savskifteprydede kamtakker, har fem højblændinger rejst over et savskifte med en under-

liggende båndblænding ud for gavlfoden; i de to inderste blændinger er i nyere tid brudt en retkantet luge til loftet (fig. 40, 59). De fire inderste højblændinger afsluttes af en halvtstenssat tvillingefladbue, der hviler på en binderkonsol med kort hængestav, dannet af en kantstillet binder. En tilsvarende konsol deler den yderste ret afsluttede blænding. Søndre sideskibs vestre gavltrekant har en beslægtet dekoration, der ligesom gavlens fem kamtakker dog er fra nyere tid (fig. 28).

Hvert sideskib har i det vestligste fag en *dør*, som i nyere tid er blændet mod nord med røde teglsten i munkestensformat lagt i krydsskifte og nedskåret ved forlængelsen af et vindue ovenover (fig. 39, 43, jf. s. 2269).¹¹⁸ Mens denne indgang er placeret centralt i faget, er den søndre af byggetekniske hensyn rykket tæt op mod vestgavlen (jf. s. 2264 f.).

Fig. 42. Nordre sideskibs indre, set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Interior of the north aisle, looking west.*

Syddøren dækkes af et fladbuet halvstensstik og har ind- og udvendig dobbelt halvstensfals. Dermed er den væsentlig forskellig fra norddøren, der i facaden står som en niche. Da denne dørs totale bredde er mindre, har den formentlig blot været indrammet af den enlige synlige halvstensfals, og i forhold til syddøren markerer den sig yderli-

gere ved at have haft spejl; formentlig et spidsbuet halvstensstik.¹¹⁹

Ved syddøren udlignedes niveauforskellen mellem kirkens omgivelser og det lavere liggende indre 1773 af en bred indvendig trappe dannet af tre gravsten (nr. 5, 16, 23), som må have erstattet en ældre, muligvis oprindelig trappe.²⁹

Sideskibenes langmure har i hvert fag et fladbuet *vindue*, som med undtagelse af vestfagets, der skulle indpasses over dørene, er af betydelig størrelse. Mod syd fik dette mindre vindue, der i modsætning til døren er placeret centralt i faget, lysningen blændet ved våbenhusets opførelse 1667, mens det nordre vindue i nyere tid har fået lysningen udvidet og forlænget.¹²⁰

De velbevarede vinduer ledsages indvendigt af en dobbelt halvstensfals, som mod syd genfindes udvendigt, hvor lysningerne dækkes af halvstensstik med prydskitte. I nordfacaden er indramningen reduceret til én halvstensfals og ét halvstensstik; muligvis som hensyn til sideskibets facadeblændinger, som derved har fremtrådt tydeligere (jf. s. 2266, fig. 37–39).

Midtskibet. Mod nord og syd har højkirken tilsvarende sideskibene ét *vindue* med fladbuet halvstensstik i hvert hvælvfag; mod syd blev det østligste blændet ved ombygningen af korsarmens tagkonstruktion o. 1542 (jf. s. 2273).¹²¹

Fig. 43. Dør i søndre sideskib, set fra nord (s. 2267 f.). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Door in the south aisle, seen from the north.*

Fig. 44. Galleriåbninger og bomhul med overhugget ende fra stilladsbjælke på nordre højkirkemur, set fra nordvest fra nordre sideskibs loft (s. 2262). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Gallery and putlock hole with severed end of a scaffolding beam on the north clerestory wall, seen from the northwest, from the loft of the north aisle.*

Mod rummet er åbningerne indsat i dybe rektantede nicher med stærkt skrånende sålbænke, mens de i facaden ledsages af en halvstensfals. I det ydre tilfører deres ringe højde skibet et lukket og trykket udtryk, der ikke umiddelbart har fulgt gotikkens grundfæstede ønske om at bringe lys ind i kirkerne, men at det tredelte skib har efterlevet tidens hjemlige kirkeideal kan næppe betvivles. Tilsvarende beskedne højkirkevinduer genfindes således i Helsingør Skt. Olai (*DK Frederiksborg* 68 ff.) og planlagdes desuden i Fåborg Helligåndsklosterkirkes nært beslægtede skib (jf. s. 2272).¹²²

Både mod nord og syd flankeres højkirkevinduerne af fladbuede blændinger, som i dimension og teknik svarer til vinduerne.¹²³ Mod syd skjules dekorationens østligste del sammen med murens østligste højkirkevindue af korsarmens tag, men kan fra tilbygningens loft iagttages med rester af pudset bund.¹²⁴ At både vindue og blændinger er ført forbi korsarmen, kan umiddelbart tale for, at det var hensigten at nedrive det ældre bygningsafsnit efter færdiggørelsen af det nye basilikale skib, formentlig o. 1524. Da korsarmens sadeltag efter skibets færdiggørelse ikke synes at være sluttet til højkirken, men i stedet forsynet med to regulære gavltrekanter, skyldes det dog snarere et specifikt ønske om at friholde højkirkemuren i sin fulde længde, som en fremhævnning af skibets basilikale opbygning (jf. s. 2273, fig. 10g).

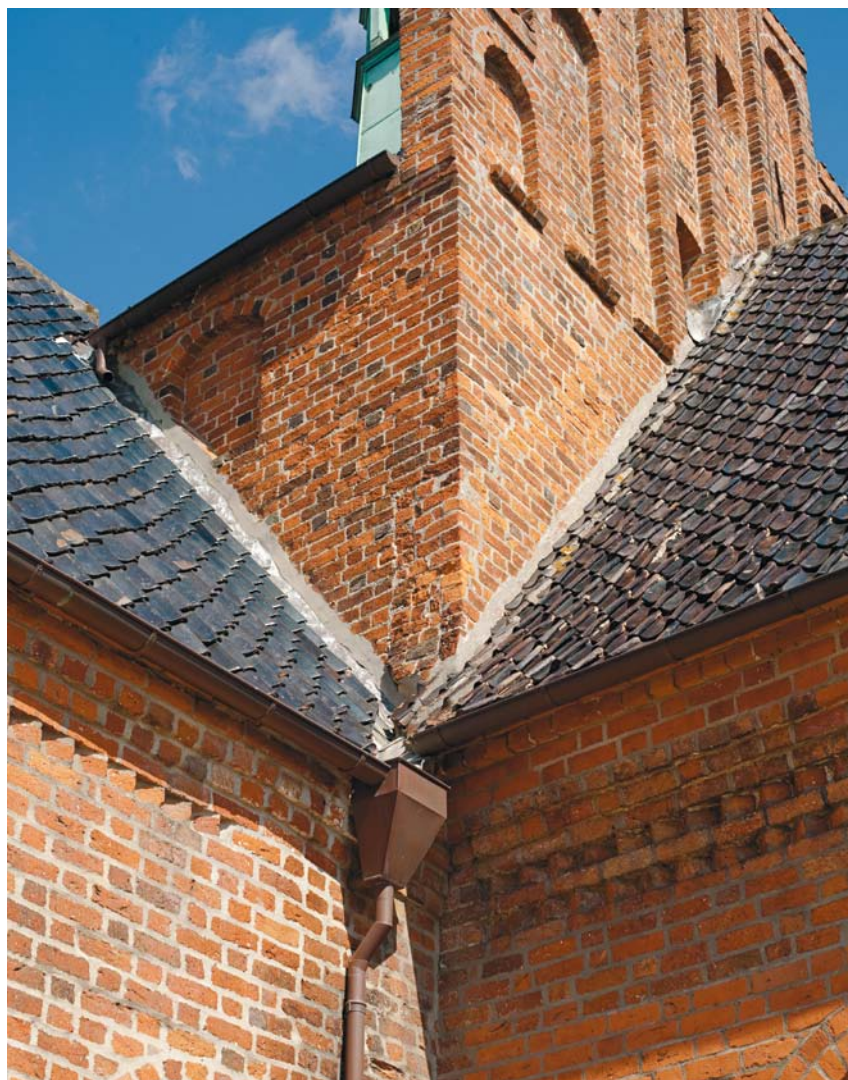

Fig. 45. Midtskibets sydøsthjørne, set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – Southeast corner of the nave, seen from the southeast.

Midtskibet har mod øst en høj gavltrekan, som er rejst over det teglsatte romanske $\uparrow$ skibs delvist bevarede østgavl og i nyere tid er forsynet med flere murankre (jf. s. 2246 f., fig. 12). Selve gavlfeltet, der udspringer fra en falsgesims langs flankemurene, har ni kamtakker, som kroner et tilsvarende antal højblændinger med fladrund-buet halvstensstik; sammen med topkammen er midterblændingens bueslag ommuret ved nedtagningen af en skorsten, formentlig 1986 (jf. s. 2287). Blændingerne har fælles fodlinje over murkronen, og den nedre del af de tre midterste

dækkes derved af korets tag. Fremgangsmåden genfindes på flere nordvestfynske kirketårne, hvis østvendte facadeblændinger strækker sig ned bag skibets tag, eksempelvis Asperup (Vends Hrd.), og disponeringen må antages at være tilsigtet.

I den øvre del har midterblændingen en ufalset luge med fladbuet halvstensstik, og en lignende åbning ses nederst i hver af de næsttinderste blændinger, hvor den lave placering har medført, at de skæres diagonalt af kortaget (fig. 41, 45). De lavtsiddende åbninger må have trukket store mængder regnvand ind i bygningen, og deres uhensigts-

Fig. 46. Søndre højkirkemur, set fra loftet af søndre sideskib fra sydøst (s. 2271 f.). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *South clerestory wall, seen from the loft of the south aisle, from the southeast.*

mæssige placering må derfor have været nødvendig. Var det under opførelsen af det tredelte skib hensigten at lade det forlænge mod øst i en separat byggetape (jf. s. 2265), har gavltrekanen blot været tiltænkt en kort levetid. Under opførelsen af et nyt og større korafsnit kan det imidlertid have været hensigtsmæssigt at lade den stå, og lugerne kan i dette perspektiv have været tænkt som praktiske midlertidige forbindelsesled mellem lofterne over det nyopførte skib og nybyggeriet.

1857 var midterblændingens glug endnu åben (jf. fig. 52), men den er siden blændet med røde teglsten i munkestensformat, tilsvarende de to øvrige.¹²⁵ Ligeledes er korets og midtskibets lofter i nyere tid forbundet ved en rå gennembyrning nederst i gavlfeltet.

Indre. Hver af midtskibets fire fag er forbundet med sideskibsfagene ved en spidsbuet arkade i højkirkemuren. Mod skibet har bueslagene dobbelt halvstensfals, mens de mod sideskibene blot ledsages af en enkelt halvstensfals; mod begge sider sat som halvstensstik. Mens den vestligste arkadebue i begge sider udspringer direkte af skibets vestgavl, hviler de øvrige på to gange tre ottekantede fripiller samt tilsvarende halvpiller mod skibets østgavl. De enkle piller, som er delvist behuggede og skjult bag træpaneler, har en høj skråkantet sokkel med omløbende vulst dannet af et let udkraget skifte foruden et kragbånd af to let udkragede skifter adskilt af tre tilbagetrukne skifter.

Hver arkade krones af to 'triforieåbninger', som danner et galleri under højkirkevinduerne. Åb-

Fig. 47. Sammenstødet mellem nordre høj Kirkemur og nordre sideskibs østre gavltrekant, set fra loftet af nordre sideskib fra nordvest (s. 2264). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Junction between the north clerestory wall and the eastern gable triangle of the north aisle, seen from the loft of the north aisle, from the northwest.*

ningerne, der vender mod sideskibslofterne, har fladbuede halvstensstik foruden halvstensfals mod kirkerummet, men er i nyere tid lukkede med dels fyrretræsskodder, dels gule teglsten i normalformat (fig. 46). Begge høj Kirkemure præges af mange reparationer og er i nyere tid forsynet med flere murankre mod nord.

Nordre sideskibs vestgavl har en højsiddende rektangulær pudset ramme med rundet profil, som indtil o. 1850 indfattede en $\dagger$ indskriftstavle (jf. s. 2329). En tilsvarende $\dagger$ stavle kan tidligere have haft plads i sideskibets østligste fag, hvor langmuren har en retkantet reparation ca. 110 cm over gulvet.

Skibets disponering og detaljering har nært slægtskab med Fåborg Helligåndsklosterkirke, hvis skib ligeledes må henføres til årene umiddelbart før reformationen.¹²⁶ Det tredelte skib opførtes her som en pseudobasilika, men planlagdes som en basilika med lave fladbuede høj Kirkievinduer flankeret af fladbueblændinger, som nu er synlige fra sideskibslofterne. Mere iøjnefaldende er slægtskabet i det indre, hvor høj Kirkiemurenes 'triforieåbninger', arkadepiller og -buer er næsten identiske; de to skibe er meget vel forestået af samme bygmester.

Planlagte hvælv. De tre skibes tilsammen tolv fag stod 1588 med flade trælofter og overhvælvedes formentlig først ved 1600-tallets midte (jf. s. 2277). At bygningsafsnittet var tiltænkt hvælv ved opførelsen, fremgår dog af dels konstruktive, dels arkitektoniske detaljer. Både sideskibenes

Fig. 48. Sammenstødet mellem midtskibets søndre arkademur og den søndre del af det teglsatte romanske $\dagger$ skibs behuggede østgavl, set fra korsarmsloftet fra sydvest. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Junction between the south arcade wall of the nave and the south part of the east gable of the brick-built Romanesque $\dagger$ nave, with treated surface, seen from the loft of the transept, from the southwest.*

og midtskibets mure disponeredes således med hvælvvederlag, der i loftsrummet ses som halvstensdybe udskæringer (fig. 49). Hertil kommer, at arkadepillerne mod midtskibet førtes op i højde med triforieåbningerne, så hvælvribber og gjordbuer på samme måde som arkaderne kunne sluttes direkte til pillen i en glidende bevægelse.¹²⁷

Korsarmens ombygning. Ved opførelsen af det tredelte skib indlemmedes den ældre korsarms nordre del i det søndre sideskib, hvorved dens grundareal omtrent halveredes (jf. s. 2252). Mellem den reducerede korsarm og sideskibet opførtes i forlængelse af sideskibets ydermur en skillemur, som bag hvidtekalken synes udført i en teknik, der svarer til skibets øvrige teglsatte mure.

Skillemuren har en bred ufalset arkade med spidsbuet helstensstik og mod korsarmen en skrå afsætning ud for buevederlaget, hvorved den øvre del opnår samme bredde som sideskibets resterende ydermur.¹²⁸ At murens nedre del udlagdes sværere end sideskibets øvrige langmur kan skyldes, at korsarmens sadeltag efter ombygningen ikke blev ført ind på høj Kirkemuren, men mod nord afsluttedes af en selvstændig gavltrekan, der rejstes over den nyopførte skillemur (jf. s. 2269, fig. 10g). Skulle denne som korsarmens søndre gavltrekan grundmures, måtte muren være kraftig, men planen kan under byggeriet være ændret. Da den nyopførte gavltrekanets ydre ikke var synlig, kan den i stedet være udført i let bindingsværk, hvorfor skillemuren, der ikke længere skulle bære samme vægt, gjordes smallere.¹²⁹

Med den særegne tagløsning fremhævedes skibets basilikale opbygning, da søndre høj Kirkemur kunne friholdes i sin fulde længde, og samtidig sikredes, at den reducerede korsarm forblev under tag under skibets opførelse. I Danmark hører løsningen til sjældenhederne, men har formentlig også eksisteret på Helsingør Skt. Olais Trefoldighedskapel, som færdiggjordes o. 1475 (*DK Frederiksborg* 63–64). Jf. dendrokronologiske undersøgelser er korsarmens formodede nordre gavltrekan dog nedtaget o. 1542, hvor sadeltaget sluttedes til høj Kirkemur (jf. s. 2286).

I den reducerede korsarms indre indsattes et krydshvælv med halvstensribber og puklede halvstenskapper med sildebensmurede rygninger, som

Fig. 49. Hvælvforlæg for midtskibets næstøstligste hvælv fra øst, set fra nordvest (s. 2272 f.). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *The vault-setting for the nave's second vault from the east, seen from the northwest.*

formentlig erstattede et oprindeligt hvælv (jf. s. 2253). Et vindue i østmuren, som var placeret ud for skillemuren, måtte i samme forbindelse blændes; i nyere tid er dets tilmuring omsat i facaden (jf. s. 2254).

1871 indrettedes korsarmen som ligkapel, og arkaden til sideskibet blændedes med en cementpudset og hvidkalket teglstensmur.²⁹ Adgangen blev herefter henlagt til østmuren, hvor der etableredes en ufalset dør med fladbuet halvstensstik, udført af røde teglsten i munkestensformat (fig. 22).

Stræbepiller. Korgavlen har to stræbepiller af røde teglsten i munkestensformat lagt i uregelmæssigt munkeskifte; nederst i den søndre, indgår desuden et par granitkvadre, der formentlig stammer fra en ældre kirke (jf. s. 2234; fig. 14). Begge pillers front brydes af et kraftigt tilbagespring, som på den nordre er suppleret med fire svage skråkantede afsætninger. Denne tydelige horisontale inddeling genfindes på tårnene i Brenderup (Vends Hrd.) og Hårby (Båg Hrd.) fra 1500-tallets første årtier og signalerer, at pillen opførtes under indflydelse af renæssancens arkitekturidealer.¹³⁰

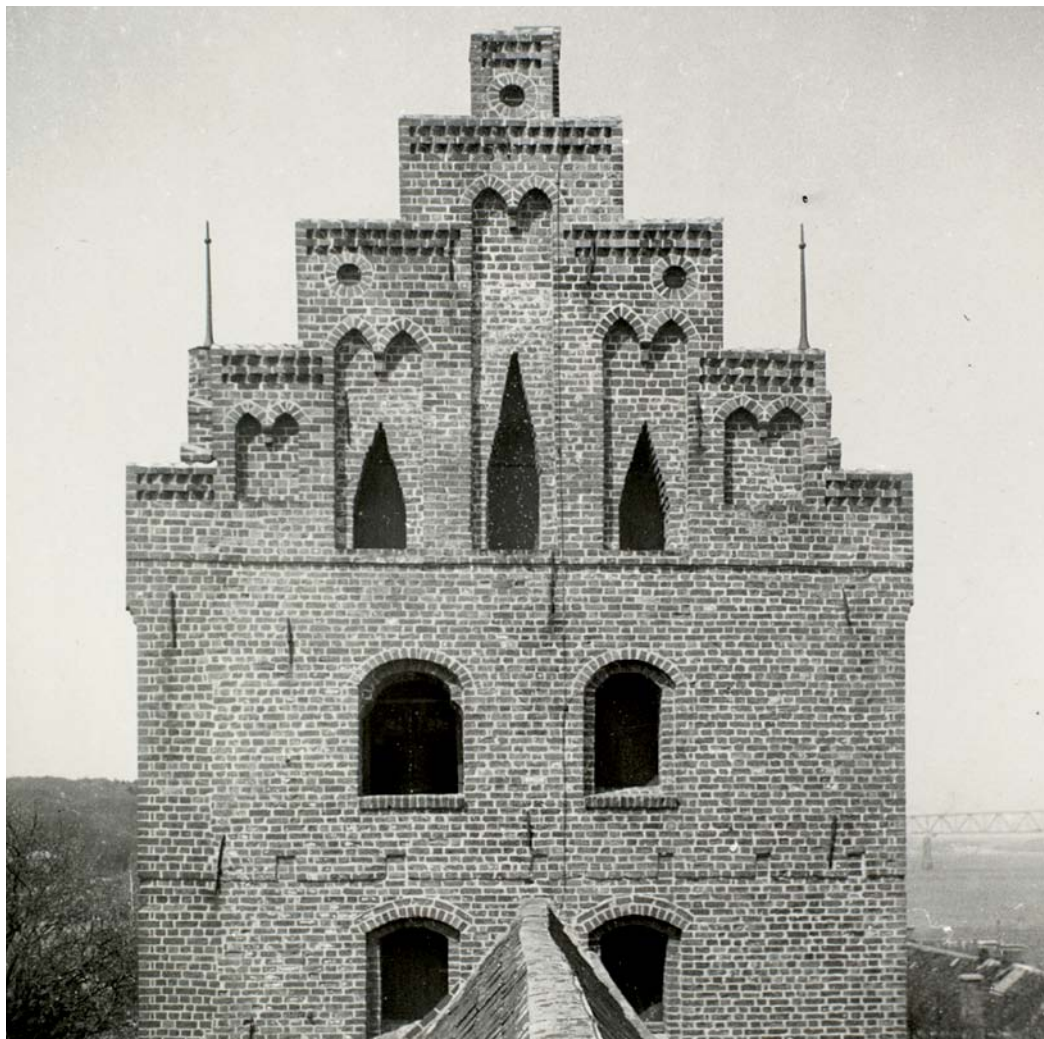

Fig. 50. Tårnets østfacade og gavltrekan set fra skibets tagrytter (s. 2274 ff.). Foto efter 1935, Danmarks Kunstbibliotek. – Upper part and gable triangle of the east facade of the tower, seen from the ridge turret of the nave.

KIRKEN EFTER REFORMATIONEN

Tårnets forhøjelse. Jf. gavltrekanernes $\dagger$ kam (s. 2275 f.) forhøjedes tårnet o. 1550 med et klokkestokværk, meget vel fordi tårnet virkede undersætsigt efter opførelsen af det høje basilikale skib, formentlig o. 1524 (jf. s. 2264 ff.; fig. 10h). Et lignende tiltag ses ved eksempelvis Bogense Skt. Nikolaj, hvis senmiddelalderlige tårn tilføjedes et yderligere stokværk efter forhøjelse af den romanske kirke (s. 2116). I Middelfart tjener det nye stokværk som klokkestokværk, men kan desuden have opfyldt kirkens behov for magasinplads (jf. s. 2275).

Murene er af røde teglsten i munkestensformat og spredte mørkbrændte bindere lagt i polsk skifte. I facaden udspringer de fra en to skifter høj båndblænding, som brydes af udmurede bjælkehuller efter det *hængestillads*, hvorfra forhøjelsen udførtes (fig. 50). Hullerne var endnu åbne 1857, da også facader og gavltrekanter stod med åbne *stilladshuller* (jf. fig. 52).

Stokværkets mure er jævnbrede med tårnets middelalderlige mure og hviler i det indre over svære ege- og fyrretræsbjælker. Mod øst og vest har det to glamhuller med kurvehanksformede halvstensstik, ca. 177×85 cm; i nyere tid er de dog

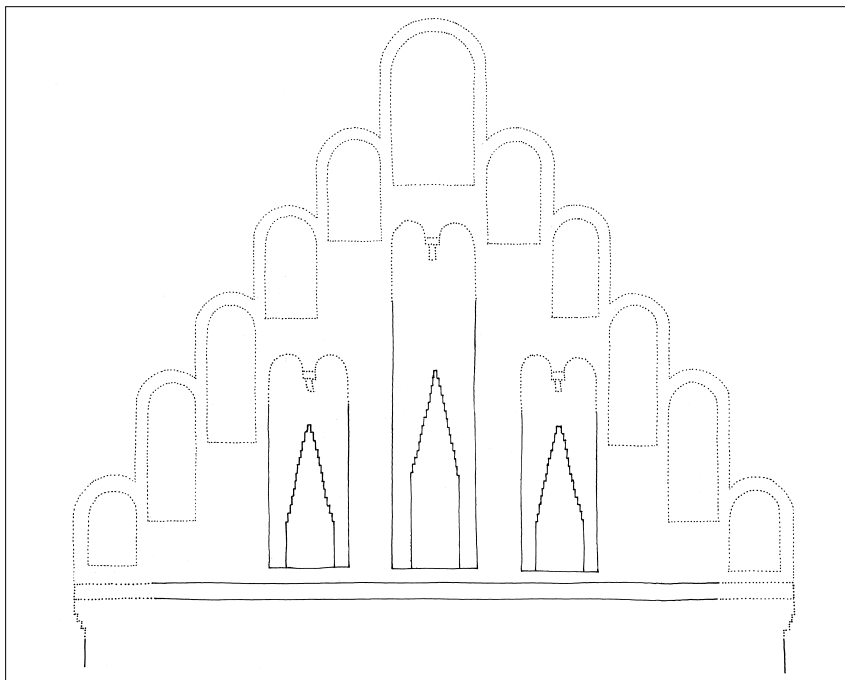

Fig. 51. Tårnets østre gavltrekanter med rekonstrueret renæssancekam (s. 2275 ff.). 1:100. Målt og tegnet af Thomas Bertelsen 2010. – *The eastern gable triangle of the tower, with reconstructed Renaissance outline. 1:100.*

forkortet med skrånende sålbænke. Ind- og udvendigt ledsager en halvstensfals lysningerne, som mod vest er reduceret i bredden af en påmuring af røde teglsten i munkestensformat. Østfacadens søndre glåmhul er derimod udvidet, idet en del af falsen er borthugget.

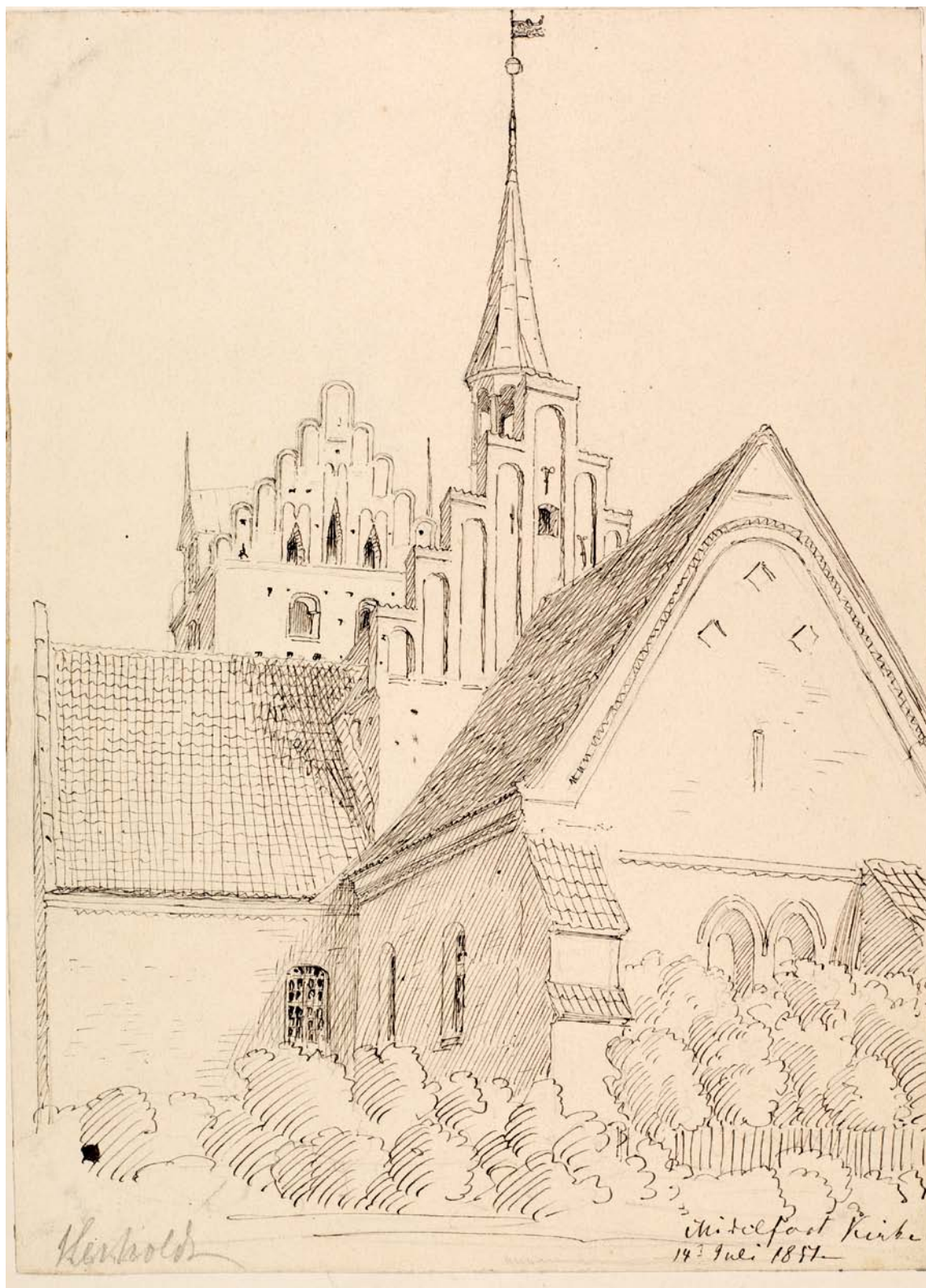
Mod nord er der derimod kun én åbning, som i nyere tid er blændet med røde teglsten i munkestensformat lagt i uregelmæssigt binderskifte; forud herfor er lysningen ligesom de vestre åbninger blevet let indsnævret (fig. 29). Den enlige åbning er yderligere væsentlig større end de øvrige, ca. 184×162 cm, og placeret let forskudt for facadens spejlingsakse i vestlig retning.

Baggrunden for denne asymmetri er ikke indlysende, men åbningens tilnærmelsesvis centreret i facaden antyder, at den ikke skal opfattes som et glåmhul men derimod som en hejseluge, hvortil varer har kunnet bringes via en bom i en kvist på tagets nordside.¹³¹ Således kan stokværket have haft en underordnet funktion som *magasin*, eventuelt med tilknytning til tårnets militære funktioner, hvilket også kan gælde for tagrummet (s. 2262).

I den 1863 omsatte sydmur (jf. s. 2282) findes to åbninger tilsvarende vest- og østmurens, dog med fladbuestik.

Sadeltaget har øst-vestvendte gavltrekanter, som delvist ommuredes 1863, men deres formodede oprindelige udformning blev gengivet 1857 (fig. 50-52). Begge gavltrekanter, der som facaderne udspringer fra en båndblænding, smykkes af fem højblændinger med halvstenssatte tvillingebuer; formentlig rundbuede. De tre midterste blændinger brydes af en stor ufalset glug med højt trappestik, der ligesom de tvillingedelte blændinger er et udbredt motiv i fynsk sengotik. En tilsvarende glug indgår således i korsarmen fra 1496-1508 (s. 2255), men de knytter sig i særlig grad til tårngavle, jf. Nørre Åby (Vends Hrd.) og Sandager (Båg Hrd.).

1863 omsattes højblændingernes øvre del med tvillingespidsbuer, og der opsattes en kam med ni kamtakker dekoreret med savskifter og cirkelblændinger, alt af røde teglsten i munkestensformat. Denne kam erstattede en ældre *†kam* med elleve halvcirkulære kamtakker med falset bund.

Tilsvarende kamme genfindes på Stranges tårn på Nyborg Slot, som henføres til 1550'erne, og på Hesselagergårds høje skuegavle fra o. 1540'erne, hvor påvirkningen fra norditaliensk renæssance er tydelig.¹³² Tårnforhøjelsen i Middelfart er ganske givet udført på samme tid, da gotikkens og renæssancens formsprog gerne kombineredes i den hjemlige bygningskunst.¹³³

Samtidig med tårngavlenes ommuring 1863 forsynedes hver af forhøjelsens tagflader med en *kvist* af røde teglsten i munkestensformat lagt i krydsskifte (fig. 28). Begge har en stor luge med fladbuet halvtstensstik, ca. 168×117 cm, og udvendig halvtstensfals, som krones af en gavltrekan med syv savskifteprydede kamtakker med ud-spring fra en falsgesims. Topkammene er sekundært tilføjet en ottekantet pinakel af røde teglsten i munkestensformat med et frontspir af støbejern; disse er muligvis jævngamle med korsarmens lignende kampinakel (jf. s. 2255).

Kvistene afløste ældre kviste og har muligvis rod i tårnforhøjelsens oprindelige tagløsning. Murede tårnkviste har således stor udbredelse på Fyn og er i Mesinge (Bjerger Hrd.) bevaret netop med halvcirkulære kamtakker. Da den østre her er placeret over skibets tag, må den tillægges arkitektoniske hensyn, men har tårnforhøjelsens stokværk og tagrum i Middelfart fungeret som magasin (jf. s. 2275), kan kvistene yderligere have tjent som hejseluger og hver haft en bom.

Kvistene gengives tidligst 1659 af hollænderen J. Elandts (fig. 61), hvis fremstilling af kirken imidlertid har mange ukorrektheder. I regnskaberne kan kvistene følges fra 1757, hvor den søndre var af bindingsværk.²⁹

Skibets overhvelvning. Det basilikale skib blev ved opførelsen planlagt overhvelvet (jf. s. 2272 f.), men stod endnu 1588 med flade trælofter.¹³⁴ Etableringen af de tolv hvælvfag må dog være tilendebragt før 1673, da efterkommere af Johan Borchenfeldt (†1672) gjorde krav på en række frie begravelser, der tilkom deres forfader i forbindelse med hans hjælp til kirkens overhvelvning.⁵¹

Fig. 52. Kirken set fra øst tegnet af J. D. Herholdt, 1857, Danmarks Kunstbibliotek. – *The church seen from the east.*

Fig. 53. Indskriftsplade over våbenhusets dør, set fra syd (s. 2278). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Relief with inscription above the porch door, seen from the south.*

Trods den sene datering har hvælvene et nært form- og konstruktionsmæssigt slægtskab med senmiddelalderens hvælv (jf. s. 2249 f., 2256 f., 2273), der om end i begrænset omfang har været i brug langt op i tid.¹³⁵ Således dækkes hver af de tre skibes fire fag af et krydshvælv med stærkt puklede halvtenskapper med sildebensmurede rygninger, der fra loftet ses muret af røde teglsten i munkestensformat. Ribberne, hvis ender er tilspidsede, fremstår retkantede, men har under pudsen muligvis affasede hjørner tilsvarende et større antal ribbesten, som er fremkommet i materialhuset (fig. 166a).¹³⁶

De enkelte hvælvfag er opført over de oprindelige vægforlæg med undtagelse af søndre sideskibs østre fag, som mod gavlen, der primært dannes af den ældre korsarms østmur, hviler på en spidsbuet skjoldbue (fig. 7). I kirkens længderetning adskilles de af helstensbrede og høje gjordbuer, rundbuede i midtskibet og spidsbuede i sideskibene, som med undtagelse af det nordre sideskibs udspringer fra kunstfærdige konsoller med form af nedafhængende skjolde eller krumme kløer, som stedvist danner et cirkelslag (fig. 54-55, 58). Konsollerne, hvis lave relief antyder, at de er udført i puds, suppleres i hvælvenes toppunkter af smådekorationer, som i søndre sideskib og midtskibet danner rosetter og i nordre sideskib stjerner (fig. 56-57).¹³⁷

Et *våbenhus* på søndre sideskib tilføjedes 1667 af genanvendte materialer fra det samtidig nedbrudte kapel på kirkegården (jf. s. 2232, fig. 28).¹³⁸

Fig. 54-55. Gjordbuekonsoller (s. 2277). 54. Mellem midtskibets to midterste hvælvfag, set fra syd. 55. Mellem søndre sideskibs to østligste hvælvfag, set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2010. — *Corbels. 54. The rib between the two central vault-sections of the nave, seen from the south. 55. The rib between the two eastern vault-sections of the south aisle.*

Ifølge det detaljerede regnskab blev byggeriet forstået mellem 4. maj og 8. juli og beløb sig til 216 mark, der efter kontrakt betaltes murermeisteren, som yderligere modtog 12 mark i drikkepenge til sig selv og sine svende.⁴⁰

Da sideskibsdøren var placeret meget tæt på vestgavlen (jf. s. 2267), kunne tilbygningen mod sædvane ikke centreres i forhold til denne, men udlagdes i stedet ud for vinduet ovenover, midt i sideskibets vestligste hvælvfag (fig. 43). Våbenhusets vestre mur rejstes i forlængelse af sideskibsgavlen, hvor den sluttedes til en stræbepille, mens den østre, som følge af den valgte centre-ring, måtte føres direkte ind på sideskibsfacaden, umiddelbart vest for murens næstkommende stræbepille, der fjernedes (jf. s. 2266).

Den lille tilbygning, der trods det sene opførelsestidspunkt er stærkt påvirket af renæssancens

bygningskunst, er opført af røde teglsten i mункestensformat og spredte mørkbrændte bindere lagt i krydsskifte. Det hvidkalkede indre, der har bjælkeloft og murede bænke langs væggene, oplyses fra øst og vest af et kurvehanksformet vindue med udvendig halvstensfals med halvstensstik og indvendig retkantet niche.

Tilsvarende udformning ses i gavldøren, der krones af en rektangulær plade med lavt relief af rød sandsten, ca. 71×52 cm, som gengiver byvåbnets tremastede skib (fig. 53). I hver mast vajer et stort flag med et bogstav, der tilsammen danner »J H G«; initialerne for daværende præst Johan Henrik Gosmann. Langs pladens overkant løber en indskrift med versaler: »DOMINI SERVAMUS PERIMUS« (Herre, frels os! Vi går under! Mat. 8,25), som suppleres af »Anno 1667« langs underkanten. Pladen var 1740 farvelagt.²⁹

Fig. 56-57. 56. Stukroset i toppen af søndre sideskibs næstvestligste hvælvfag (s. 2277). 57. Stukstjerne i toppen af nordre sideskibs østligste hvælvfag (s. 2277). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – 56. *Stucco rosette at the top of the second vault-section from the west in the south aisle.* 57. *Stucco star at the top of the easternmost vault-section of the north aisle.*

Fig. 58. Gjorbuekonsol på midterste arkadepille, set fra syd i søndre sideskib (s. 2277). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Corbel of the rib on the central arcade pillar, seen from the south in the south aisle.*

Den vælske gavltrekant, der udspringer af flankemurenes falsgesims, har tre etager med svungne kamme, der i nyere tid er kantet med et rulskifte. Etagerne adskilles af vandrette gesimsbånd dannet af et udkraget binderskifte med rundet front, som også markerer gavlspidsen, der afsluttes som en fronton. Den midterste etage har en ufalset, kurvehanksformet luge, som er blændet med nyere teglsten i munkestensformat, mens der i de to øvrige er indsat tre murankre; nederst flankerer de årstallet '1667' i støbejern, der ligeledes er opsat i nyere tid.

Et *materialhus* med halvtag opførtes 1701 i hjørnet mellem nordre sideskibs vestgavl og tårnets nordfacade som depot for kirkens byggematerialer (fig. 59).⁵¹ 1702 husede tilbygningen kalk til reparationsbrug²⁹ og benævntes 1822 'kalkhuset',²⁹ men blev siden anvendt til brændsel og omtaltes 1901 som 'kulhus'.²⁸

Samtidig med materialhuset rejstes en stræbepille på sideskibets nordvestre hjørne, formentlig som erstatning for en oprindelig pille (jf. s. 2266). Pille og tilbygning, som begge er rødkalkede, er af gule teglsten af flensborgformat, ca. 24×12×4,5 cm, lagt i krydsskifte. Ydermurene er spinkle og indvendigt forstærket med halvpiller, som mod vest danner tre lave nicher, ca. 100×125×12 cm, med fladbuede halvstensstik.

Fig. 59. Materialhus ved nordre sideskibs vestgavl (s. 2279 f.). Foto Thomas Bertelsen 2009. – *Storehouse at the west gable of the north aisle.*

Mod nord er der en bred dør med fladbuet halvstensstik, hvis højde på blot ca. 167 cm antyder, at terrænet omkring kirken på opførelses-tidspunktet lå lavere end i dag; dens nuværende bredde er en udvidelse fra efter 1947 (jf. fig. 9c). Indgangen er placeret under en høj gavltrekant med glat taglinje, der som en falsgesims langs vestmuren er ommuret i gule teglsten i normalformat. Det udekorede gavlfelt har to nyere murankre.

1734 var korets nordside yderligere tilføjet et *†benhus*,²⁹ der jf. oversigtsplan 1819 (fig. 165) var rejst i indhakked mellem sakristiets vestmur og sideskibets østgavl.²⁸ Da den beskedne bygning ikke har efterladt spor i murværket, har den sandsynligvis udgjort en let trækonstruktion; således var den nedtaget 1891 (s. 2378).¹³⁹

Stræbepiller. Korgavlens to middelalderlige stræbepiller (s. 2273) er efter reformationen suppleret med yderligere piller, der i regnskaberne kan følges fra 1685, hvor deres tage repareredes.⁵¹ Pilleforstærkningerne har navnlig været nødvendige langs nordre sideskib, som var anlagt tæt på en stejl skrænt og særlig udsat for sætninger, der ikke kunne modstås af murens oprindelige, men kun svagt fremspringende piller (jf. s. 2266).

Forstærkningen af netop denne mur, som hælder kraftigt udefter (fig. 86), kan i regnskaberne følges fra 1694, hvor en ældre pille erstattes af en ny, men denne har næppe afhjulpet sætningsproblemerne, da de nuværende piller opførtes blot få år senere.⁵¹ Ved opførelsen af materialhuset 1701 rejstes således en stræbepille på sideskibets vesthjørne (jf. s. 2279), mens tre piller ud for sideskibshvælvenes gjordbuer opførtes 1710-11 som modtryk for hvælvene, der var ved at styrte ned. Arbejdet udførtes af Bendt Pedersen, der nedtog murens ældre, muligvis oprindelige stræbepiller og erstattede dem med nye særdeles kraftige piller, der delvist dækkede facadeblændingerne og tilførte hele kirkens nordside et tungt udtryk (fig. 168).¹⁴⁰

De tre piller er rejst af røde teglsten i renæssanceformat lagt i krydsskifte over en groft tilhugget granitsokkel.¹⁴¹ Opmuringen er udelukkende udført af strømskifter, der følger de stærkt skrånende fronter, som på de to østligste piller danner et tilbagespring. Ligesom pillernes øvre afsluttende skråtag er dette tækket med vingetegl.

Pillernes stærkt konstruktive rolle har nødvendiggjort løbende istandsættelser, hvilket bekræftes af både regnskaber og murværk. Trods de svære dimensioner underkastedes nordfacadens piller således en omfattende istandsættelse 1822,²⁸ mens den oprindelige pille mellem søndre sideskibs to midterste hvælvfag, formentlig i 1800-tallet, påmuredes en forstærkning i røde teglsten i munkestensformat, hvorved dens dybde blev fordoblet (jf. s. 2266).

Projekteret fyrrum. 1901 planlagdes opførelsen af et mindre fyrrum ved kirken, hvortil arkitekt H.

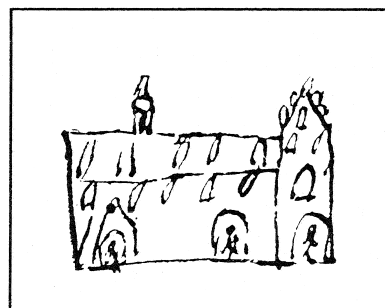

Fig. 60. Skitse af kirkens nordfacade tegnet af Jacob Madsen 1588. – *Drawing of the north facade of the church by Jacob Madsen, 1588.*

Fig. 61. Tegning af Middelbø Kirke. Udsnit af miniature i kanten af kort over Fyn tegnet af den hollandske korttegner J. Elandt 1659. I KglBibl. – Drawing of Middelbø Church. Detail of corner miniature of a map of Funen drawn by J. Elandt, a Dutch cartographer.

F. J. Estrup tegnede to forslag (jf. s. 2287).¹⁴² I første forslag indrettedes fyrrummet, som skulle huse et dampvarmeanlæg, på korets nordside, hvor det indsattes i indhakked mellem sakristiet og nordre sideskibs østgavl, tilsvarende et ældre tårnhus (jf. s. 2280), mens tilbygningen i andet forslag placeredes ved vestgavlen af nordre sideskib som erstatning for materialhuset fra 1701 (s. 2279 f.). I begge forslag er tilbygningen sat af røde teglsten i munkestensformat og gengiver et enkelt nygotisk formsprog; planerne realiseredes imidlertid ikke.

Reparationer og restaureringer. I modsætning til de fleste danske købstadskirker har Middelbø Skt. Nikolaj aldrig været underlagt en stor samlet restaurering. Af skriftlige kilder fremgår dog mange større og mindre istandsættelser og reparationer af bygningen, som allerede i 1500-tallets anden del var stærkt forfalden.

1574 fik byens borgmester og råd således kongelig tilladelse til at reparere kirken med sten fra den nedbrudte tårnhus i Vends Hrd.,¹⁴³ men den var endnu ved biskop Jacob Madsens besøg 1588 i dårlig forfatning.²⁰ Kongen pålagde derfor 1590 de fynske landsbykirker, som Axel Brahe, embedsmand på Odensegård, havde i forsvar, at

bidrage med en fjerdedel af årets tiende til bykirkens istandsættelse, i fald de selv var i god stand,¹⁴⁴ og igen 1605 pålagdes alle kirker i Vends og Bog herreder at bidrage til arbejder på købstadskirken, som da havde fire svære revner.¹⁴⁵

Skaderne synes herefter udbedret, men 1630 måtte borgmester og råd igen anmode om kongelig hjælp som følge af de ødelæggelser, den overstående krig med svenskerne havde forvoldt bygningen.¹⁴⁶ Året efter pålagdes kirkerne i Vends Herred derfor at bidrage med 1223 sletdaler, 1 mark og 12 skilling til kirken,¹⁴⁷ og samme kirker anmodedes igen om økonomisk bidrag 1651.¹⁴⁸

Hvad disse arbejder præcist har omfattet er uvist, men af senere regnskaber fremgår, at udskiftning af facadesten og indsættelse af murankre har været hyppige foreteelser. 1700 reparerede Anders Christensen således kirkens mure i 25 dage for 39 mark og 1 skilling med deltagelse af sønnen Niels Andersen og to kalkslagere, som betaltes henholdsvis 25 og 50 mark,²⁹ og 1702 forstærkedes hvælvingerne i søndre sideskib med ankre.⁵¹

Reparationer af skibet har især fundet sted i det nordre sideskib, hvis placering ud for en stejl skrænt mod bæltet tidligt medførte svære sæt-

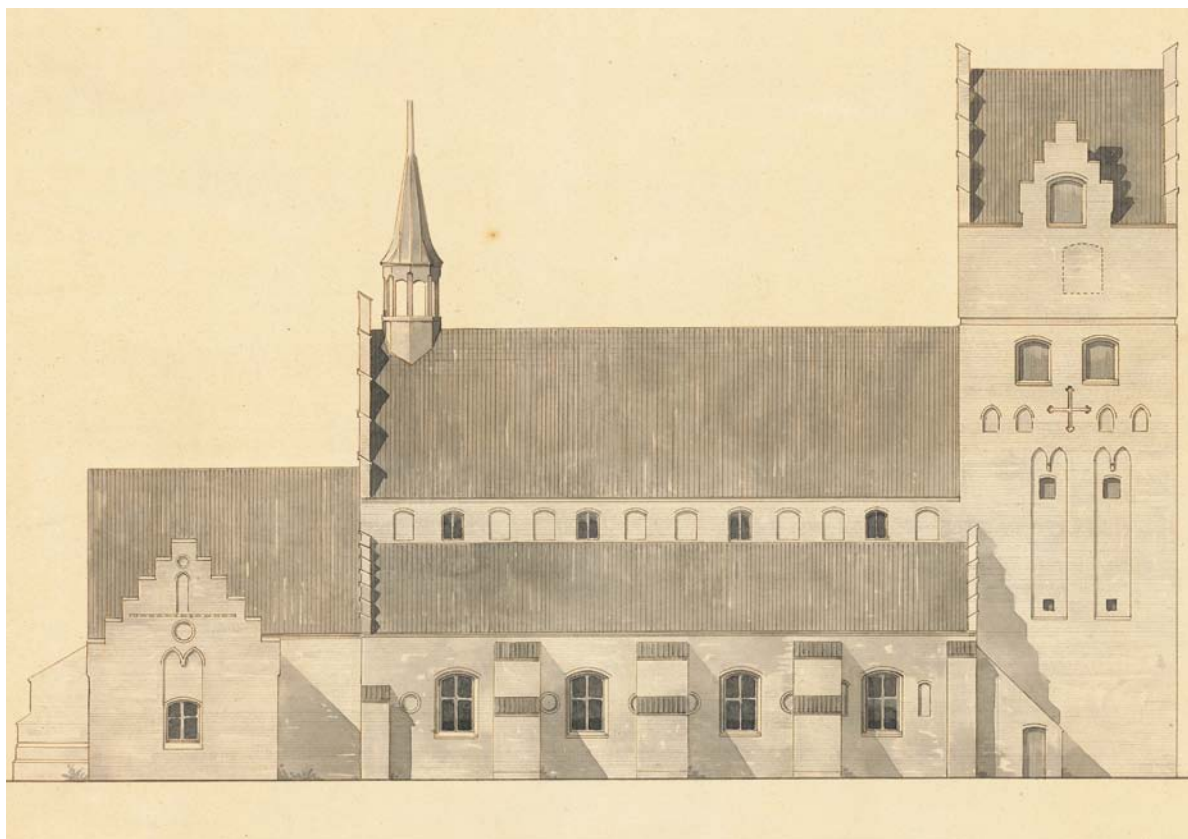

Fig. 62. Kirkens nordfacade. 1:300. Opstalt af Wilhelm Petersen 1885. – *The north facade of the church. 1:300.*

ningskader, der blev afhjulpet med stræbepiller (jf. s. 2280). Trods opførelsen af tre svære piller langs sideskibets ydermure 1710–11 måtte muren allerede 1715 underkastes en større istandsættelse, da den stadig bevægede sig udefter.⁵¹ Arbejdet omfattede opsætning af en række forankrede bjælker, som muligvis er identiske med de bindbjælker, der over murkronen strækker sig på tværs af sideskibet (jf. s. 2285).²⁹

Reparationerne synes i særlig grad også rettet mod tårnet, der 1703 istandsattes fra 12. maj til 23. oktober af muremester Bendt Pedersen fra Jylland.⁵¹ Foruden udskiftning af sten må arbejdet have omfattet indsættelse af murankre, som 1755 dannede '1703' på tårnets sydfacade.¹⁴⁹ Arbejdet fulgtes 1728 op af Oluf Muremester, som over 12 uger udførte en større reparation af tårnets syd-mur, der delvist ommuredes.²⁹

Af regnskaberne fremgår, at netop tårnets syd-mur var svag, og 1862 besluttedes det, at den

skulle nedbrydes og genopføres fra niveauet over tårnrummet. Til arbejdets udførelse optoges året efter et lån på 2.500 rigsdaler, som foruden syd-murens fornyelse omfattede indsættelse af nye bjælker i klokkestokværket, ommuring af gavltrekanternes kamme samt omlægning af taget, hvis karnapper ligeledes fornyedes (jf. s. 2275 ff.). Det omfattende arbejde udførtes samme år af tømremester N. Jørgensen fra Middelfart og murer- og tømremester Peder Juhlens Gram fra Vejen, der til opgaven anvendte 33.000 stk. store, røde, helbrændte mursten.⁵¹

I de efterfølgende årtier beskrives kirken som værende i god stand, men 1942 afstedkom ry-stelserne fra sprængning af miner og dybvands-bomber store revner i sideskibene, som anmeldtes krigsforsikringen.¹⁵⁰ Kirkens seneste større restaurering iværksattes 1986, hvor facadesten blev udskiftet, kammene istandsat og skorstene fjernedes (jf. s. 2287).

TEMATISK OVERSIGT

Gulve. Koret er belagt med gule ottekantede teglfliser med grå petringer i sammenstødene, og som langs sidemurene er kombineret med en bort af ældre lyse Hasleklinker. I skibet og tårnrummet ligger røde og gule teglsten i skaktavl, som i korbuken støder til en nyere trappe med tre stentrin. Denne belægning afløste 2004 et tilsvarende gulv, der allerede 1897 fandtes i midtskibet.²⁸

I korsarm og våbenhus ligger store grå stenfliser, der ligeledes ses i sakristiet, hvor de ved etableringen 1960 kombineredes med spredte rødlig sten. Tilsvarende fliser findes i materialhuset, hvis uensartede belægning også omfatter gule kvadratiske teglfliser, muligvis fra et udtjent gulv i kirken.

Regnskaber omtaler adskillige omlægninger af kirkens gulve, som ofte sank over begravelserne. 1712 omlagde Oluf Murermeister således korets gulv ud for sakristiet, efter Christopher Rasmussens begravelse (jf. begravelse nr. I,b) var faldet sammen,⁵¹ og 1728 måtte gulvet i søndre sideskib og tårnet oprettes med 10 læs jord og sand og omlægges med gamle sten og 200 nye Flensborgsten.²⁹ De mange reparationer resulterede i, at hele kirkens gulv 1757 omlagdes med 6.100 'Flensborg dobbelte mursten' og 129 læs grus og sand.⁵¹ Under stolestaderne ligger ferniserede fyrrebrædder.

Vinduer. Kirken har bevaret den overvejende del af de middelalderlige vinduer, som i tårn og skib er fuldtallige. I søndre sideskibs østgavl, der dannes af den ældre korsarms østmur, er de oprindelige lyskilder dog suppleret med et smalt vindue før 1727, da ruden repareredes.²⁹ I facaden dækkes den ufalsede lysning af et kurvehanksformet halvstensstik med prydkifte, mens vinduet indvendigt har en smiget rundbuet niche (fig. 14).

Under etableringen af dette vindue udførtes formentlig i korets sydmur to tilsvarende vinduer, der eksisterede 1857 (jf. fig. 52), mens et mindre vindue i korets nordmur indsattes 1824.²⁸ Vinduet, som er placeret ud for murens vestre vægblending, har kurvehanksformet halvstensstik i facaden, hvor lysningen er blændet med røde teglsten i munkestensformat.

Fig. 63. Korets tagværk, set fra sydvest (s. 2283). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *The roof construction of the chancel, seen from the southwest.*

Alle vinduer har småsprossede trærammer, der ligesom skodderne for tårnets glugger og glamhuller er brunmalede.

Tagværker. Med undtagelse af tårnet har kirkens middelalderlige bygningsafsnit tagværker, som helt eller delvist er af egetømmer, hvorfra der er udtaget prøver til dendrokronologisk datering (jf. s. 2286).

Korets 11 spærfag er primært af eg, som kun er sparsomt suppleret med fyrretømmer (fig. 63). De enkelte fag, som har stormlægter, hviler i spærsko med tappede spærstivere og har to bladede hanebånd, hvoraf de nedre støttes af to ligeledes bladede skråstivere. På de seks vestligste fag har flere dele fortløbende stregede tømmermærker, men homogeniteten i den samlede konstruktion taler for, at hele tagværket er samtidigt, hvilket bekræftes af dendrokronologiske undersøgelser (jf. s. 2286).

Sakristiet har fem spærfag af eg foruden et kelspær af fyrretræ (fig. 64). De enkelte fag, som er

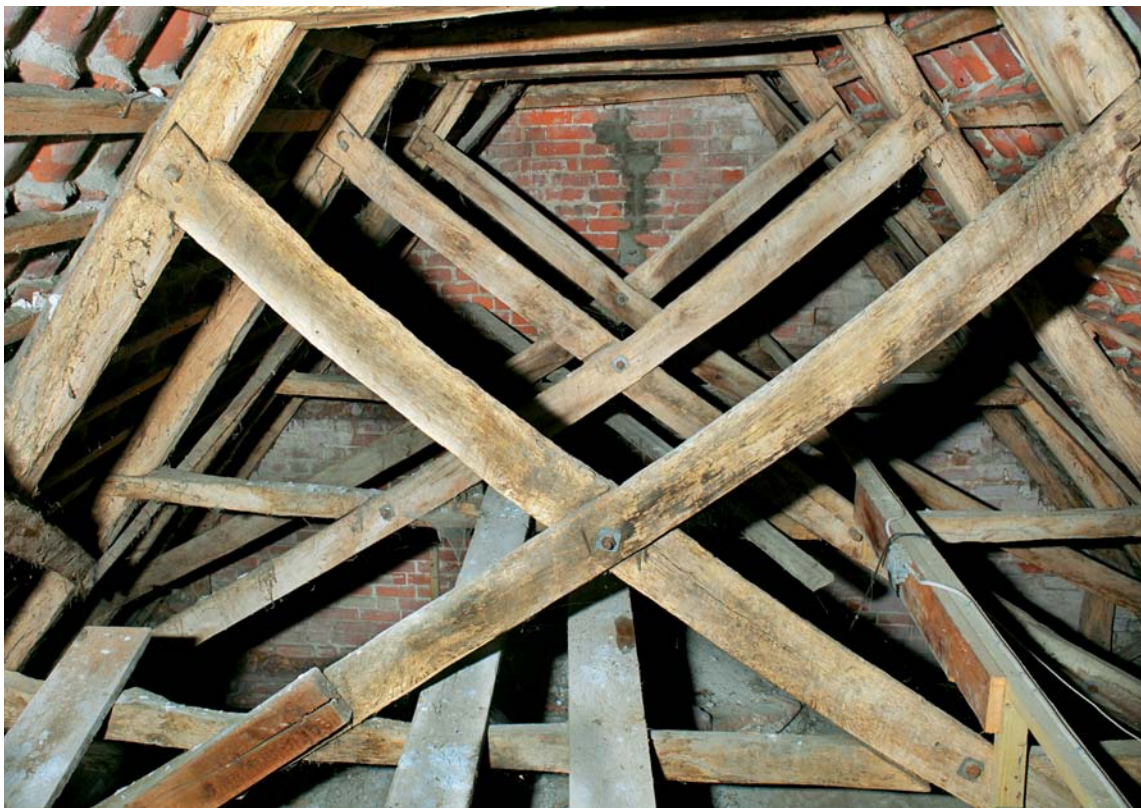

Fig. 64. Sakristiets tagværk set fra syd (s. 2283). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *The roof construction of the vestry seen from the south.*

rejst i spærsko, har tappede spærstivere samt to bladede hanebånd, hvoraf det nedre skæres af et kraftigt ligeledes bladet krydsbånd, som er nedtaget på det nordligste fag. Fortløbende stregede tømmermærker på flere dele i alle fag antyder, at tagværket aldrig er omsat.

Korsarmens 10 spærfag er ligeledes udført af egetømmer, men i nogen grad repareret med fyr (fig. 66). Fagene, som har stormlægter, er rejst over spærsko med tappede spærstivere og har desuden to ligeledes tappede hanebånd. Som en ekstra forstærkning er de fem sydligste fag yderligere forsynet med et bladet krydsbånd, som markerer, at disse stammer fra tiden, før korsarmens nordre del indlemmedes i det basilikale skibs søndre sideskib, formentlig o. 1524 (jf. s. 2252, 2264).

Herunder blev konstruktionens fem nordligste fag nedtaget, men kun det sydligste af disse, der tilsvarende de ældre spærfag har udskæringer til et fjernet krydsbånd, genopsattes (jf. dendro-

kronologiske undersøgelser) straks efter skibets færdiggørelse. Dette antyder, at den reducerede korsarms sadeltag da forsynedes med to gavltrekanter, som praktisk sørgede for, at det ældre bygningsafsnit blev holdt under tag under ombygningen, og samtidig friholdtes skibets sydlige højkirke-mur i sin fulde længde (jf. s. 2273, fig. 10g). Jf. dendrokronologiske undersøgelser sluttedes taget først til midtskibet o. 1542, da konstruktionen tilføjes de fire nordligste spærfag, som i vestsiden rejstes over et kelspær på tværs af sideskibet. Da også den oprindelige konstruktions genanvendte nordligste fag hviler herover, må dette ved tagets forlængelse atter være omsat.

Konstruktionens ældre afsnit har på flere dele fortløbende tømmermærker i form af romertal, mens de nytilkomne spær har en uensartet streget nummerering.

Midtskibet har 21 stærkt omsatte spærfag af ege- og fyrretømmer, som hviler i spærsko med

Fig. 65. Midtskibets tagværk og hvælv, set fra sydøst (s. 2284 f.). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *The roof construction and vault of the nave, seen from the southeast.*

tappede spærstivere (fig. 65). Fagene, som indbyrdes forstærkes med stormlægter, har to bladede hanebånd foruden en ligeledes bladet krydsforstærkning, som skærer det nedre hanebånd. Flere tømmerdele har stregede tømmermærker, som dog ikke er fortløbende.

Også sideskibenes tagkonstruktioner er grundlæggende af eg, men stærkt suppleret med fyrretømmer. Mod syd udgøres den af 16 spærfag rejst i spærsko, der stedvist har en tappet spærstiver (fig. 46). Spærenes øvre ender hviler på en rem støttet af bjælkeender, som taktfast er indmuret i højkirkemuren, tilsvarende et tappet vandret hanebånd. Mod nord har sideskibet 38 spærfag, hvoraf flertallet er nyere og af fyr. Konstruktionsmæssigt svarer de enkelte spær til fagene over søndre sideskib; dog er hanebåndene skråtstillede. Over murkronen er konstruktionen forstærket med flere svære bindbjælker af eg og fyr; muligvis delvist etableret 1715 (jf. s. 2282).

Tårnets seks spærfag har foruden spærstivere to tappede hanebånd; de to midterste fag har desuden en kongestolpe. Konstruktionen er af fyr med undtagelse af enkelte spærstivere af eg ligesom en række sekundære skråstivere, der støtter konstruktionen på langs og tværs. Tagkarnappernes sadeltag har hver ét spærfag af fyr med tappet hanebånd samt ét kelspær.

Våbenhusets fire spærfag af fyr har hver ét tappet hanebånd, som på det sydligste fag er sekundært suppleret med endnu et hanebånd fastgjort til spærsiderne. Samme enkelhed kendetegner materialhusets halvtag, hvis fyrretræstagværk blot dannes af seks spær, der hviler i en rem på vestmuren.

Ifølge regnskaberne har tagkonstruktionerne hyppigt været underkastet reparationer, som i lange perioder synes at have stået på næsten uafslutteligt. 1690 var tagværket over skibets østre ende således ramt af råd som følge af vandned-

Fig. 66. Korsarmens tagværk (s. 2284), set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Roof construction of the transept, seen from the north.*

sivning fra tagrytteren (s. 2287),⁵¹ og 1733 forsynede Jep Laursen korets tagkonstruktion med jernankre og nye krydsbånd.²⁹ Da disse siden er nedtaget (jf. s. 2283), var der muligvis blot tale om en midlertidig løsning, og tagene gennemgik da også allerede 1740 en hoveddistandsættelse, hvorunder der indsattes nye spær og krydsbånd af gotlandsk fyrretømmer i midtskib og tårn.²⁹

Dendrokronologiske undersøgelser. I 2010 er der udtaget boreprøver fra egetagværkerne over kirkens middelalderlige bygningsafsnit samt fra andre egekonstruktioner i tårnet. Hertil kommer en bjælkeende fra en stilladsbom, som 2009 blev udtaget af nordre højkirkemur (jf. s. 2266).

Korets tagværk er opsat o. 1420 og har ligesom konstruktionen over sakristiet, der etableredes o. 1480, ingen påviste reparationer. Korsarmens tagværk har derimod to faser, idet de

seks sydligste fag er ældre end de fire nordligste, som først etableredes efter inkorporeringen af tilbygningens nordre del i det basilikale skibs søndre sideskib (jf. s. 2264). Således stammer konstruktionens ældre sydlige del fra o. 1496–1508, mens den yngre nordre del kom til o. 1542.

De udtagne prøver fra tårnet falder i to faser, hvoraf den yngre omfatter prøver fra bjælkelaget i begge klokkestokværk samt trappen op til mellemstokværket, som er udført af træ fældet o. 1510–20. Da denne fase omfatter træ fra alle tårnoverdelens middelalderlige stokværk angives, at tårnet, der tydeligvis har flere byggefaser, opførtes over en meget kort årrække (jf. s. 2256). At fasen omfatter en bjælke under det sekundære klokkestokværk fra o. 1550 (jf. s. 2274) skyldes formentlig blot, at denne udgør en genanvendt bindbjælke fra tårnets første tagkonstruktion. Den ældste fase, som blot omfatter rekylbjælken fra vestmurens midterste skydeskår, der er udført af træ fældet o. 1472–87, må vurderes at repræsentere genanvendt tømmer.

Fra skibets tre stærkt omsatte tagværker har det kun været muligt at datere tømmer fra det nordre sideskib, som falder i to faser; o. 1524 og o. 1566–81. Mens den yngre fase må tilskrives en reparation, er det sandsynligt, at den ældre, trods få prøver, repræsenterer skibets oprindelige konstruktion (jf. s. 2264).¹⁵¹

Tagbeklædning. Hele bygningen har siden 1868 været tækket med sortglaserede vingetegl, der også dækker kamtakker og stræbepiller.²⁹ Undtaget herfra er kun midtskibets tagrytter, som har kobberinddækkede sider og spir (s. 2287).

Knækkede hulsten på korets, korsarmens og midtskibets lofter angiver, at kirken også i middelalderen var belagt med tegl,¹⁵² som helt frem til i dag synes at have været den primære tagbeklædning. 1695 repareredes midtskibet således med 900 tagsten,⁵¹ som kan være nedblæst under en af de storme, der jf. regnskaberne hyppigt gjorde skade, og 1715 ødelagdes en del af taget mod syd og på våbenhuset, der repareredes med 400 lybske tagsten.²⁹

Dele af kirken har dog båret bly, som tidligst nævnes 1672–73 i forbindelse med en tagrepa-

ration.⁵¹ Hvilke bygningsafsnit, der har stået blyklædt, kan ikke præciseres, men 1702 var det tilfældet for tårnet, hvis tag repareredes af Rasmus Frandsen fra Odense og en karl med 580 bly-søm.²⁹ 1708 stod også søndre sideskib med bly,⁵¹ som endnu fandtes 1755, da korsarm, våbenhus, sakristi og kor foruden en række piller derimod var teglhængte.¹⁵³

På søndre sideskib blev blyet nedtaget før 1798-1799, da det sammen med våbenhustaget repareredes med tegl,⁵¹ mens tårnet stod blyklædt frem til 1868.²⁹

Tagrytter. Over midtskibets østre del rider en kobberinddækket nygotisk tagrytter med et slankt spir, som er udført efter 1885, da en forgænger med opskalket spir var placeret en smule tættere på skibets østgavl (jf. fig. 12, 62). Den kraftige ottekantede fyrretræskonstruktion, der er fæstnet i skibets tagkonstruktion, har i hver smalside en slank åbning mod klokkehuset, som krones af små trekantgavle, hvorfra spiret udspringer.

Tagrytteren kan følges fra 1588, hvor den blev gengivet af biskop Jacob Madsen (fig. 60), og har ikke umuligt rod i et middelalderligt messeklækspir, som var samhørende med det basilikale skib, der formentlig rejstes o. 1524. Tidligere kan messeklokken have været ophængt i den store åbning i korets gavltrekan (jf. s. 2247).

Tagrytteren, som 1685 var beklædt med bly og benævntes 'femklokkespiret',⁵¹ omtales ofte i regnskaberne i forbindelse med stormskader, der 1706 medførte, at spiret nedblæste og skadede kirkens nordre tage.⁵¹ 1886 blev blyet nedtaget og erstattet med kobber.¹⁵⁴

Vindfløje. Tagrytteren krones af en fløjstang med kugle og vimpel, som i regnskaberne kan følges fra 1671, da Niels Kindstrup bevilgedes en begravelse for at bekoste en ny (†begravelse nr. II,3).⁵¹ Muligvis er det denne, som nedblæste 1751 og erstattedes med en 8 alen lang stang, ligeledes med vimpel og kugle. Stangen maledes efterfølgende med rød oliemaling, mens dens korsformede afslutning forgyldtes ligesom kuglen,¹⁵⁵ og den er muligvis identisk med en bevaret fløjstang, ca. 118 cm lang, med Frederik V's monogram og krone, der henføres til kirken.¹⁵⁶

Den nuværende stammer hovedsageligt fra 1980, hvor vindfløjen atter nedblæste.⁴⁵

†*Solur.* Et ældre solur, der formentlig stammede fra tiden før tårnuret blev anskaffet, forblev i brug indtil mindst 1780.²⁹ 1746 blev en ny 'sol-skive' anskaffet, udført af snedker Rasmus Hansen og malet af P. Strasbourg.²⁹ 1747 blæste soluret ned og måtte repareres og derefter atter fæstnes med jernbolte på tårnmuren.

Opvarmning. 1820 havde kirken to ovne, hvoraf den ene var en toetages jernovn, der samme år opstilledes i sakristiet.²⁹ En skorsten, som 1891 var rejst mod sakristiets nordgavl (jf. fig. 169), kan være fra denne tid, men er som kirkens øvrige skorstene nedtaget. Hvor den anden ovn stod i 1800-tallets første del er således uvist, men efter korsarmens indretning til kapel 1871, placeredes endnu en i søndre sideskibs østende, hvor en skorsten har været rejst mod arkadens lukkemur.¹⁵⁷ 1894 etableredes yderligere en ovn i nordre sideskibs nordøstre hjørne,¹⁵⁸ som sluttedes til en skorsten, der førtes ud i midtskibsgavlens topkam, og en ovn, der har stået op mod sideskibets vestgavl, er sikkert ikke meget yngre. Dennes skorsten, der var ført ud i tårnets kip, blev nedrevet 1986, da skibets og sakristiets skorstene sikkert også fjernedes (jf. fig. 9).¹⁵⁹

1901 ønskedes ovnene erstattet af et dampvarmeanlæg, som skulle placeres i et tilstødende fyrrum. Hertil fremstillede H. F. J. Estrup to forslag (s. 2280 f.), der imidlertid forkastedes. 1965 fik kirken oliefyr, som indrettedes i en separat fyrrkælder på korets nordside, men overgik 1973 til fjernvarme.

Murbehandling. Facaderne står i dag blanke med undtagelse af materialhuset og dets samtidige stræbepille, som over et groft pudslag er kalket røde (fig. 59). Tidligere har hele kirken haft kalkede facader, som tidligst omtales 1734, da de genbehandlede.²⁹ Murene har jf. fig. 1 stået hvide o. 1800, men kort før 1860 kalkedes bygningen rød. Denne behandling var imidlertid sårbar over for regn, og få år efter påbegyndtes en afrensning af alle kirkens facader, som med undtagelse af det omtalte materialhus har stået blanke siden begyndelsen af 1900-tallet.¹⁶⁰

Fig. 67. Indvielseskors, o. 1500, på korsarmens sydvæg (s. 2288). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – Consecration crosses, c.1500, on the south wall of the transept.

KALKMALERIER

1896 foretog Jacob Kornerup en partiel undersøgelse for kalkmalerier forud for, at der 1899-1902 udførtes en dekoration med teglstensbort og tidselbladsornamentik i hvælvene, på skibets arkadebuer og på triumfvæggen.²⁸ Kornerup iagttog en enkel $\dagger$ dekoration på triumfvæggen, og under arbejderne 1899-1902 fremkom $\dagger$ planteornamenter af ukendt alder på den midlertidigt nedtagne prædikestols plads.

1933 afdækkedes et par malerifragmenter på tårnets nordvæg, og 1935 afdækkedes og restaureredes tre senmiddelalderlige indvielseskors i kapellet. 1949 istandsattes kalkmalerierne på tårnrummets nordvæg; samme år fremkom et kronet $\dagger$ våbenskjold fra o. 1650 for Kirsten Kaas. 1961 og 1977 er dele af dekorationen fra 1899-1902 atter overkalket.

1) (Fig. 67), o. 1500, tre indvielseskors med omgivende tornekrone er malet med sort og rød farve på kapellets sydvæg i en højde af 165 cm over gulvet. Fremdraget og opmalet 1935.¹⁶¹

2) (Fig. 69), o. 1500, et svært tolkeligt og stærkt opmalet fragment, 86×126 cm, er udført med rødbrun farve på tårnrummets nordvæg i en højde af 168 cm over gulvet. Hovedmotivet er en båd, der fisker med garn.

3) (Fig. 68), et kraftigt opmalet og svært daterbart fragment af et bord eller en gitterlignende frise, 109×265 cm, malet med rødt, gult og sort

på tårnrummets nordvæg i en højde af 131 cm over gulvet.¹⁶²

4) 1899-1902, friser af tidselbladsornamentik på undersiden af arkadebuerne og triumfvæggens bueslag.¹⁶³ Ornementikken, der er malet med blågrå og okkergule farver og sorte konturlinjer, er komponeret af dekorationsmaler Fr. Hansen, Helsingør, med inspiration fra Roskilde Domkirke.²⁸ Dekorationen omfattede oprindeligt en $\dagger$ teglstensbort langs gjordbuerne kanter samt $\dagger$ bladornamentik på korets ribber. Overmalet 1977.⁴⁵

$\dagger$ Kalkmalerier. 1) Før 1596. Under istandsættelsen 1896-1900 konstateredes spor efter en planteornamentik bag den midlertidigt nedtagne prædikestol.¹⁶³

2) O. 1650, fragmenter af et kronet våbenskjold tilhørende Kirsten Kaas ($\dagger$ 1652) blev 1949 konstateret på triumfvæggens søndre del og derefter overkalket.¹⁶⁴

3) 1678/81 betalte kirken for at lade 'male gardiner på væggene i koret og vinduer i koret'.⁵¹ 1734 opmalede Lars Pedersen, Bogense, 'løvværket omkring vinduerne', og 1873 trængte draperierne bag altertavlen og døbefonten, dvs. på korets nordvæg, til at blive opmalet.⁴⁵ Det var muligvis dele af denne dekoration, Jacob Kornerup konstaterede 1896, da han beskrev en blå anstrygning omkring nogle af kirkens vinduer.

4) 1734 malede Lars Pedersen, Bogense, Christian VI's og Sophie Magdalenes monogrammer 'som blev sat hver for sig i hvælvingen oven over korsdøren'.¹⁶⁵

Fig. 68. Kalkmaleri på tårnrummets nordvæg (s. 2288). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Mural painting on the north wall of the tower room.*

5) 1749 malede P. Strassburg kongens og dronningens (det er Frederik V's og Louises) monogrammer i kirken, ligesom han malede skyer uden om korbuekrucifikset.²⁹

6) 1759 malede Rasmus Pedersen et draperi bag orglet.⁵¹

7) Før 1896, da Jacob Kornerup på den nordlige del af triumfvæggen konstaterede svage rester af en ældre dekoration bestående af fire rækker røde og grå siksaklinjer, der sammen udgjorde en kort frise. Neden for frisen blev konstateret spor af cirkler og rosetter.¹⁶⁶

Graffiti. 1) O. 1637, tegnet med rødt kridt på anden pille fra øst i skibets sydside, to initialer »NIS/ ZIZ« i en perspektivisk ramme; nedenfor dateringen »1637«. Til højre for denne ramme er de indrammede initialer »HHS«. I forhold til placeringen og dateringen skal disse initialer muligvis opfattes som en form for supplement til de i stolestadegavlene skårne initialer fra 1636 (jf. s. 2316).¹⁶⁷

2) 1600-tallet(?), forskellige rids, herunder to forestillende sejlskibe, er udført med rødt kridt på tårnrummets vestvæg. Fremdraget 1933.¹⁶⁸

Fig. 69. Fragment af kalkmaleri på tårnrummets nordvæg (s. 2288). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Fragment of mural painting on the north wall of the tower room.*

Fig. 70. Indre, set mod øst 1906. Danmarks Kunstbibliotek. – *Interior looking east, 1906.*

INVENTAR

Oversigt. Middelalderen er sparsomt repræsenteret i form af et romansk vievandskar af granit, et korbuekrucifiks, o. 1500, et sjældent *relikviekors samt en *votivkrone fra o. 1500/20, hvis tilknytning til kirken dog er usikker.

Årtierne efter *reformationen* er repræsenteret ved to alterstager prydet med de uidentificerede givers bomærker og årstallet 1564 samt ved et antal (†)paneler fra slutningen af 1500-tallet, der blandt sine karvskårne bomærker tæller hele tre for borgmester Henrik Bang.

Fra *renæssancetiden* stammer prædikestolen, der er udført 1596 og skænket af brødrene Hans og Rasmus Nielsen Bang samt deres hustruer Dorthé og Mette. Af en (†)lysearm ved prædikestolen, skænket af Frederik Jacobsen, er kun vægskjoldet med årstallet 1603 i behold. Fra samme år stammer nogle store knogler af finhval, der nu er ophængt over vestdøren i tårnrummet. Et markant præg af renæssancestil har endvidere stoleværket, der omfatter konge- og dronningestole forrest og i øvrigt består af dele fra hele perioden o. 1630-1680.

Baroktiden. Kirkens altertavle, o. 1650, samt den lokale billedskærer Hans Nielsen Bangs prædikestolsopgang fra 1675 tilfører et markant bruskbarokt islæt til kirkerummet. Af andet træskærerarbejde fra denne periode skal nævnes de ældste dele af præsterække-tavlen, der blev opsat 1663 og er udført af ældre, genanvendt panelværk.

Den ældste del af altersølvet stammer også fra denne periode, idet oblatæskén er udført af sølvmed Lorenz Madsen og skænket af kirkeværge Niels Nielsen Kindstrup 1661.¹⁶⁹

Kirkens ældre lysekroner stammer i det væsentlige fra årene omkring 1700. Som supplement til kirkens ældste krone skænkede ovennævnte Niels Kindstrup sammen med sin hustru Else Steffensdatter 1680 en rigt ornamenteret lysekrone (nr. 2), mens de to resterende gamle kroner er skænket 1701 af Niels Pedersen Bager og hustru Karen Paulsdatter Boerre (nr. 3) og 1709 af rådmand Matthias Bolt d.y. og Margrete Nielsdatter (nr. 4). Fra 1700-tallet stammer også to klokker med årstallene 1723 og 1727, begge støbt af Laurentz Strahlborn, Lübeck, og fra *1800-tallet* klokkerne 'Domklokken' og 'Gamle Tolv', der er støbt 1838 af J. C. & H. Gamst, København.

Altersættet med kande er udført af Chr. Ernst Struntze, Fredericia, og anskaffet 1840. Omtrent samtidig, 1843, tilgik de nuværende altermalerier, malet af C. W. Eckersberg og skænket af Christian VIII. H. W. Bissens bemærkelsesværdige marmordøbefont blev skænket til kirken 1845 af generallojtnant Christian Ulrich von Sundt.

Kirkens ældste modelskib, kaldet 'Neptun', er skænket 1845 af Marsvinlavet, mens 'Freia' er bygget af skipper Lars Hansen og skænket 1857 af byens næringsdrivende. Det interessante (†)tårnur fra 1859 skyldes tårnurmager Lars Jørgensen, Horne.

Det ældste malede præsteportræt forestillende Albert Leth blev anskaffet o. 1847, og fik 1895 følgeskab af et portræt forestillende hans søn, pastor Andreas Leth (anskaffet 1895). Salmenummertavler og pengebøsser kom til i forbindelse med istandsættelsen af kirkens indre 1896-98.

En del af *1900-tallets* inventargenstande er tilkommet som gaver. Det gælder blandt andet en syvstages skænket 1900 af ægteparret, provst Conrad Knudsen og Anna Louise Berg, lysekronen i tårnrummet, som kirkeværge Chr. og Mette Behrendt skænkede 1933, de otte lysekroner i sideskibene, der blev skænket af byens borgere 1950, da byens jubilæum fejredes, mens anonyme givere 1951 skænkede et relief af Carl Bjer-ring forestillende Lazarus' Opvækkelse.

I nyeste tid er anskaffet nyt altersølv, udført 1973 af Hans Bunde, et sygesæt, 1983, og kirkeskibet 'Saga', skænket 1984 af det nye Marsvinlav.

Farvesætning og istandsættelser. Kirkens nuværende farvesætning skyldes i alt væsentligt istandsættelsen 1898, da altertavlen, stoleværket og prædikestolen blev afrenset for farver for nu at fremstå med mørk lakeret egetræsådring. Indskrifter på altertavle og prædikestol står i guld, mens sidstnævntes underbaldakin står med et renæssancemønster i rødt og sort.

Der vides kun ganske lidt om kirkens ældre farvesætning. 1679 og 1692 beskrives henholdsvis prædike-stolen og †trædøbefonten som stafferet med (olie-)far-ver, sølv og guld. Også altertavlen har oprindeligt været bemalet. Vi er bedre informeret om Laurids Pedersens farvesætning fra 1734, da stoleværket blev malet rødt med grønne lister, mens prædikestolen, korsranken og orgelpulpituret blev 'ferniseret'. Til arbejdet, der også indbefattede kalkmalerier, benyttedes brunrødt, mønje, spansk grøn, blyhvidt, kønrøg, okkergult, indigo, kobber-røg, sølverglød, umbra og guld. Denne farveholdning prægede kirken resten af 1700-tallet og blev fastholdt 1772, da fire bænke blev malet hvide med islæt af 'brunrødt, sølverglød og kobber-røg'. Prædikestolen blev malet igen 1785, muligvis i den farveholdning, der kendes fra ældre fotografier med lyse felter i en mørkere indramning. Den ny †alterskranke og (†)fontegitret fra 1844 havde begge bronzerede søjler.

Om *kirkerummets indretning* ved vi først noget fra og med *renæssance- og baroktiden*, da de nuværende hoved-

Fig. 71. Indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – Interior looking west.

møbler kom til. Hertil kom en $\dagger$ døbefont af træ fra 1663, udført af Hans Nielsen Bang, og tidens $\dagger$ epitafier, der ligeledes satte præg på interiøret.

Kirkens første orgelpositiv blev anskaffet 1679 og placeret på et nyopført pulpitur i skibets vestende, som stod færdigt 1686. På dette tidspunkt lod man male 'gardiner på væggene i koret', formentlig en gobelin om altertavlen, og illusionistiske vinduer på korets nordvæg (jf. $\dagger$ kalkmalerier nr. 3). I årene frem mod 1700 var der opsat en $\dagger$ degnestol i koret, som på dette tidspunkt var afskærmet fra skibet af et $\dagger$ korgitter, neden for hvilket der var placeret $\dagger$ bænke til latinskolens elever.

Indretningen af lukkede stole, der var begyndt sidst i 1600-tallet, tog fart i 1700-tallet. I løbet af århundredets første årtier opførtes et antal mindre stole i sideskibene, herunder den endnu bevarede lukkede stol i søndre sideskibs østende samt $\dagger$ lukkede stole i tårnrummet (1707 og før 1774), i søndre sideskibs stole (før 1717) og i midtskibet under orgelværket (1749). Døbefonten stod indtil 1775 i korsarmen.

Forandringer i 1800-tallet. Inventaret blev istandsat 1852, da bl.a. stolestaderne blev repareret og malet. Ved denne lejlighed solgte kirken dele af det ældre inventar, herunder Bangs $\dagger$ trædøbefont, 14 træfigurer, alle kirkens epitafier og nogle ligsten. En egentlig hovedistandsættelse blev gennemført i årene 1896-1898. Da blev de gamle stole 'under pillerne' og den sidste tilbageværende lukkede stol nedrevet, hvorefter midtskibets søndre stolerække blev udvidet til sin nuværende bredde, ligesom man opsatte stolestader foran den nu tilmurede åbning ind til korsarmen og optog ligstene af gulvet og satte dem langs væggene.

Forandringer i 1900-tallet. 1926 fjernedes ($\dagger$)fontegitteret, idet døbefonten blev flyttet til sin nuværende placering centralt i korets forreste del; $\dagger$ dåbsparket forblev opsat på korets nordvæg og fjernedes først o. 1947, da også $\dagger$ degnestolen blev kasseret. 1959-61 blev koret og sakristiet istandsat (arkitekt Ejnar Mindedal Rasmussen), hvilket bl.a. resulterede i fornyelsen af altersranken og ny møblering af sakristiet. Endelig opførtes et nyt orgel 1962.

ALTERBORD OG -KLÆDER

Alterbord (jf. fig. 19), 1959-61, 217×145 cm, 109 cm dybt, opsat ca. 80 cm fra korets østvæg. Alteret blev opført ved korets istandsættelse 1959-61 og består af genanvendte, middelalderlige murenstenen og mursten med en alterbordplade af eg.

Alterbordspanel (jf. fig. 19), 1600-tallet, af fyr, forsiden, 109×217 cm, med fem rektangulære fyldinger og gesims med frise og tandsnit. Bordets sider har godt tre tilsvarende fyldinger, hvilket antyder, at de er konstrueret af genanvendte materialer.¹⁷⁰ Bagsiden af alteret er dækket af et simplere panel, der bærer tilsvarende præg af genbrug. Alterbordspanelet fremtræder med blågrønne fyldinger med lysegrå profillister sat i koksgrå rammeværk. Det blev 'forandret' 1843 af snedker Lund og istandsat 1960.¹⁷¹

†*Alterklæder*. 1507 skænkede en anonym giver seks alen »koler« til et alterklæde til højalteret (jf. s. 2229). 1696 forærede magister Gert Morville og hans hustru Karen Madsdatter Lime et nyt alterklæde af rødt damask med gule frynser, der 1717 betegnedes som 'opslidt'. Det er uklart, præcis hvornår klædet blev udskiftet, da man foretrak røde alterklæder med guldguloner igennem det meste af 1700- og 1800-tallet;⁵¹ således også det alterklæde den forhenværende klokker Jens Mogensen skænkede 1745,¹⁷² og klædet skrædder Peder Lind, Middelfart, syede 1843.²⁹

†*Alterdug*. 1) 1831, skænket af klokker Iversen og udført af kramlærred med frynser.²⁹ 2) 1845, skænket af generaløjtnant C. U. von Sundt (jf. døbefont s. 2305). 3) 1852, en sort dug skænket af friherreinde Cederström, Norge.¹⁷³ 4) 1896, skænket af byens damer. Dugens motiv var inspireret af stroferne 'du det ser, jeg har i sinde/ Rosenkrans om kors at vinde' fra N. F. S. Grundtvigs salme Hil dig Frelser og Forsoner (Salme nr. 192) og bar inskriptionen: 'Korsets Træ er Naadens Trone'.⁴⁵

ALTERTAVLER

Altertavle (fig. 72-77), o. 1650, et arbejde i bruskbarok, der står nær Middelfartbilledskæreren Hans Nielsen Bangs værker, og som formentlig er skænket af borgmester Claus Madsen. Malerier-

ne er udført af C. W. Eckersberg og skænket 1843 af Christian VIII.

Tavlen består af postament, stor- og topstykke, der alle kantes af vinger, og krones af en lille gavlf. Storfeltet indrammes af slynget blomsterværk og er sat mellem et postament og en frise, der begge er knækkede og springer perspektivisk frem. Sidefelterne har på maskeprydede konsoller trekvartrunde figurer af Kristus med korset (i nord) og Moses, den første skåret efter Antonius II Wierix' kobberstik efter Maerten de Vos.¹⁷⁴ De to figurer kantes af fremskudte, snoede frisojler, som har kroneformede bladkapitæler og er omvundet med vindrueløv. Søjlernes hviler på postamentfremspring, der er formet som nicher for nu manglende tøjlefigurer med lidelsesredskaber og som nederst afsluttes af englehoved og drueklase; over søjlerne er placeret friskulpturer af evangelisterne.

Postamentets perspektiviske midtstykke har profilfelter, der er glatte bortset fra det midterste, hvor man ser et relief af Nadveren, skåret efter et kobberstik af Magdalena de Passe (fig. 74).¹⁷⁵

Storvingerne har fladovale felter sat i vilter bruskbarok ornamentik. Felterne rummer småfigurer af Troen (i nord) og Håbet (fig. 72), førstnævnte udført frit efter Jacob Mathams kobberstik efter Hendrick Goltzius.¹⁷⁶

Topstykket har et rektangulært topfelt, der indrammes af to glatte søjler med vindrueløv og vrængemaskeprydede søjlepostamenter; over søjlernes kapitæler bliver topstykkets frise brudt af bøjlefremspring med masker. Bag søjlerne står reliefskårne figurer forestillende Barmhjertigheden og Retfærdigheden, der ligesom den førstnævnte dydefigur er udført efter Jacob Mathams kobberstik efter Hendrick Goltzius' forlæg.¹⁷⁷ På de beskedne topvingers volutter er placeret fire englefigurer.

Gavlstykket har et tværovalt felt sat i en hestekoformet ornamentindramning, hvis øvre dele er formet som to figurer, der støtter gavlstykket. To fritstående skulpturer, sat på topstykkets fremspringende søjler, flankerer gavlstykket, der afsluttes af en topfigur af Kristus som Verdensdommer siddende på regnbuen med kloden for sine fødder.

Fig. 72. Altertavlens storvinge, o. 1650 (s. 2293). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Large wing of the altarpiece, c.1650.*

Fig. 73. Altertavlen, o. 1650 (s. 2293). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *The altarpiece, c.1650.*

C. W. Eckersbergs *storfeltsmaleri* (fig. 75) fra 1842, olie på lærred, forestiller fortællingen om den største og den mindste (Luk. 9,48).¹⁷⁸ Kristus sidder, iklædt hvid kjortel, på en bæk foran en

solbeskinnet mur og holder en ung dreng i hånden, som han gestikulerer i retning af. Omkring Kristus står fire tilhørere, og i baggrunden overværer en ældre kone scenen. Som det er almin-

deligt i Eckersbergs altertavler er Kristi menneskelighed og hans rolle som læremester betonet frem for hans guddommelige side.¹⁷⁹ Særlig er billedet beslægtet, både motivisk og kompositionelt, med Eckersbergs maleri til Horne Kirke fra 1812 (Svendborg Amt, Sallinge Hrd.).¹⁸⁰

Maleriet blev skænket kirken af Christian VIII på foranledning af kronprins Frederik, der under sit besøg i kirken 1840 havde fundet det daværende altermaleri til »stor Vanziir« for kirken.¹⁸¹ Efter Kunstakademiets afgørelse overgik opgaven herefter til Eckersberg, hvorpå de færdige malerier kunne indsættes i altertavlen 1843.⁵¹ Storfeltsmaleriet regnes for det væsentligste af Eckersbergs altermalerier fra 1840'erne.¹⁸²

Eckersbergs maleri i *topfeltet* (fig. 76), 1842, forestiller tre amoriner og er udført efter et relief af Bertel Thorvaldsen til kirken i Novara.¹⁸³ På en blå baggrund svæver de tre amoriner, mens de holder om hinanden og kigger ud mod betragteren.

Det oprindelige (†) *topmaleri* (fig. 77) fra o. 1650 er bevaret og siden 1896 ophængt i sakri-

stiet. Maleriet, 113,5×85 cm (lysmål), forestiller Opstandelsen og er udført på grundlag af en spejlvendt kopi efter et stik af Cornelis Cort.¹⁸⁴ Kristus svæver over sarkofagen, omgivet af skybræmmer. Hans arme er udstrakte, i den venstre holder han sejrspanen, venstre ben er krydset bag om det højre. I højre forgrund sidder to romerske soldater, i den venstre flygter en soldat ud af billedfeltet. Maleriet blev 1843 genanvendt som bagklædning for Eckersbergs nye topmaleri, hvor det 1896 blev genopdaget under istandsættelsen af altertavlen. Herefter restaureret af malermester Schwaner og ophængt på sin nuværende plads.⁴⁵

† *Altermaleri*, o. 1650. Altertavlens oprindelige storfeltsmaleri blev kasseret 1843. At dømme ud fra altertavlens ikonografiske program (jf. ndf.), har der sandsynligvis været tale om en fremstilling af Korsfæstelsen.¹⁸⁵

Staffering. Træværket er siden 1896 afrenset og forsynet med en mørkebrun lakering, der suppleres af forgylde inskriptioner på postamentets og storstykkets frise samt på gavlstykket; henholdsvis

Fig. 74. Nadveren. Altertavlens postamentsfelt (s. 2293). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *The Last Supper. Section of the predella of the altarpiece.*

Fig. 75. Fortællingen om den største og den mindste, 1842. Maleri i altertavlens storfelt udført af C. W. Eckersberg (s. 2295). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *The story of the great and the small, 1842. Painting in the main section of the altarpiece, by C. W. Eckersberg.*

indstiftelsesordene, Luk. 9,48, og på gavlstykket 'Jahve' skrevet på hebræisk.

Altertavlens *ikonografi*. I sin oprindelige udformning har den lodrette midterakse fremstillet motiver fra Kristi lidelseshistorie og genkomst i form af skårne og malede skildringer af Nadveren, Korsfæstelsen(?), Opstandelsen og Kristus som Verdensdommer. Kombinationen af denne midterakses tema med evangelist- og dydefigurer er typisk for 1600-tallets altertavleikonografi og må opfattes som en henvisning til Kristi frelsebringende bud-

skab.¹⁸⁶ De to friskulpturer af Moses og Kristus i storstykkets nicher repræsenterer henholdsvis det Gamle og Nye Testamente,¹⁸⁷ men idet den førstnævnte er omgivet af dyderne Retfærdighed og Håb, sidstnævnte af Tro og Barmhertighed, kan tavlens to sider også opfattes som en fremstilling af det lutherske tema Lov og Evangelium.¹⁸⁸

I sin opbygning hører altertavlen til en gruppe af fynske tavler og epitafier, der udspringer af den odenseanske billedskærer Anders Mortensen.¹⁸⁹ Foruden tidens udbredte brug af bruskbarok or-

Fig. 76. Tre amoriner, 1842. Maleri i altertavlens topfelt, udført af C. W. Eckersberg (s. 2296). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Three cupids, 1842. Painting in the top section of the altarpiece, by C. W. Eckersberg.*

namentik og vrængemasker er gruppen kendetegnet ved flittig brug af knækkede postamenter og friser samt ved anvendelsen af snoede og rankeornamenterede søjler placeret foran storstykkets frise uden andet konstruktivt formål end at tjene som konsol for tavlernes mange friskulpturer.

På baggrund af de typologiske fællestræk er det forståeligt, at Christian Behrendt formodede, at Middelfarts altertavle kunne være udført i Anders Mortensens værksted.¹⁹⁰ En nærmere sammenligning af tavlens stilistiske særtræk udelukker

imidlertid dette, ligesom heller ikke dens figurer er udført efter de grafiske forlæg, Mortensen og hans værksted almindeligvis benyttede.¹⁹¹ I sin helhed ligger altertavlen tættere på Hans Nielsen Bangs værk, men også her taler de nærmere detaljer imod en egentlig tilskrivning, og specielt Moses- og Kristusskulpturerne er vanskelige at indpasse i hans produktion.¹⁹² Lighederne til Bangs værk, der tydeligst manifesterer sig i postamentsrelieffet, kan derfor også i dette tilfælde skyldes det typologiske og tidslige sammenfald,

Fig. 77. Opstandelsen, o. 1650. Altertavlens (†)topmaleri (s. 2296). – *The Resurrection, c.1650. The (†)top-section painting of the altarpiece.*

samt at Bang siden hen arbejdede på altertavlen (jf. ndf.).¹⁹³

Ændringer og istandsættelser. Ifølge oplysning fra 1717 blev altertavlen skænket af borgmester Claus Madsen,¹⁹⁴ mens Pontoppidan (*DaAtlas*, VI 667) tilføjer årstallet 1650. Kilden til disse oplysninger er ukendt, men de kan muligvis have fremgået af en nu afrenset påmalet indskrift, idet altertavlen ved 1700-tallets midte blev beskrevet som værende 'malet' og med indskrifter.¹⁹⁵ 1675 betales 'billedhuggeren', dvs. Hans Nielsen Bang, 9 mark for 'adskilligt på prædikestolen, altertavlen

og dåbens kor' (jf. s. 2306 og 2313).¹⁹⁶ 1692 var en af postamentets englefigurer, nemlig 'den med tornekronen', gået tabt og en ny blev udført.⁵¹ 1823 blev tavlen repareret.²⁹ R. Winther malede og forgyldte tavlen 1843; formentlig er der tale om den hvide bemaling med mørke indskriftfelter, der ses på de ældste fotografier. 1862 'afpudsede' malermester F. Schrøder altertavlens rammeværk,¹⁹⁷ som dog beholdt sin hvide staffing. De fire englefigurer med passionsinstrumenterne fra postamentet forsvandt o. 1900, formentlig i forbindelse med istandsættelsen 1896–1901 (jf.

Fig. 78. Altersæt, 1840, udført af Christian Ernst Struntze, Fredericia (s. 2300). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Altar set, 1840, made by Christian Ernst Struntze, Fredericia.*

ovf.). 1942 påsattes enkelte af friskulpturerne deres manglende dele.⁴⁵

†*Altertavler.* 1) Kirkens gamle †højaltertavle blev o. 1652 nedtaget og antagelig opmagasineret i tårnet, indtil den nu ubrugelige og overalt 'op-rådnede' tavle blev solgt 1714 til Niels Morville, Brandbjerg, der bragte tavlen til Jelling Kirke.¹⁹⁸ 2) En sidealtertavle, nævnt 1588, da biskop Jacob Madsen bød kirken at borttage altertavlen på Vor Frues alter (jf. s. 2230).¹⁹⁹

Fig. 79. Altersæt, 1973, udført af Hans Bunde, Fredericia (s. 2300). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Altar set, 1973, made by Hans Bunde, Fredericia.*

ALTERSØLV

Altersæt. 1) (Fig. 78), 1840, udført af Christian Ernst Struntze, Fredericia, i klassicistisk stil ved omsmeltning af kirkens †altersæt og †sygesættets kalk.²⁹ Kalken, 22,5 cm høj, har cirkulær fod, balusterskaft og stejlt bæger, alt med antikiserende ornamentik og bladborster. Bægerets sider har et omløbende bånd med vinløv, der brydes af en laurbærkrans med kors.

På fodens standkant samt ved bægerets rand ses Struntzes gentagne stempel (Bøje nr. 6535) samt lødighedsmærket »13 $\frac{1}{3}$ «. Under bunden læses med prikgraving »Wog 34 Lod« og »1840«. Tilhørende *disk*, tværmål 14,5 cm. Fanen, der kantes af en perlestav, har på sin underside mesterstempel for Christian Ernst Struntze (Bøje nr. 6535), lødighedsmærket »13 $\frac{1}{3}$ «, sikkerhedsgraving og med prikgraving »Wog 9 $\frac{1}{8}$ Lod« samt »1840«.

2) (Fig. 79), 1973, udført af Hans Bunde, Fredericia. Kalken, 24,5 cm høj, har cirkulær fod, konisk skaft med forgyldt midtled hvorpå et marvinrelief og glat, retsided bæger med hældetud. Sikkerhedsgraveret under bunden, hvor også Hans Bundes stempel, fabriksmærket »Cohr«, og lødighedsangivelsen »Sterling 925 Denmark« er præget. Tilhørende disk, 16 cm i tværmål. På den

flade bunds ophøjede midterparti er et skib indgraveret. Under bunden samme sikkerhedsgraving samt mester- og lodighedsstempler som kalken.

†*Altersæt*, nævnt 1675. Sættets kalk og disk vejede 39 lod,²⁰⁰ førstnævnte blev repareret, forgyldt og poleret 1738 af guldsmed Peder Satterup, Fredericia.²⁹ Omsmeltet 1840 og benyttet til altersæt nr. 1 og den tilhørende alterkande (jf. også †*sygesæt*).

Oblatæske (fig. 81), 1661, udført af Lorenz Madsen, Odense, og skænket af Niels Nielsen Kindstrup.¹⁶⁹ Den ovale æske måler 10×7 cm og er 4,5 cm høj. På lågets yderside er indgraveret Jesumonogram i laurbærkrans, mens der på lågets inderside er en versalindskrift: »Anno 1661 den 10 avgvsti hafver Niels Nielsen Kindstrup forærit denne sølfæske til Medelfardt Kirke och til Gvds nafns ære«. Lorenz Madsens sølvmærke (Bøje nr. 4076) er præget på æskens ene langside, derudover en sikkerhedsgraving på indersiden af æsken.

Alterkande, (fig. 78), 1840, udført af Christian Ernst Struntze, Fredericia, i samme klassicistiske arbejde som det samtidig leverede altersæt (nr. 1). Kanden, 25 cm høj, har klassisk form med svajet

Fig. 80. *Oblatæske og flaske, 1746, fra et †sygesæt udført af Christian Schlegel, Fredericia (s. 2301). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – **Wafer-box and flacon, 1746, from a †sacramental set for the sick, made by Christian Schlegel, Fredericia.*

Fig. 81. Altersølv. Oblatæske, 1661, udført af Lorenz Madsen, Odense (s. 2301). Siske, 1745, udført af Jørgen Olufsen Lund, Odense (s. 2302). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Altar silver: wafer-box, 1661, made by Lorenz Madsen, Odense; perforated spoon, 1745, made by Jørgen Olufsen Lund, Odense.*

tud og svungen hank, og den prydes af borter og bladværk som altersættets. Midt på korpus er et stort kors med muslingender. Indgraveret under bunden står med prikgraving »1840« og »Wog 53½ Lod«, her findes også Struntzes sølvmærke (Bøje nr. 6531 og 6535), lodighedsmærket »13 1/3« og Fredericias byvåben (jf. Bøje nr. 6481).

†*Alterkander*. 1) 1705, vejede 58 lod. I kanden var graveret: »Foræret til Guds ære og Hans Alters Prydelse udi Middelfart Kirche Af Sogne-Præsten magister Hans Liem og sin dydædle Kieriste Karen Jørgens datter 1704«. ¹⁴⁹ Omsmeltet og brugt til C. E. Struntzes altersølv 1840 (jf. altersæt nr. 1 og alterkande). 3) 1863, af porcelæn.²⁹

Sygesæt, o. 1983,⁴⁵ bestående af kalk, disk, oblatæske, plastflaske og fire særkalke; i læderbetrukket Futteral.

En nyere *alterkalk* benyttes til plejehjemsbesøg. Den 18 cm høje kalk har skrånende fod, skaft med midtknop og glat bæger med indgraveret hjulkors; på overkanten er monteret en hældetud. Under bunden en sikkerhedsgraving.

(†)*Sygesæt*, 1746, udført af guldsmed Christian Schlegel, Fredericia, ved omsmeltning af et ældre †sygesæt (jf. ndf.). Sættet blev ved udførelsen angivet at veje 17 lod og 2½ kvint; fem år senere eftervejes imidlertid kalken, der alene vejede

17 lod og 3 kvint.²⁹ Bevaret er en kombineret oblatæske og flaske (fig. 80), 3 cm høj og 6 cm i tværmål, udført med rundende bund, der har passet ned i $\dagger$ kalkens bæger. I skrukekapslens top er et rum, hvori oblater kan opbevares. Inskription på kapslen: »til Hørende Medel-Fahrt Kierke 1746«. Opbevares i Middelfart Museum (inv.nr. 884 II 2). Kalken blev 1840 omsmeltet til altersæt nr. 1.

$\dagger$ Sygesæt, 1601, bestod af kalk og disk med tilhørende kande. Sættet blev omsmeltet 1746 (jf. ovf.).²⁰¹

Siske (fig. 81), 1745, af sølv, udført af Jørgen Olufsen Lund, Odense.²⁹ Skeen har oval, perforeret laf og et smalt skaft, der er snoet på midten. På skaftets underside et mesterstempel for Jørgen Olufsen Lund (Bøje nr. 4114) og indskrift med graveret skriveskrift: »Middelfart kirke«. En tilsvarende ske, ustempelt, findes i Brahetrolleborg Kirke (Svendborg Amt, Salling Hrd.).²⁰² En $\dagger$ sølvske blev 1507 testamenteret til Skt. Mauritius' alter af en ubekendt giver (jf. s. 2229).

★*Votivkrone* (fig. 82), o. 1520, af delvist forgyldt sølv. Kronen, der måler 26 cm i tværmål og er 11 cm høj, vejer 433 g. Kronens ring består af seks rektangulære led indrammet af tovsnoninger. Leddene er hver især dekoreret med tre fembladede rosetter, som er gjort fast med splitter. De seks led er på indersiden fortløbende nummereret med romertal. Leddene er hængslede og lukket med snoede stænger, der foroven løber sammen med kronens stærkt fligede bladværk. Dette bestod oprindeligt af tolv blade, hvoraf tre nu mangler; det bevarede bladværk er behængt med mindre, hjerteformede blade, hvoraf imidlertid broderparten er gået tabt. Øverst på bladværkets bagsider er monteret fatninger, i enkelte sidder endnu fragmenter af en tynd, sølvbeviklet jernring, som har tjent til afstivning. Kronen har uundgåelig forgyldning, bortset fra leddenes rosetter, der har stået i sølv med blå- og grønmalerede blade, hvoraf der nu kun er enkelte farvespor.

Kronen blev sammen med relikviekorset (jf. ndf.) fundet 1933 under en udgravning af et hus ved Middelfart Torv (nr. 2).²⁰³ Da der imidlertid er tale om en votivkrone, må den formentlig regnes for hørende til kirkens senmiddelalderlige

udstyr, og kan muligvis sættes i forbindelse med kirkens $\dagger$ Vor Frue sidealter (jf. s. 2230 og $\dagger$ altertavle nr. 2), ligesom den i henhold til almindelig skik i senmiddelalderen kan være benyttet som brudekrone ved bryllupper.²⁰⁴ At dømme efter de velbevarede enkeltheder må kronen være blevet gemt af vejen allerede kort efter dens udførelse, måske ansporet af tidens uroligheder, eller, som Mackeprang anførte, for »at unddrage de[n] fra Reformationstidens haardhændede Konfiskation af Kirkesølv«.²⁰⁵

Mouritz Mackeprang påpegede det stilistiske slægtskab til det storfligede bladværk i kronerne fra Claus Bergs altertavle til Odense Skt. Knuds fra o. 1515–1523 (s. 459, 501) samt to helgenindekroner på et Mariaalter i Lübecks Helligåndshospital, der dateres til o. 1520–30.²⁰⁶ På dette grundlag kan det antages, at der er tale om et hjemligt arbejde, måske fra Odense, fra tiden o. 1520.²⁰⁷ Dermed er den en af de ældste bevarede kronen i Norden.²⁰⁸ I NM (inv.nr. D12257).

★*Relikviekorset* (fig. 82), o. 1500, af forgyldt sølv. Det har karakter af et krucifiks, måler 9,5×8 cm, 1,3 cm dybt, og har trekloverformede korsender, som kantes af en riflet bort. Hver af enderne rummer et evangelistsymbol (ørn, løve, lam og engel) udført i højt relief og holdende et tomt skriftbånd. I korsskæringens fire hjørner er fastlodet et stærkt fliget akantusblad. På et mindre kors, der kantes af gotiske småblade, er Kristus fremstillet med korsprydet glorie, hængende i næsten vandrette arme. Hovedet hviler på højre skulder, fødderne er overlagte og hans lændeklædes to snipper flagrer dramatisk. Over korset er monteret en stor skriftrulle med Pilati ord i sengotiske majuskler. Relikviekorsets bagside er dekoreret med graverede fremstillinger, i midten Maria og barnet i strålekrans og stående på måneseglet, på den nedre korsarm Skt. Kristoffer med kristusbarnet på skuldrene, mens en granatæbleblomst pryder den øvre korsarm, og tværarmene er smykket med fremstillinger af hhv. apostlen Simon med sav og, formentlig, Paulus med sværd. Den centrale del af bagpladen kan fjernes, og giver adgang til smykkets relikviegemme, der imidlertid var tomt, da korset blev fundet. Krucifikset er fastgjort til en kæde af tværriflede

Fig. 82. Votivkrone, o. 1520, og relikviekors, o. 1500 (s. 2302). Foto NM. – Votive crown, c.1520, and reliquary cross, c.1500.

Fig. 83. Alterstager, 1564 (s. 2304). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Altar candlesticks, 1564.*

ringe udført i forgyldt sølv, der ikke oprindeligt har været sammenhørende med korset.

Mackeprang har peget på ligheden med sengotiske relikviekor fra Vest- og Sydtykland fra tiden o. 1500, hvortil der i nyere tid er blevet føjet en stilistisk parallel til relikviekor fra Lüneburg daterbare til 1400-tallets anden halvdel. Middelfartkorset er formentlig et nordtysk arbejde af lidt yngre dato, og kan være udført i Lübeck o. 1500.²⁰⁷

Relikviekorset blev fundet i 1933 sammen med *votivkronen (jf. ovf.), hvilket har givet anledning til den overvejelse, at korset ligesom kronen kan være benyttet ved bryllupper; i dette tilfælde som 'brudgomskors' sådan som det kendes fra bl.a. Norge og Skåne.²⁰⁹ I NM (inv.nr. D12258).

ALTERUDSTYR M.M.

Alterstager (fig. 83), 1564, gotiske, af messing, 29,5 cm høje. Foden er cirkulær med høj, profileret standkant. På foden er graveret de uidentificerede givers bomærker, initialerne »SL« og »AS« samt årstallet »1564«. Skaftet har to flade skaftringe og øverst en dyb lyseskål, hvis kant er kreneleret. Både fod og lyseskål er dekoreret med gennembrudt femhulsmønster.

Trestage (fig. 84), 1900-tallet, af messing, 35 cm høj, med balusterskaft, cirkulær fod og høj, profileret standkant. De to delfinformede sidearme er sat fast i et fladt profileret lidt over balusterskaftets midte. I armenes tap er numrene »5« henholdsvis »6« præget.

Syvstage, 1900, skænket af ægteparret Conrad Knudsen (jf. maleri nr. 3, s. 2328) og Anna Louise Berg, udført af Lauritz Rasmussen, København. Stagen, 55 cm høj, er på foden indgraveret »Skænket til Middelfart Kirke af sognepræst Conrad Knudsen og hans hustru Anna Louise f. Berg aar 1900« med versaler. Placeret på orgelpulpituret.

†*Lysestager*. Tre lysestager blev stjålet 1971.

Messehagler. *1) 1800-tallet, af rødt fløjls med rygkors og kantbesætning af guldguloner. Håndsyet. Opbevares i Middelfart Museum (inv.nr. 1194 II K). 2) (Fig. 85) o. 1900, af rødt fløjls med rygkors og kantbesætning af guldguloner. 3-6) Fire nyere i de liturgiske farver rød, grøn, lilla og hvid. De tre førstnævnte er af lærred med broderet cirkelkors på ryggen og et lodret bånd foran. Den hvide hagel er lidt ældre end de øvrige og udført af uld med et vævet mønster af rektang-

Fig. 84. Trestage, 1900-tallet (s. 2304). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Triple candlestick. 20th century.*

ler foran, bagpå desuden et broderet kvadratkors smykket med glassten.

†*Messehagler*. 1) O. 1651, af rødt fløjel med guldkniplingskors. Messehagelen blev anskaffet for 200 mark, som Herman Friis havde betalt for sit gravsted (†begravelse nr. I,3).⁵¹ 1676 købtes noget bånd til hagelen. 2) nævnt 1675, en gammel grøn messehagel med guldkors.⁵¹ Underforet 1721. 3) 1709, skænket af købmand Peder Rasmussen, Middelfart.⁵¹ Af blåt damask med kors af brede guldgalonier. 4) 1784, foræret til kirken.²⁹ Af rødt fløjel. Formentlig identisk med den 'gamle messehagel', der 1823 blev omgjort til †prædikestolsbeklædning.²⁹ 5) 1804, af fløjel. Omtales 1831 som 'næsten ubrugelig'.²⁹ 6) 1839, af fløjel, muligvis identisk med *messehagel nr. 1.²⁹

†*Alterbøger*. 1815 ejede kirken to gamle alterbøger i henholdsvis 'quarto' og 'octavo', Enewald Ewalds Den Bibelske Concordantz (1748), Fundats over Fyns Stift og en salmebog, mens et eksemplar af den augsburgske konfession, anskaffet 1817, og en Ministerialbog, anskaffet 1814, blev opbevaret hos præsten.⁵¹ 1819 anskaffedes Thomas Kingos koralbog, der atter bortauktioneredes 1843 sammen med 'alterbogen fra 1688 og den fra 1783' (dvs. Hans Baggers Forordnet Alterbog udi Danmark og Norge, København 1688, og den reviderede udgave fra 1783).²⁹

En nyere *bogstol* er opsat på korets sydvæg. En †*bogstol* til degnen blev anskaffet 1806.⁵¹

†*Knæleskammel*, 1741. En lille skammel af træ med rødt læderbetræk.⁵¹ 1815 var skamlen betrukket med sort »velz«, mens den o. 1843 fik rødt betræk.²⁹

Alterskranke (jf. fig. 19), begyndelsen af 1900-tallet, delvist fornyet 1959 (arkitekt Ejnar Mindedal Rasmussen). Skranken, af fyrretræ, er femkantet med smalle balustre og håndliste. En hylde til særkalkene er 1959 monteret på balustrernes inderside. Håndlisten er malet i en lys rødbrun, mens balustrene er bronzerede. Knæfaldet (1959) er udført i lakeret egetræ, hvorpå er placeret hynder i lysebrunt læder.

†*Alterskranke*. 1) Nævnt 1745, da saddelmageren betrak knæfaldet med rødt ruskind.²⁹ 2) 1844, leveret af M. P. Allerup Jernstøberi, Odense.²⁹ Den femsidede skranke havde vegetative støbe-

Fig. 85. Messehagel nr. 1, o. 1900 (s. 2304). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Chasuble no. 1, c.1900*.

jernsbalustre (oprindeligt bronzerede) og spinkel håndliste. Foran skranken var sat et lavt †*knæfald* af træ. Skranken og dens knæfald istandsattes og ompolstredes 1865.²⁹

DØBEFONTE OG DÅBSUDSTYR

Døbefont (fig. 87), 1843–44, af marmor, 81 cm høj, udført i form som et englebarn af H. W. Bissen og skænket til Middelfart Kirke 1845 af generaløjtnant C. U. von Sundt.²¹⁰ Det nøgne, knælende englebarn bærer i hænderne en muslingskal, som han understøtter med sit ene knæ; over højre lår hænger et draperet klæde, hvis ene snip flyder ind over muslingskallen. Englebarnets milde blik er rettet lige frem.

Fonteenglen er placeret på en cylindrisk sokkel med fodliste og arkitrav. På denne er med fordybede og forgyldte versaler skrevet: »Denne døbe fond/ har general lieutenant Christian Ulrich Sundt/ skjænket Middelfart Kirke/ i aaret 1845/ til venlig minde/ om sit ophold her i byen/ udi sin alderdom«.

Von Sundt udtænkte selv idéen til døbefonten, idet han indledningsvis havde forestillet sig »En halv voxen Dreng med et smukt kastet Draperie og vinger, havende en Egekrands om Hovedet, [der skal] staae paa en hvelvet Iord Bund eller Forhøining, paa hvilken ligger en Bog, der omgives af en Rosenkrands, og Englen med den venligste Miine, seer op imod det Hoie.«²¹¹

Fonten blev 1845 opstillet ved korets nordvæg bag et dertil opført fontelukke. 1926 besluttedes det at flytte den til dens nuværende sted midt for alteret ved opgangen til koret.²¹²

To kopier af døbefonten i hvidmalet zink blev udført 1875 og 1877 til henholdsvis Kerteminde

Fig. 86. †Fontegitter nr. 2, 1844, skænket af general-løjtnant Christian Ulrich von Sundt (s. 2308). Foto Middelfart Museum. – †Baptismal screen no. 2, 1844, donated by Lieutenant General Christian Ulrich von Sundt.

Kirke (s. 1968) og Silkeborg Kirke (DK Århus 6291 f).²¹³

(†)Døbefont. En font blev omtalt 1635, da borgmester Claus Madsen lovede på egen bekostning at flytte døbefonten i 'søndre kapel', så der blev plads til hans lejersted (jf. †begravelse nr. IV,2). Sandsynligvis identisk med det fragment af en romansk døbefont, der 1743 blev købt af sognepræsten i Føns, Henrik Knudsen Werchmester (†1779), og som nu er opstillet ved Føns Kirke.²¹⁴

†Døbefont, o. 1663, af træ, udført af Hans Nielsen Bang og bekostet af borgmester Herman Friis (jf. †korgitter ndf.).²¹⁵ Stafferet 1692 med 'farver, guld og sølv'. Fonten blev opstillet i korsarmen, der også hidtil havde tjent som dåbskapel (jf. ovf.). Der har muligvis hørt en †fontehimmel til, idet Middelfart Museum ejer en udskåret helligåndsdue i Hans Nielsen Bangs stil, hvis proveniens med nogen sikkerhed kan føres tilbage til en auktion i 1852, da døbefonten blev afhændet.²¹⁶

1675 udførte Hans Nielsen Bang arbejde på 'dåbens kor' (jf. 2299 og 2313). Fonten stod i korsarmen indtil 1775, da kirken betalte for afvaskning i forbindelse med dens flytning.²¹⁷ Ifølge Behrendt blev den herefter opstillet i nordre sideskibs østlige hjørne, indtil den 1845 blev erstattet af Bissens marmorfонт (jf. ovf.).²¹⁸ Hans Nielsen Bang har udført et antal andre trædøbefonte, heriblandt til kirkerne i Nr. Aaby (Vends Hrd.) og Skellerup (Svendborg Amt, Vindinge Hrd.).

Dåbsfad, 1845, af sølv, skænket kort efter fonten af general-løjtnant C. U. von Sundt. Det muslingformede fad, 34×39,5 cm, er tilpasset Bissens fonteskulptur. I bunden er indgraveret en due med udslåede vinger, og på undersiden læses en indskrift med skriveskrift: »Skjænket til Middelfart Kirke Anno 1845/ Af Hs Exel: General-Leutenant Christian Ulrich v. Sundt.« Ingen sølvmærker.

†Dåbsfad, o. 1600-50, af messing, tværmål 32 cm. Den hvælvede bund var prydet af en opdrejet hjort omgivet af ciseret ornamentik, mens fanen var dekoreret med fem drevne vindruer mellem ciseret rankeværk.²¹⁹ Fadet var beslægtet med de rigere udsmykkede dåbsfade i Øster Egesborg og Snese, dateret henholdsvis

Fig. 87. Døbefont, 1843-44, udført af H. W. Bissen og skænket af generallojtnant Christian Ulrich von Sundt (s. 2305). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Baptismal font, 1843-44, made by H.W. Bissen and donated by Lieutenant General Christian Ulrich von Sundt.*

Fig. 88. Krucifiks, 1600-tallet(?) (s. 2310). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Crucifix, 17th century(?)*.

1621 og 1622, (DK *Præstø Amt* 856 og 936) og Hyllested (DK *Sorø* 871). Stjålet 1968.

Et 'mindre' †*messingfad* 'til anden brug' omtales 1827–39 i sammenhæng med †dåbsfadet.²²⁰

Nyere *dåbskande* af glas. †*Dåbskander*. 1) 1845, af fajance, skænket af generaløjtnant C. U. von Sundt.⁵¹ 2) 1862/63, en 'kompositionskirkekande til brug ved dåben', købt hos kandestøber F. Sørensen, Odense.²⁹

†*Fontelukker*. 1) Nævnt 1692, da lås og nøgle til 'fontens dør' fornyedes.⁵¹ 1734 repareredes en nøgle og en lås, 'som bruges ind til dåben'.²⁹ 2) (Fig. 86) 1844/45, skænket af generaløjtnant von Sundt. Det ottekantede fontelukke var udført i mahogni og bestod af et lavt podium omkranset af et rækværk bestående af en håndliste båret af tretten bronzerede jernsøjler. Mod korets nord-

væg var opsat et panel, ca. 230×200 cm, hvorpå var monteret en konsol og derover en laurbærkrans med årstallet »1844« sat mellem to lysearme. Over panelet sad en helligåndsdue med udslåede vinger under et kors. Da Bissens font 1926 blev flyttet ind i korets midte blev skranken nedtaget, mens bagpanelet først blev nedtaget 1947 og to år senere forsøgsvist opsat på nordre sideskibs vestvæg, før det 1950 blev opsat i korsarmen.²²¹ Nu er kun bevaret helligåndsdue, der er ophængt i den gamle sognegård.

Vievandskar (fig. 170), romansk, af rødlig granit. Det rått forarbejdede kar, 42 cm højt, tværmål 72 cm, har midtpå en 24 cm dyb fordybning (tværmål 41 cm). Udformningen kan tyde på, at karret har været opstillet i et hjørne ved indgangen til kirken.¹⁶³ Fundet 1996 i forbindelse med udgravningen til den nuværende sognegård øst for kirken.¹⁶³

KRUCIFIKSER M.M.

Korbuekrucifiks (fig. 89), o. 1500. Den legemsstore Kristusfigur hænger i udspændte, kun let skrånende arme. Hovedet er let drejet og hviler mod højre skulder, øjnene er næsten helt lukkede, mens munden er en smule åben og tænderne synlige; fuldskægget er tvedelt og lagt i sirlige cirkler. Om hovedet ligger en tornekrone flettet af tovsnoede grene med markante torne, hvoraf mange er knækket af. Kroppen er lodret og ribbenene aftegner sig tydeligt i det udspændte bryst, der danner kontrast til den meget smalle talje. Også de strakte arme er naturalistisk modellerede, og særligt i underarmene er blodårerne fremtrædende; begge hænder knytter sig halvt om naglen. Knæene er let bøjede, og det højre ben krydser ind foran det venstre og aftegner en svag kurve fra hofte til den strakte vrist; fødderne er fæstnet med samme nagle. Det smalle lændeklæde har midtsnip, mens en lille fold stikker frem foran højre hofte. Korstræet er glat, på den meget korte øvre korsarm er en skriftrulle med indskriften »INRI«.

Krucifikset fremstår med en detaljeret bemaling, o. 1933, domineret af den blege hud, der kontrasteres af det mørkeblå lændeklæde, den grønne tornekrone og det løbende blod. Ansigts-

Fig. 89. Korbuekrucifiks, o. 1500 (s. 2308). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Chancelarch crucifix, c.1500.*

udtrykket er særligt fremhævet ved at aftegne øjenpartiets rynker og folder med brunt. Skæg og hår er holdt i en mørkebrun, der er lidt lysere end korstræets farve. Skriftrullen over Kristi hoved er lysebrun med forgylde bogstaver, og de tre nagler er malet koksgrå.

Krucifikset er af en type, der kendes i variation over hele landet efter 1400-tallets midte,²²²

herunder krucifikserne i Reerslev (*DK KbhAmt* 1007) og Pårup kirker (Odense Amt, Odense Hrd.), begge fra begyndelsen af 1500-tallet. En tilsvarende datering synes at gøre sig gældende for Middelfarts.¹⁶³ Korbuekrucifikset har formentlig tjent som forbillede for et antal krucifikser, der blev udført omtrent samtidig til et antal landsbykirker i Vends Herred.²²³

Krucifikset er opsat på triumfvæggen, hvor det formentlig har hængt siden dets anskaffelse. Krucifikset blev stafferet o. 1678/81⁵¹ og 'renoveret' allerede 1708. Atter 1749 blev det 'udstafferet' og malet af P. Strassburg, der også opmalede skyerne uden om krucifikset (jf. †kalkmaleri nr. 5).²⁹ 1931 betales for maling til krucifikset, som imidlertid allerede 1933 blev rensat for sine 'mange lag maling, kalk og limfarve'.²²⁴ Ved denne lejlighed opdagedes et ca. 2,5×2,5 cm stort hulrum bag en plade i venstre overarm dækket af et stykke lærred.¹⁶³

Andre krucifikser. 1) (Fig. 88) 1600-tallet(?), ca. 120×80 cm. Kristus hænger i skrå arme, med hænderne knyttet om naglerne. Fødderne ligger over hinanden og er fæstnet med én nagle. Hovedet hviler på højre skulder, øjnene er lukkede og munden vidt åben i et smertelidende udtryk. Om hovedet en turbanformet tornekrone. Lænde-kledet har snip på Kristi højre side. Sekundært korstræ med glatte korsarme, hvis ender runder; på det øverste en skråt sat rektangulær tavle med indskriften »INRI«. Ophængt i blandingen over døren ud til våbenhuset, hvortil det blev flyttet i 1900-tallet efter tidligere at have været opsat i søndre sideskib omtrent over for prædikestolsopgangen.²²⁵ Krucifikset kan muligvis stamme fra et af de 1852 bortauktionerede †epitafier.²²⁶ 2) (Jf. fig. 26) 1930'erne, måler ca. 90×45 cm, skænket af kirkeværge Christian Behrendt.²²⁷ Ophængt på ligkapellets vestvæg.

†*Korgitre.* 1) Nævnt 1661, da borgmester Herman Friis tildeltes et lejersted med en sten »som er ret inden for Chorsdøren« imod at skænke 30 sølvdalere til en ny font (jf. †døbefont og †begravelse I,3). 2) 1794 betalte kirken for et 'rækværk' for koret.⁵¹

†*Tiæfigurer.* 1852 bortauktioneredes 14 'figurer af egetræ'.²⁹

PRÆDIKESTOL

Prædikestol (fig. 90-96), 1596, udført i renæssancestil på bestilling af brødrene Rasmus og Hans Nielsen Bang, begge borgmestre i Middelfart, samt deres hustruer Mette Sørensdatter og Dorethe Thomasdatter (jf. gravsten nr. 7 og 10).²²⁸ Stolen er antageligt signeret af billedskæreren med et

karvskåret, sammenslynget monogram, »AM« (fig. 91), på hængestykket under stolens tredje fag.²²⁹

Den anseelige stol består af en kurv, hvis første fag danner en karnap, dertil rygskjold, lydhimmel og en sekundær opgang med dør, sidstnævnte udført 1675 af den stedlige billedskærer Hans Nielsen Bang.

Kurvens plan udgør fem sider af en syvkant, idet karnap og pille danner resten. Kurvens fag adskilles af englehermer, hvoraf to holder hvert sit våben med givernes bomærker (fig. 93). Storfelternes tandsnitsindfattede arkader har i sviklerne rulleværk. Arkaderne har kannelerede pilastre med profilkapitel og profileret bueslag, og de hviler på et postamentfelt, hvori er skåret en inskription i fordybede versaler, der identificerer arkadefeltets motiv. I felterne er der relieffer, der fremstiller scener fra Kristi barndomshistorie. Fra karnappen ses: 1) Bebudelsen. Maria sidder ved et bord, mens englen kommer ind fra venstre med en lilje i hånden; i postamentfeltet: »Dete er Mareie Bebovise«. 2) (Fig. 92) Besøgelsen. Maria og Elisabeth holder hinandens hænder stående foran et murstenshus, i hvis døråbning Zakarias står med sin hat i hænderne; i postamentfeltet: »Dete er Maria Bieregang tel Eliseb«. 3) Hyrdernes tilbedelse. Maria og en hyrde knæler på hver sin side af krybben med Jesusbarnet. Bag den står en bedende engel samt Josef og yderligere to hyrder; i postamentfeltet: »Dete er Christi Føseil Lvce 2(,16)«. 4) (Fig. 93) Omskæringen. I forgrunden sidder to præster om et bord, den ene holder om Jesus, mens den anden tager fat om benene. I baggrunden Maria, Josef og en tredje præst; i postamentfeltet: »Dete er Christi omschersc«. 5) Kongernes tilbedelse. Maria sidder med Jesusbarnet på skødet, mens en knælende konge rækker et skrin frem mod barnet. I baggrunden står yderligere to konger, den ene hilser på Josef, der står bag sin hustru; i postamentfeltet: »Dete er de oferin Christi«. 6) Kristi Døb. Johannes knæler på flodbreden, mens han hælder vand ud over Jesus, der står i floden med hænderne samlet til bøn;²³⁰ i postamentfeltet: »Dete er Christi daab«.

Kurvens frise- og postamentfelter består af profilkantede indskriftfelter. Stolens rektangulære

Fig. 90. Prædikestol, 1596, skænket af brødrene Rasmus og Hans Nielsen Bang og deres hustruer Mette Sørensdatter og Dorethe Thomasdatter (s. 2310). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – Pulpit, 1596, donated by the brothers Rasmus and Hans Nielsen Bang and their wives Mette Sørensdatter and Dorthie Thomasdatter.

Fig. 91. Monogram på prædikestolen, muligvis billedskærerens (s. 2310). Foto Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Monogram on the pulpit, possibly that of the wood-sculptor.*

hjørnefremspring er udsmykket med reliefskårne løvehoveder på postamentet og diademhoveder på gesimsen. Frise- og postamentfelterne er profilskantede, postamentets fremspring prydes af løvehoved med ring i flaben, frisefremspringene af englehoveder. Under fremspringene flankerer kerubhoveder rulleværkshængestykker, af hvilke det under 3. fag har en inskription i fordybede versaler: »A S/V H« og nedenunder det sammenskrevne monogram »AM« (fig. 91), som måske er snedkerens. På 5. fags hængestykke er »+. F.S.« sekundært indridset. I flere af hængestykkerne ses sømhuller, der antyder, at de på et tidspunkt har været prydet med dekorative beslag.

Underbaldakinen er i sengotisk manér udført som en tilspidsende polygon, hvis glatte sider kantes af profilerede perlestavslister i stødene. Fra kurvens hjørner udgår dobbelte, svejfede bøjler, der samles i baldakinens hængesknap.

Et rygskjold forbinder kurven med himlen. Det er udformet som to meget høje og glatte arkader, der bæres af pilastre, mens bueslaget ledsages af tandsnit; i sviklerne en kuglebosse.

Den syvkantede lydhimmel har en gesims med glat frise, der indrammes af profillister. Nedenfor er sat hængestykker i kløverbladsform, mens gesimsen afsluttes ovenfor af en kronliste med tandsnit. Oven på lydhimlen er påsat syv volutbøjler formet som vinger, der samles i et cirkulært topled, som prydes af mindre bøjler og krones af en lilje. Himlen har et rigt kassetloft opbygget omkring et syvsidet midtfelt med stjernedekoration i fladt relief samt central knop.²³¹

Den ligeløbende opgang (fig. 95) fra 1675 er udført af Hans Nielsen Bang, Middelfart, der i henhold til en indgået aftale fra 1663 skulle levere en opgang og en døbefont imod at kunne nyde en begravelse, »som er i den smalle gang ved prædikestolen«.²³² Foran og mellem opgangens fyldingspaneler er anbragt ni træfigurer, 45 cm høje, på konsoller formet som skiftevis englehoveder og vrængemasker. Figurerne forestiller ni apostle, mens yderligere tre er monteret på opgangens dør. Fraregnet Simon med saven mangler alle opgangens figurer deres attributter. Men på nær to kan alle identificeres på baggrund af de grafiske forlæg, Hans Nielsen Bang har taget udgangspunkt i, nemlig to apostelserier af Jacques Callot og Antonius II Wierix.²³³ Opgangens håndliste er skåret som en drage, der spyder en ild, som former sig til bruskbarokke ornamenter og vrængemasker. Mod opgangsdørens inderside rejser et afgrenet træ sig oven på håndlistens ornamenter.

Opgangsdørens lodrette stolper prydes af vrængemaskepedestaler, hvorpå brødrene Peter (til venstre) og Andreas står (fig. 94).²³⁴ Over de to apostle står to diminutive, temmelig sammentrykte figurer, der bærer gesimsen på deres hoveder. På denne er sat et topstykke, som flankeres af to friskulpturer; den venstre forestiller en kvinde med sin ene hånd for brystet,²³⁵ mens den højre forestiller Mattæus som evangelist med englen ved sin side. Sidstnævnte er i modsætning til sin kvindelige pendant skåret flad på bagsiden, hvilket antyder, at Bang har genbrugt en figur fra en anden sammenhæng (jf. fig. 96).

På dørfløjens hammerfyldinger er sat to relieffigurer, i den øverste apostlen Thomas med bog og spyd, i den underste Retfærdigheden med sværd og vægt i hænderne. Begge står på en vrængemaskekonsol. Signeret på dørens inderside med karvskårne versaler: »Hans Nielsøn bilthvger Bang med sine/ hvstrwv s(alig) M(ette)I(ørgens) D(atter) oc K(aren)S(ørens)D(atter) Svane 1675« (fig. 96).

Såvel prædikestol som opgang fremtræder siden 1896 afrenset og i mørkebrun lakering. På underbaldakinen er dog malet et elegant og formentlig i hovedsagen oprindeligt renæssancemønster, ud-

Fig. 92-93. 92. Prædikestolens andet fag, Besøgelsen (s. 2310). 93. Prædikestolens fjerde fag, Omskæringen, omgivet af hermer holdende skjolde med givernes bomærker (s. 2310). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – 92. The second section of the pulpit, The Visitation. 93. The fourth section of the pulpit, The Circumcision, with surrounding herms holding shields with marks representing the donors.

ført i skiftevis rød og sort. Prædikestolens indskrifter i forgyldt fraktur er rekonstrueret 1896. På postamentet: »Anno D(omi)ni: 1596/ den 24 february lod tvende brødre Hans Neilsen bang borgemester/ i meelfar oc Rasmus Neilsen Radmand ibidem med begge sine/ Hustruer Dorriti hansB: oc mette Rasmus Neilsen B: opsette bekoste/ oc smykke denne Prædikestol paa deris egen bekostning Gud til/ Loff oc ære oc den hellige kirke til beprydelse«,²³⁶ på frisen: »hvo som tien Gud med/ tro Han er Taknemelig oc hands/ Bøn Reeker indtil Stjernerne/ forlyst dig i Herren hand skal/ gifve dig hvad dit Hjerter/ Begjerer psalm: 37« og på lydhimlen: »Salige Ere De som Høre/ Guds Ord oc Bevare Det« (Luk. 11,28) og »Sandelig Sandelig Jeg/ Siger Eder Der som Nogen/ Holder mit Ord hand skal/ ikke see Døden Evendlig« (Joh. 8,51). Tilsvarende er der malet forgyldte indskrifter i fraktur på opgangsdørens frise: »Jeg er Døren dersom Nogen Gaar

ind Ved mig han skal blifue Salig/ Oc hand skal gaa ind oc hand skal gaa ud oc finde føde sige Jesus/ Joh: X 9., og på topstykket: »Zcah XIII/ En Liden Kilde for Davids/ huus oc for Dem som Boe i/ jerusalem for synd oc udrenhed/ 1679« (Zak. 13,1).

Ændringer og istandsættelser. 1675 fik Hans Nielsen Bang 9 mark for 'adskilligt' arbejde på altertavlen, dåbskapellet og prædikestolen (jf. s. 2299 og 2306). Da han ifølge den oprindelige aftale udførte prædikestolen som en del af betalingen for sit lejersted, må den beskedne betaling for prædikestolens vedkommende formentlig relatere til de tilpasninger af prædikestolen, han udførte i forbindelse med opsætningen af opgangen. Således bærer både den skeløjede kerub under hjørnet mellem kurvens første og andet fag og englehovedet, der er sat hvor prædikestolens gesims møder opgangen, umiskendeligt præg af at stamme fra Bangs hånd.

Stolen er blevet malet mindst tre gange. 1679 blev opgangen såvel som lydhimlens inder- og yderside stafferet med oliemaling, »Fanidtfarve«, 9 bøger guld og 13 bøger sølv.²³⁷ 1752 reparerede snedkeren opgangen, hvorefter maler Strassburg tog fat,²⁹ og 1785 betalte kirkeværgen, Jens Brandt, for at male stolen og i øvrigt for en tprædikestolsbeklædning.²³⁸ Denne bemaling er sandsynligvis identisk med den bemaling med lyse arkade-, postament- og frisefelter, der kan ses på ældre fotografier. 1823 udskiftedes prædikestolsbeklædningen med en ny syet af en tmessehagel (nr. 4) af rødt damask.

Identiteten af den formodede monogrammist »AM« kendes ikke. Chr. Axel Jensen mente, at der var tale om et fynsk arbejde og anså såvel de tan-

dede arkadebuer som de enkle kartoucheornamenter som regionale træk.²³⁹ Imidlertid genfindes hverken billedskærerens monogram, hans lidt stereotype og stive skæremåde eller overhovedet den bemærkelsesværdige brug af englehermer i det overleverede fynske materiale.²⁴⁰ En anden mulighed kan derfor være, at prædikestolens ophav, som så ofte, skal søges i det sønderjyske. Ser man bort fra de stilistiske forskelle, der udelukker et værkstedsfællesskab, er der en bemærkelsesværdig forbindelse til den lidt yngre prædikestol i Brøns Kirke fra 1605 (*DK Sjyll* 1233) både i form af det fælles ikonografiske program, Brøns' er dog mere omfattende, og i form af sammenfald mellem stolens i øvrigt sjældent anvendte grafiske forlæg.²⁴¹

Fig. 94-95. 94. Prædikestolens opgangsdør, 1675, udført af Hans Nielsen Bang (s. 2312). 95. Prædikestolsopgangen, 1675, udført af Hans Nielsen Bang (s. 2312). Foto Arnold Mikkelsen 2009.— 94. Door to the pulpit staircase, 1675, made by Hans Nielsen Bang. 95. The pulpit staircase, 1675, made by Hans Nielsen Bang.

Fig. 96. Hans Nielsen Bangs signatur på opgangsdørens inderside (s. 2312). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Hans Nielsen Bang's signature on the inner side of the door to the staircase.*

Prædikestolen og opgangen blev i 1600-tallets anden halvdel en vigtig referenceramme for den lokale billedskærertradition, og særligt er der nære forbindelser til Hans Nielsen Bangs prædikestol i Assens samt prædikestolen i Odense Skt. Hans, der er tilskrevet »Middelfartskolen«.²⁴²

STOLEVÆRK

Stolestader (fig. 97–101). Kirkens stolestader hidrører for de ældste deles vedkommende fra 1600-tallet. Fra dette tidsrum er bevaret ikke færre end seks forskellige gavltyper med tilhørende døre, alle af eg. De enkelte typer, der er beskrevet nedenfor, lader sig alle datere til 1600-tallet, dels ud fra stilistisk slægtskab med konge- og dronningestolene (s. 2320), dels på grundlag af indridsede årstal og regnskabsoplysninger. Samtlige gavle er ca. 135 cm høje, og har topstykke med trekantgavl over et arkadefelt; dørene har profileret hammerfylding, forneden med tandsnitsliste. Stoleblokkenes for- og bagpaneler har rektangulære spejlfyldinger, fraregnet midtskibets stoleblokke, hvis forpaneler er beskrevet under konge- og dronningestolene nedenfor; i sideskibe og tårn er opsat vægpaneler.

Stolene er fornyet eller ombygget talrige gange og fremstår med tilføjelser i fyr (ryglæn, sæder og paneler), i søndre sideskib er et ældre panel, formentlig fra de ældre $\dagger$ stolestader, genanvendt som rygstød. De er opstillet i to blokke i midt-

skibet: 16 stader i syd og 17 stader i nord; dertil kommer blokke på henholdsvis 17 og 20 stader i nordre og søndre sideskib samt under tårnet to blokke med hver syv bænke. Opstillingen er senest ændret 1896–98.

De forskelligartede gavle består af følgende typer: 1) (Fig. 97), o. 1632. Ud fra en formel lighed med konge- og dronningestolene fra dette år omfatter den ældste beholdning antagelig midtergangens 31 gavle, fraregnet de ovennævnte. Trekantgavlen har reliefskåret trebladsornament

Fig. 97. Stolegavl, type 1, o. 1632 (s. 2315). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Pew-end, type 1, c.1632.*

Fig. 98-99. 98. Stolegavl, type 2, o. 1636 (s. 2316). 99. Stolegavl, type 4, o. 1650(?) (s. 2317). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – 98. *Pew-end, type 2, c.1636*. 99. *Pew-end, type 4, c.1650(?)*.

over et rundbuet arkadefelt med kartoucheornamenterede pilastre og bueslag, i hvis toppunkt er en diamantbosse. En enkelt gavl i midtskibet bærer desuden sekundært indridset versalindskrift og årstal, henholdsvis »Matthias Bolt anno 1699« (jf. flukket stol nr. 2) og »1734«.

2) (Fig. 98) Udført senest 1636, som angivet ved de indridsede årstal (»1636«) på fem af gruppens i alt 35 gavle, hovedsagelig opstillet i nordre sideskib.²⁴³ Gavltypen udgør en forenklet version

af nr. 1 uden kartoucheornamentik på pilastre og bueslag. En række af gavlene har indridsede initialer og bomærker.²⁴⁴ En variant af typen, hvoraf en enkelt viser årstallet »1646« er kendetegnet ved, at topstykkets volutter er skåret delvist ind over frisen.

3) O. 1636, som angivet ved indridset »1636« på gavlfeltet af én af gruppens i alt otte gavle, opstillet i mandsrækkens sydside (seks) og i tårnets blokke (to). Arkadens pilastre og bueslag er

prydet af reliefskåret vegetativ beslagværksornamentik, og sviklerne er helt udfyldt af et blomsterrelief.

4) (Fig. 99), o. 1650(?). Tre gavle opstillet dels i nordre sideskib, dels i tårnrummet. Udsmykning af skællagte akantusblade på gavlenes pilastre, arkade og frise. Gavlen i nordre sideskib har endvidere et rigt udskåret frisefelt med et reliefskåret sammenslynget monogram, »DS«, sat i en kartouche; sekundært er tilføjet et fordybet »B« nederst i kartouchefeltet.

5) (Fig. 100), 1665(?), to gavle under tårnet, udført af Hans Nielsen Bang (†1684), muligvis 1665, da han opførte mandsstole i søndre sideskib.²⁴⁵ Trekantgavl med roset sat over et frisefelt med kerubrelief, gavlens to slanke pilastre er udformet som bruskværk med vrængemaskeer og forbindes øverst af en vrængemaske; søjlepostamentene prydes af skællagte akantusblade.

Fig. 100. Stolegavl, type 5, 1665(?), udført af Hans Nielsen Bang (s. 2317). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Pew-end, type 5, 1665(?), made by Hans Nielsen Bang.*

Fig. 101. Stolegavl, type 6, o. 1678/81 (s. 2317). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Pew-end, type 6, c.1678/81.*

6) (Fig. 101) 1678/81(?).²⁴⁶ 32 gavle, udført med type 2 som forlæg, fra hvilke de dog adskiller sig på flere punkter, ikke mindst ved at rosetten i trekantsgavlens nu er fembladet.

Stolestaderne fremtræder med den *staffering*, der fastlagdes 1898 og delvis opfriskedes 1979.²⁴⁷ Samtlige gavle er lakerede, mens rygglæn og sæder er egetræsådrede. På flere af stolegavlene anes overmalede tal, der svarer til nummereringen i 1700- og 1800-tallets stolestadebøger. På inder-

Fig. 102. (†)Stolestader, o. 1570-90, med udskårne bomærker for Henrik Bang (s. 2319). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – (†)Pews, c.1570-90, with carved marks of Henrik Bang.

siden af de fem bageste døre i midtskibet, henholdsvis tre i syd og to i nord, er malet »Fænø« med forgylt fraktur. De to forreste stole i nordre sideskib samt den femte stol i søndre sideskib, der stod forrest i blokken indtil 1898, er forsynet med indskriften »Hindsgavl«, ligeledes med forgylt fraktur (jf. også konge- og dronningestol samt den lukkede stol, s. 2320).²⁴⁸

Opstilling. Den ældst kendte redegørelse for stolens opstilling stammer fra en stolestadebog fra 1719.⁵¹ Også den gang bestod midtskibets to blokke af henholdsvis 17 (nord) og 16 stole med forrest konge- og dronningestolene, som i det daglige var forbeholdt ejeren af Hindsgavl. I mandssiden fungerede tre stole umiddelbart bag kongestolen som embedsstole for borgmester og rådmænd, mens de to stole bag dronningestolen var forbeholdt præstekonerne; nord for den forreste af disse var opført en lille stol med to stader, der benyttedes af hustruerne til forpagterne af Hindsgavl.²⁴⁹ Derefter fulgte i begge sider de nummererede stole, hvoraf fem stole bagest var

forbeholdt Fænøs beboere. Mandstolene sluttede ved pillernes nordside, hvor en skillevej adskilte dem fra otte stole 'under eller imellem pillerne'.²⁵⁰ Af disse var de to stole, der stødte op mod pillerne, ombygget til flukkede stole (nr. 1-2).

I hver af de to sideskibe var opført en enkelt stoleblok. I søndre sideskib, begyndende vest for åbningen ind til dåbskapellet, var opført 15 nummererede mandstole, hvoraf de to bageste var ombygget til en lukket stol (†nr. 4), mens den lukkede stol i skibets østende var forbeholdt Hindsgavls tyende (jf. lukket stol ndf.). Tilsvarende var opført 21 nummererede kvindestole i nordre sideskib samt en unummeret stol til tjenestepigerne på Hindsgavl 'nær koret'; dvs. muligvis omtrent svarende til den lukkede stol i søndre sideskib.

I tårnrummet var opført syv stole i både mands- og kvindesiden, der fortrinsvis blev benyttet af byens fattige og af fiskerne; dog sad præsternes tjenestefolk i kvindesidens forreste stol, mens den

bageste var ombygget til en lukket stol (†nr. 3). Som supplement til disse stole var der opsat en lille stol til fattigfolk »under Walfischbenene«, dvs. formentlig op ad midtskibets vestvæg, nord for åbningen ind til tårnrummet (jf. †lukket stol nr. 5).

Ændringer og istandsættelser. Stolene er flere gange blevet fornyet og ombygget.²⁵¹ 1665 opførte Hans Nielsen Bang stole langs den søndre kirkemur, for hvilket han blev betalt 168 mark (jf. type 5 ovf.).⁵¹ 1678/81 opførtes syv nye kvinde- og otte nye 'karlestole'.⁵¹ Da antallet af nye stole svarer til dem 'mellem pillerne', er det formentlig disse, der er tale om.²⁵² 1734 reparererede snedkermester Jørgen Nielsen hele stoleværket,²⁹ og ved samme lejlighed blev der opført en ny stol oppe imod koret, foran 'den stol, som forpagteren på Hindsgavls hustru besidder' (jf. ovf.).²⁹ Stoleværket blev herefter malet af Laurids Pedersen, Bogense, med rød oliefarve og grønne lister. 1823 blev alle stole i sideskibene og tårnrummet nedtaget, repareret og genopsat.²⁵³ 1852 blev hele stoleværket istandsat og malet; herudover fik de stole, der var forbeholdt landdistriktet, fjernet sine låse.²⁵⁴ Blot ti år senere, 1862, foretog snedker Morten Hansen en omfattende reparation af stolene, der bl.a. inkluderede delvis udskiftning af gulvet.²⁹ 1873 anbefalede kirkesynet, at stolenes ydersider blev malet i samme farver som kirkedørens fyldinger.⁴⁵ Stolene stod da med en trefarvet staffering med mørkere profilister og hvide(?) fyldinger. Hovedistandsættelsen 1896-98 betød omfattende ændringer af stoleværket, der bl.a. blev afrenset for ældre farvelag. De to små stole nord for dronningestolen, stolen til Hindsgavls tjenestepiger samt stolene 'under pillerne' blev nedrevet, hvorefter midtergangens søndre stoleblok blev forlænget ind under pillerne. Endvidere blev opført nye stole foran den tilmurede åbning ind til sydkapellet, alle tilsyneladende med ældre, genanvendte gavle og døre, mens stolene blev omsat i tårnrummet som en delvis konsekvens af orgelpulpiturets hævelse (jf. s. 2324).²⁵⁵

Middelfarts stolestader har efterfølgende dannet forbillede for stoleværket i Haderslev Domkirke, udført o. 1947-48 (DK Sjyll 148).

Fig. 103. Bomærke for Henrik Bang, 1588, skåret i et panel, der er genanvendt i den lukkede stol (s. 2320). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Mark of Henrik Bang from 1588, carved into a panel that has been re-used in the closed pew.*

(†)Stolestader (fig. 102-103), o. 1570-1592. Fragmenter, der sandsynligvis stammer fra kirkens ældre stolestader, er genanvendt som panelværk omkring midtskibets 1. sydlige pille, dvs. under prædikestolen, samt i et rygstød fra en stol i søndre sideskib og i den lukkede stol.²⁵⁶ Under prædikestolen er opslået nogle panelfragmenter, 93 cm høje og 16-29 cm brede, hvori er skåret fire initialer og bomærker; de fleste er fragmenterede. To af panelerne (fig. 103) bærer Henrik Bangs initialer og bomærke; under det ene desuden et trunkeret årstal, »[1]570«.²⁵⁷ Endvidere er der reliefskårne initialer i to af panelerne, henholdsvis »HHI« og »HHI/ R (bomærke – kristogram)/ Ano 92« i fordybede rektangler. Initialerne »AH« og »CP«, indridset i et fordybet rektangel i et femte panelfragment, er af nyere dato. I rygstødet til en af søndre sideskibs stolestader og på indersiden af en af den lukkede stols gavle (under

sædet) er skåret to nært beslægtede skjolde, det ene med monogrammet »SPI«(?), det andet med Henrik Bangs initialer og bomærke samt årstallet »[15]88« (fig. 103).

Konge- og dronningestole (fig. 104), 1632, ifølge reliefskåret årstal i frisefelterne. Opført forrest i midtskibets to stolerækker. Stolene har hver fire gavle, henholdsvis to mod midtergangen og to mod sideskibene. Gavlene svarer nøje til midtskibets øvrige gavle, men er særligt fremhævet med Christian IV's kronede og laurbærkransede monogram på midtergangens gavle. De to stoles forpaneler består af fire arkadefelter adskilt af rigt dekorerede pilastre, der bærer gesimsen. De enkelte fag består af glatte arkadefelter med pilastre og rundbue smykket af slyngbåndsortamentik og sat over en tværrektangulær fylding (jf. fig. 71). Stolene betegnes i stolestadebogen fra 1719 som de kongelige majestæters stole,⁵¹ og har givetvis fungeret som stol for kronens lens- og amtmænd på Hindsgavl. Tilknytningen til Hindsgavls ejere bevidnes således ved de malede inskriptioner på dørenes inderside.²⁵⁸

Lukket stol, nævnt 1719, og 1898 betegnet som 'den høje såkaldte tjenerstol'.²⁸ Stolen måler 168×258 cm, 139 cm dyb, og er opført på en lille muret forhøjning i søndre sideskibs sydøstlige hjørne. Dens fire gavle er udført af ældre, genanvendte paneler og imiterer kirkens øvrige stolestadegavle i form. I rygstød og sæde er skåret et antal figurer, magiske kvadrater, bomærker, navnetræk og årstal, der strækker sig over perioden 1649–1696; desuden er et bomærkeskjold for Henrik Bang med årstallet »(15)88« skåret i den sydvestlige gavls inderside, under sædet (jf. (†)stolestader). Stolen fremtræder i en fed lakering med fyrretræsdelenene i mørkebrun egetræsådring.

De indridsede navnetræk og bomærker vidner om, at stolen er opført ved genbrug af ældre paneler dels fra 1500-tallets (†)stolestader(?), dels fra de bænke ved korsranken, hvor latinskoleeleverne sad i den periode, hvorfra indridsningerne i panelværket stammer (jf. †bænk nr. 1). Den lukkede stol må derfor være opført på et tidspunkt efter det yngste indridsede årstal, 1696, men før stolen omtales første gang 1719. Selvom stolen er blevet opfattet som værende latin-

skoleelevernes,²⁵⁹ giver indridsningerne altså ikke grund til denne antagelse; så meget desto mindre da stolen allerede tyve år før latinskolen lukkede i 1739 var forbeholdt »Hindsgavls huus og folk«.²⁶⁰ Også efterfølgende tilhørte stolen Hindsgavl, der i 1800-tallet lod landdistriktets beboere benytte den.²⁸

†*Lukkede stole*. 1) O. 1678/81, bekostet af dens første fæster, Niels Lassen (†1696), Hindsgavls forvalter.²⁶¹ Stolen, der 1708 beskrives som 'den grønne lukkede stol i søndre gang', havde tre stader og var opført i den ottende stol 'under eller imellem pillerne' (jf. fig. 169), hvor omridset af dens bagvæg og tag endnu kan konstateres på pillens nordside.⁵¹

2) O. 1696. Ifølge stolestadebogen tillodes borgmester Matthias Bolt (jf. lysekrone nr. 4 og †begravelse nr. I,4) at etablere en »indluggt stoel huor udi er 3 stader« i den fjerde af stolene 'imellem pillerne', dvs. op mod den anden pille fra øst.²⁶² På gavlen i midtergangen ud for den lukkede stol er skåret borgmesterens navn og årstallet 1699, hvilket kunne antyde, at der har været adgang til den lukkede stol fra midtergangen, og ikke fra sideskibet, sådan som det var tilfældet for de øvrige stole 'under pillerne'. Stolen, der siden betegnedes som 'liden', blev fæstet og istandsat 1822 af kammerherre Niels Basse Fønss (†1858). Efter dennes død brød snedker P. Th. Petersen stolen ned og retablerede den som almindeligt stolestade.²⁹

3) 1707, bekostet af Gregers Morville og Peder Rasmussen Havrumb i den sjette og syvende kvindestol i tårnrummet.⁵¹ 1749 flyttes stolen, der nu fæstedes af byfoged Bechs enke, tilbage til vestmuren, hvorved der blev gjort plads til yderligere en 'fruentimmerstol'.⁵¹

4) Før 1717. Peder Pedersen Villing lod stolen opføre i den 14. og 15. karlestol langs sydturen.⁵¹

5) 1749 lod farver Christian Schultz 'den lille stol under orgelværket', der muligvis er identisk med den 1719 nævnte unummerede stol til de fattige bag kvindestolene i nordre gang (jf. ovf), ombygge til en lukket stol. Stolen var placeret ved væggen til højre for åbningen ind til tårnet.²⁶³ Ifølge fotografier taget før hovedistandsættelsen

Fig. 104. Kongestolen, 1632 (s. 2320). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *The King's chair, 1632.*

1896–98 bestod stolen af tre søjleadskilte fag og havde svungen overbygning. Stolen, der endnu var i brug i 1800-tallets slutning, blev fjernet 1900, da orgelpulpitret blev ombygget.²⁶⁴

6) Nævnt 1774 som tilhørende den 'ældgamle' løjtnant Lange, der havde pladsen frit.⁵¹ Placeret i tårnrummets mandsrække. 1796 byggede kirken et 'træloft' over stolen.²⁸

†*Skriftestole*.²⁷³ 1–2) Nævnt 1709; 1734 isattes en ny 'bund' i den ene skriftestol.⁵¹ 3) 1753 kon-

strueredes en ny skriftestol, hvori blev ophængt to †*skrifittavler*.²⁹ Samme år blev stolen og tavlerne malet. 1831 anskaffedes et grønt gardin til at hænge om skriftestolen, der atter bortauktioneres 1843.²⁶⁵ Muligvis har et topstykke med Middel-farts byvåben hørt til stolen (jf. s. 2329).

Som *præste- og degnestole* tjener to nyere lænestole, opstillet i korets nordøstlige hjørne. En ældre †*præstestol*, anskaffet 1794, blev kasseret 1820.⁵¹

†*Degnestole*.²⁷³ 1) Nævnt 1675, hvor der opbevares 'en gammel gradual, en ny salmebog,²⁶⁶ en gammel alterbog og en kirkebog til at notere døde og fødte' i stolen.⁵¹ 2) 1794; kasseret 1820.⁵¹ 3) Nævnt 1831, af bøgetræ. Opstillet i korets sydvesthjørne.²⁶⁷ Selvom man allerede 1926 ønskede stolen fjernet, forblev den 'omfangsrige og ikke særligt skønne' stol stående indtil mindst 1949.⁴⁵

†*Brudestole*, 1828, udført af snedker Christian Holdt og betrukket med lærred af saddelmager Schmidts enke.⁵¹ Brudestolen er nævnt indtil 1851, men kan være identisk med en 'gammel skammel med rødt betræk' omtalt i 1800-tallets anden halvdel.

†*Korbænke*. 1) 1741, benyttet af 'de små disciple', dvs. skolebørnene.⁵¹ 2) 1845, skænket af generaløjtnant Chr. Ulrich von Sundt sammen med en stol og to drejlsåndklæder (jf. døbefont og dåbsfad s. 2305). Bænken blev formentlig benyttet i forbindelse med barnedåb.

†*Bænke*. 1) Nævnt 1685, da nogle bænke uden for »corslaageren«, hvor latinskoleeleverne sad under prædikenen, blev repareret. Materiale fra en eller flere af disse bænke blev senest 1719 genanvendt til den lukkede stol i søndre sideskib (jf. s. 2320).⁵¹ 2) 1709/10 blev der ved kongelig forordning opsat bænke 'som de fattige kan sidde på, når de nyder almisse'.⁵¹ 3) O. 1772, blev opsat fire bænke til 'rytterne', der maledes med hvidt, rødbrunt, »Sølverglød og Kaaberrøg'.⁵¹ 4) 1820 blev fire blå bænke opstillet i koret.⁵¹

Møbler i sakristiet m.v. Sakristiet er møbleret med to lange bænke, et bord og to skabe, alt tegnet af Ejnar Mindedal Rasmussen 1959, derudover fire stole tegnet af Børge Mogensen (model J39). Møblementet blev anskaffet i forbindelse med rummets istandsættelse 1959-61.

†*Møbler i sakristiet*. I 1800-tallet var sakristiet møbleret med dels en lænestol, nævnt første gang som 'gammel' i 1815, og siden udskiftet 1824, 1852 og 1899,⁵¹ dels med bænke. 1827 rummede sakristiet to blå bænke med rygstød og fem maledede bænke uden ryglæn.²⁹ Trods løbende anskaffelse af nye bænke varierede deres antal over de næste årtier mellem ni (1839) og fire (1861).²⁶⁸

Løse stole. Et antal nyere egetræsstole med beige stofsæde og salmebogshylde bag sædet er placeret

rundt omkring i skib og kor. Nogle få stole, tegnet af Børge Mogensen (model J39) og anskaffet 1961, er opsat i ligkapellet (jf. også møbler i sakristiet ovf.).

†*Løse stole*. 1) 1827 omtales 'to aflange, gulmalede bøgetræsstole i koret'. Stolene blev solgt på auktion 26. okt. 1843.²⁹ 2) 1845, skænket af generaløjtnant von Sundt sammen med en bæk (jf. ovf.). 3) 1861 ejede kirken 18 bøgetræsstole, anskaffet i perioden 1850-1860.²⁹ 4) 1903 rådede kirken over fire stole af bøgetræ og 36 af egetræ.⁴⁵

PENGEBEHOLDERE M.M.

†*Pengeblok*, nævnt 1720, da den repareredes med nyt jern og to låse.²⁹ Blokken repareredes løbende i 1700-tallet, bl.a. 1726 da man slog to jernankre om blokken op til »skiærværket«, det vil formentligt sige korgitteret. 1862 anbefaledes det, at kirkeblokken 'ved pillerne nedenfor koret' (dvs. †korgitter nr. 2) blev nedtaget.⁴⁵

To *pengebøsser*, 1898, af messing, cirkulære med flade sider på en ligeledes cirkulær bagplade. Pengebøsserne er smykket med et hjulkors i relief på fronten; pengerrille på begge sider og for oven en pengetragt. Bøsserne var oprindeligt beregnet til henholdsvis kirken og de fattige, hvilket fremgik af tilhørende paneler 'udskåret i stil med stolene'.⁴⁵ Et enkelt af disse paneler, 61x61 cm, er bevaret og bærer den karvskårne indskrift: »Fattig Bøsse 1898«, det andet bar angivelig indskriften 'Kirkebøsse 1898'.²⁶⁹ Metalakeret 1944. Oprindeligt opsat i våbenhuset, men nu placeret i søndre sideskib ved indgangsdøren.

★*Pengebøsse*, 1859(?), af blik. På siden påmalet »Helsingør Hospital« med skriveskrift. Antagelig identisk med den ene af de to blikbøsser, blikenslager N. Timmermann leverede 1859.²⁹ I Middelfart Museum (inv.nr. mag 0278).

†*Pengebøsser*. 1859 leverede blikenslager N. Timmermann to pengebøsser (jf. også ovf.).²⁹

†*Pengetavler*. 1-3) 1675 ejede kirken tre tavler 'til at samle almisse udi'.⁵¹ En tavle, nævnt 1690, er muligvis identisk med en af disse. 4) 1741, en indlagt trætavle med en lille sølvklokke ved.⁵¹

5-7) 1806, af træ, som erstattede kirkens tidligere pengetavler.²⁷⁰ 1860 var tavlerne 'ubrugelige' og de kasseredes kort herefter.²⁷¹

†*Klingpunge*. 1) Nævnt 1620, da Mourids Thomst »nogen Aar haffuer ganget met fattig Folcks Pose i Kirche«. ²⁷² 2-3) Nævnt 1690, to broderede 'tavlepunge';⁵¹ den ene udgik 1748.⁵¹

†*Kister*. 1) 1664, et skrin med beslag og tre låse, hvori tavlepengene opbevaredes, blev anskaffet for 16 mark.⁵⁵ 1723 blev en jernkæde slået tværs over skrinet, en lås blev udskiftet, og skrinet blev fastgjort til træværket, »thi der tviledis at samme Skrin icke saa vel skulde kunde forvare hvad Penge der udi blef lagt«. ²⁹ Udskiftet 1759. 2) 1750, til at opbevare kirkens dokumenter, udført af Peder Klejnsmed.⁵¹ 3) 1759. Et jernbundet skrin med tre låse, hvori 'Helsingørs skolepenge' og de fattiges penge blev opbevaret i hver sit rum.⁵¹ Formentlig identisk med et skrin, der blev solgt på auktion 1807/8.⁵¹ 4) Nævnt 1815, med tre låse. Opbevaredes hos sognepræsten. Formentlig identisk med det skrin, der solgtes på auktion 1843.²⁹ 5) 1839, en kasse af egetræ med lås, udført af snedker Jørgensen, til kirkens obligationer.²⁹

DØRFLOJE

Dørfloje. Udvendige. 1) 1900, dobbeltfløj af eg med otte spidsbuede fyldinger og to mindre, tværrektangulære fyldinger, som hver er prydet af et blomsterrelief. Dørgreb i messing, hængsler og beslag i sortmalet støbejern. Over fløjen danner gerigten en fladbuet tympanon med relief-skåren ornamentdekoration omkring et centralt kors. Fløjen er lakeret. I våbenhusets sydmur. 2) O. 1900, rundbuet dobbeltfløj af eg. Hængsler, låsebeslag og greb i støbejern, i fløjenes øvre fyldinger er sat bogstaverne A og Ω, ligeledes af støbejern; indvendig fremstår den med lodret løbende planker. Fløjen er lakeret. I tårnets vestmur. 3) O. 1900 (arkitekt H. F. J. Estrup). Fladbuet fløj af eg, beslået på ydersiden med lod- og vandrette jernbånd, der inddeler den i 15 felter af varierende størrelse. I de øverste felter er døren beslået med en mindre rundbue i jern. Den lakerede fløj er indsat i døren til tårntrappen på

kirkens sydside. 4) Efter 1900, udført med nr. 3 som forlæg og indsat i sakristiets østmur. 5) Efter 1900, fladbuet dobbeltfløj af eg, lakeret, med hængsler og dørgreb i sortmalet støbejern. Indsat i ligkapellets østmur. 6-7) To nyere, brunmalede fløje. Indsat i henholdsvis materialhusets nordmur og i åbningen til nordre sideskibs loft over materialhuset.

Dørfloje. Indvendige. 1) 1843, rundbuet dobbeltfløj med profilerede fyldinger og dørgreb af messing, gråmalet. Indsat i korets nordvæg ind til sakristiet af snedkermester C. Lund.²⁹ 2) O. 1900, fladbuet fløj af eg med tre hammerfyldinger og dørgreb af messing. Indsat i en markant pilaster- og fladbuedekoreret gerigt i døren mellem våbenhus og søndre sideskib. 3) O. 1900, en enkel, rektangulær fløj, gråmalet, er indsat i åbningen fra tårnet til pulpituret, formentlig i forbindelse med pulpiturets forhøjelse og dørens etablering.

†*Dørfloje. Udvendige*. 1) 1689 måtte en ny kirkedør udføres, da den gamle var så forfalden, at 'den intet kunne hjælpe, og ej heller holde svinnene ude', som ofte gik ind i kirken om natten og forvoldte skade.⁵¹ Ifølge Jacob Thomsen Bircherod skal der på døren have stået et vers: »Gatt troefuld ind i Jesu Nafn/ Beed, siung og hør din evig Gafn«. ²⁷³ 2) 1722 anskaffedes en ny dør 'til den latinske skole', dvs. sakristiet. Det er uklart om det er til den indvendige dør fra koret eller den udvendige fra kirkens østside.⁵¹ 3) 1726 blev gjort en ny dør til tårnet.²⁹ 4) Nævnt 1734, da fløjen i tårnrummets vestvæg indvendigt blev beklædt med nye 'fjæle'; samtidig blev nogle af dørens hængsler udskiftet.²⁹ 5) 1747/48 opsatte snedker Christian Nøbling 'den nye kirkeport', det vil rimeligvis sige våbenhusets yderdør.⁵¹ 6) 1820 nævnedes en dør med et gardin for i sakristiet. Gardinet har formentlig skulle hæmme træk, da døren året efter skal tætnes.⁵² 7) 1829, en ny dobbeltfløj til kirkedøren, opført af snedkermester Jørgensen.⁵¹

†*Dørfloj, indvendig*, o. 1708, da snedker Rasmus Hansen 'gjorde en låge af en anden gammel dør' til loftslugen i hvælvet over korbuekrucifikset. Fløjen blev kasseret 1933, da åbningen blev til muret.⁸⁷

ORGLER OG ORGELPULPITUR

Orgel (fig. 105), 1962, med 28 stemmer, tre manualer og pedal, bygget af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. I forbindelse med istandsættelsesarbejder 1992 ved Th. Frobenius & Sønner blev dispositionen udvidet til 29 stemmer:

<i>Hovedværk</i>	<i>Brystværk</i>
Principal 8'	Gedakt 8'
Rørfløjte 8'	Rørfløjte 4'
Oktav 4'	Principal 2'
Kobbelfløjte 4' (1992)	Gedakt 2'
Quint 2 $\frac{2}{3}$ '	Nasat 1 $\frac{1}{3}$ '
Oktav 2'	Cymbel II
Mixtur V	Regal 8'
Trompet 8'	Tremulant
	Svelle

<i>Rygpositiv</i>	<i>Pedal</i>
Gedakt 8'	Subbas 16'
Principal 4'	Principal 8'
Gedaktfløjte 4'	Gedakt 8'
Waldfløjte 2'	Nathorn 4'
Sesquialtera II	Mixtur IV
Scharf III	Fagot 16'
Dulcian 8'	Trompet 8'
Tremulant	

Kopler: RP-HV, BV-HV, HV-P, RP 4'-P, BV-P. Manualomfang: C-g^m, pedalomfang: C-f'. Mekanisk aktion, sløjfevindlader.

Orgelfacaden, tegnet af Rolf Graae, er symmetrisk opbygget med et centralt orgelhus, rummende hovedværk, brystværk og spillebord, flankeret af to pedaltårne, og et rygpositiv, hvis facade ganske utraditionelt er anbragt oven på pulpiturbrystningen, hvorved indgreb i balustraden er undgået. Blank eg med forgyldte detaljer. Indvendigt med lyseblåt loft. På orgelpulpitret.²⁷⁴

Orgelpulpitur (jf. fig. 105), o. 1686, opført til Torgel nr. 1 og anvendt til alle efterfølgende orgler. Opførelsen af pulpituret påbegyndtes 1678/81, da kirken betalte for materialer til både pulpitur og orgelværk, men først april 1686 blev det færdiggjort.⁵¹ Dets nuværende placering højt på midtskibets vestmur er et resultat af ombygninger 1900 og 1962 (jf. ndf.). Den barokke pulpiturbrystning domineres af kraftige balustre, farveholdningen er lysegrå med mørkegrå islæt og sparsom forgyldning.

Pulpituret er løbende blevet tilpasset kirkens forskellige orgler.²⁷⁵ Endvidere repareret 1722 da man frygtede, at pulpituret ville styrte ned 'kirken til skade så også de mennesker som derunder sidder'.²⁹ Indtil 1900 var pulpituret væsentligt større end nu, idet det gennembrød arkadebuen i midtskibets vestmur og på et ukendt tidspunkt var blevet forlænget ind i tårnrummet (jf. fig. 106).²⁷⁶ I 1800-tallets slutning var der to opgange til pulpituret, dels den primære trappe i nordre sideskibs vestende, dels en mindre trappe i tårnrummets nordvestlige hjørne, der gav adgang til bælgene på den del af pulpituret, der var opført i tårnrummet (jf. ndf.).²⁷⁷ Ombygningen af pulpituret 1900 (arkitekt H. F. J. Estrup) resulterede dels i, at pulpituret hævedes ca. 3 m, så det kom fri af tårnrummets arkadebue, dels i en reduktion af pulpituret til dets nuværende størrelse og endelig i etableringen af en ny adgangsvej fra tårnet, der gjorde de to ældre trapper fra kirkerummet overflødige (fig. 106). 1962 blev pulpituret forandret en smule og sænket ca. 30 cm i forbindelse med opførelsen af det nuværende orgel.²⁷⁸

†*Orgler*. 1) Positiv, anskaffet 1679 og ibrugtaget 1682-83, hvor der ansattes en organist ved kirken.²⁷⁹ Repareret 1712 af Abraham Nielsen Svane, Odense, 1721 af anonym reparatør, 1729 af Immanuel Ernst Hoffmann, Fredericia, og 1756 af Amdi Worm, Århus.²⁹ På orgelpulpitret.²⁸⁰

2) Positiv, bygget af Fabritius, kordegn i Middelfart, antagelig o. 1750.²⁸¹ 1758 averteredes instrumentet til salg på auktion i De danske Posttidender, i hvilken sammenhæng det blev beskrevet som 'et stærkt positiv, i temmelig stand, af 8 fods tone, 7 stemmer og 1 rørstemme'.²⁸² Etatsråd Hans Simonsen, Erholm, erhvervede det samme år for 10 rigsdaler²⁹ og lod det opsætte på Erholm Gods.

3) 1759, med 19 stemmer, to manualer og pedal,²⁸³ bygget af Amdi Worm, Århus.²⁹ 1799 repareredes orglets 'menneskestemme', dvs. Vox humana,⁵¹ og 1820 samt 1828 udførtes reparationsarbejder ved henholdsvis Caspar Herman Gottlob Worm, Engum, og Peter Ulrik Frederik Demant, Odense.⁵¹ I sit tilbud 1827 anfører Demant orglets disposition:²⁸⁴

Fig. 105. Orgel, 1962, bygget af Th. Frobenius & Co. (s. 2324) på orgelpulpitur, o. 1686. Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Organ, 1962, built by Th. Frobenius & Co. in the organ loft, c.1686.*

Manual

Principal 8 fod²⁸⁵
 Subbas 16 fod
 Octav 4 fod
 Quinte 3 fod
 Octav 2 fod
 Mixtur 4 fag
 Trompet 8 fod
 Vox humana 8 fod diskant

Pedal

Principal 8 fod
 Untersatz 16 fod
 Octav 4 fod
 Mixtur 4 fag
 Posaune 16 Fod
 Trompet 8 Fod

Brystverk

Gedact 8 fod
 Fløite 4 fod
 Octav 2 fod
 Siflote 1½ fod
 Schiarff 4 fag

Cymbelstjerne. Tremulant. 3 spærreventiler. 5 bælge.

1871 solgtes orglets materialer ved auktion.²⁹ På orgelpulpitret. Rasmus Pedersen malede 1759 et draperi bag orglet.⁵¹

†*Orgelfacaden* var opbygget med hovedværk og brystværk. Pedalværket, der ikke var repræsente-

ret i facaden, har velsagtens været opstillet bag hovedorglet. Over facaden var opsat en urskive, forbundet med tårnuret, jf. s. 2335.

4) (Fig. 106) 1871, med 16 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Knud Olsen, København, med genanvendelse af orgelhuset og hovedværksvindladen fra et orgel, der tidligere havde tilhørt Frederik VII.²⁸⁶ Dispositionen lød:²⁸⁷

Manual I

Principal 8'
 Bordun 16'
 Rørfløjte 8'
 Viola di gamba 8'
 Octav 4'
 Qvint 2²/₃'²⁸⁸
 Octav 2'
 Trompet 8'

Manual II

Fugara 8'
 Gedakt 8'
 Fløjte 4'
 Gemshorn 2'
 Svelle²⁸⁹

Pedal

Subbas 16'
 Principal 8'
 Gedakt 8'²⁹⁰
 Basun 16'

Manualomfang: C-f^{'''}, pedalomfang: C-f'. 3 kopler. Mekanisk aktion, sløjfevindlader.

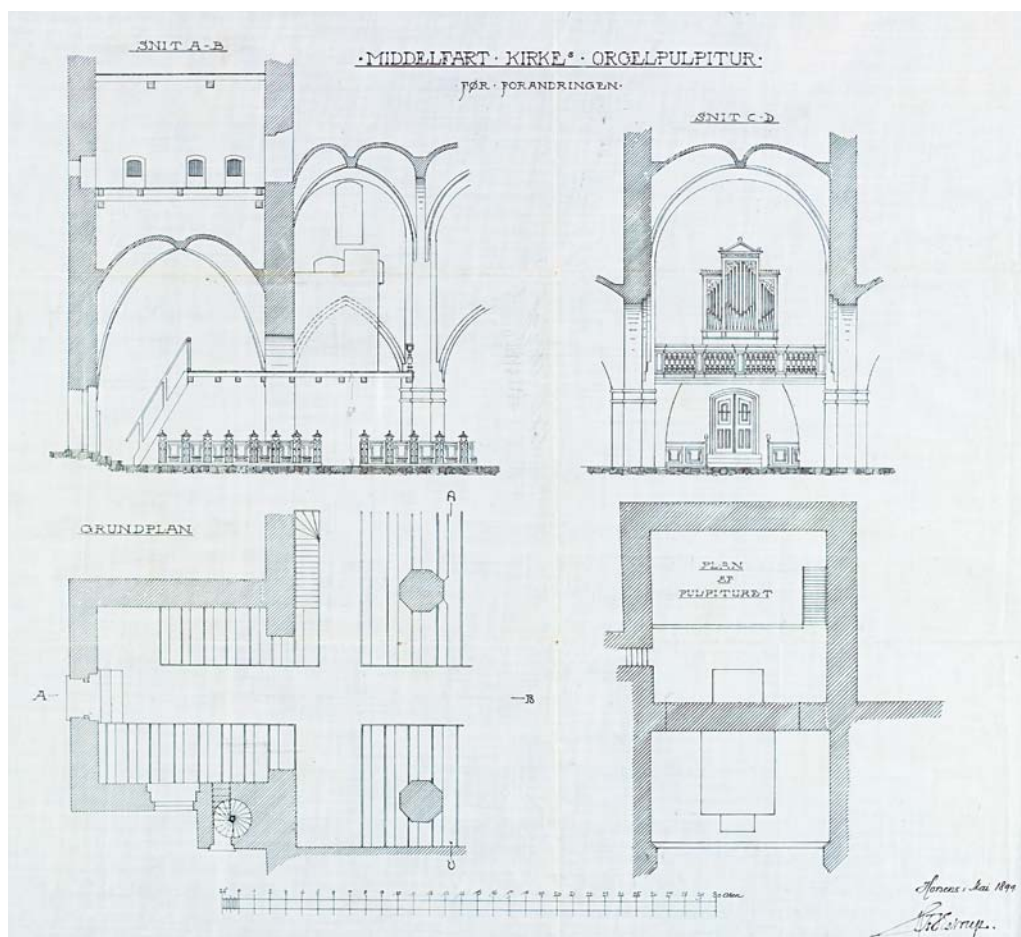

Fig. 106. Planer og snit af tårnet og skibets vestfag med opmåling af orgelpulpituret (s. 2324) før ændringen 1900. 1:300. Tegnet af Hector Estrup 1899. – Plans and sections of the tower and west section of the nave, with sketch of the organ loft before the alteration in 1900.

I forbindelse med orgelpulpiturets flytning 1900 blev orglet nedtaget, istandsat og genopstillet af A. H. Busch & Sønner, København.²⁸ En elektrisk blæser installeredes 1911.²⁹¹ Ved en ombygning 1930 ved Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby og Horsens, fornyedes Trompet 8' og Basun 16', og Qvint $2\frac{2}{3}'$ udskiftedes med en Spidsfløjte 4'; endvidere tilføjes en Mixtur i Manual I.²⁹² På orgelpulpituret i skibets vestende. Før 1900 strakte pulpituret sig ind i tårnrummet, hvor bælgene var placeret.²⁸

†Orgelfacaden, i empirestil, var opbygget med tre rektangulære pibefelter: et symmetrisk midtfelt, flankeret af to mindre, asymmetriske sidefelter. Midtfeltet kronedes af en trekantgavl (jf.

fig. 106). Facaden var som nævnt bygget til et orgel, der havde været Frederik VII's ejendom og antagelig var under bygning ved kongens død 1863.²⁹³ Malet 1871 af O. Sørensen.²⁹ 1973 opbevarede en del af orgelfacaden på kirkeloftet.²⁹⁴

TAVLER M.M.

Salmenummertavler. 1) (jf. fig. 90) 1898, af eg, bekostet af sognepræst Conrad Knudsen, borgmester H. C. M. Møller og jernstøber P. Hess.²⁹⁵ Tavlerne opdeles på midten af en vandret profiliste og afsluttes af en trekantsgavl med en reliefmusling, der er inspireret af stolestadegavlne (jf. s. 2315). Til tavlerne hører tal til ophængning,

skænket af gørtler P. Grønning, Odense. Tavlerne blev 2009 delvist udskiftet. 2) 2009 blev otte hvide fladskærme opsat i skibet, hvor de fungerer som bl.a. salmenummertavler.

†*Salmenummertavler*. 1798 betales snedkeren for fem salmenummertavler, der 1823 blev suppleret med yderligere én tavle.⁵² Tavlerne var ifølge en beskrivelse fra 1827 sortmalede.⁵¹ Formentlig identiske med de rektangulære tavler med indskudsnumre, der kan ses på ældre fotografier.

Præsterækketavle (fig. 107), 1663 med senere tilføjelser, af egetræ. De ældste dele af tavlen, opsat på sakristiets vestvæg, måler 487×112 cm, mens panelerne på østvæggen, hvis ældste oplysninger hidrører fra Julius Ferdinand Tolderlund (Middelfarts sognepræst 1864–1869), måler 112×363 cm. Over de ældste dele af tavlen er 1993 tilføjet yderligere et panel med 12 fyldinger, der imiterer de oprindelige.

Den omfattende præsterækketavle består af sammenstykket panelværk med glatte fyldinger og indledes på vestvæggens sydligste panel med versaloverskriften »Deo. o. m. sacr. et posteris me-

mor. pingi curavit i.h.g. Ao 1663 pastorum eccles mittelfartens. Nomina.«

Tavlen fremstår med et overvejende umalet rammeværk, idet dele af panelets lodrette rammeværk er rødmalet. Fyldingerne er sortmalede og præsterækken malet med guld i forskellige skrifttyper. Samme farveskema er anvendt på gesimsens frise, hvor to fragmentarisk bevarede indskrifter dokumenterer, at præsterækketavlen er udført af genanvendt materiale. Friseindskriften på vestvæggens paneler lyder: »[...] sender dig til dem og du skalt sige til dem saa sag[...] den Herre Herre huad heller de E[...] [...]ber lade det, thi de ere et gienstridigt huus, dog skulle de vide at der haver Vaaret en Prophese iblandt dennem siger Herren Eze« (Ez. 2,4-5). På østvæggens paneler lyder friseindskriften: »... gjør dig og ikke de [...] Jeg Vidner for Gud og den Herre Jesu Christo [...] og de udvalde Engle, at du holder dette uden dit eget gode lykke, og gjør intet for gunst, Du skal ikke legge su[...]«, jf. 1 Tim. 5,1-22.

Præsterækketavlen er udvidet løbende, bl.a. 1856, da R. Winther malede tre 'nye tavler' med de seneste præstebioграфier og opfriskede de

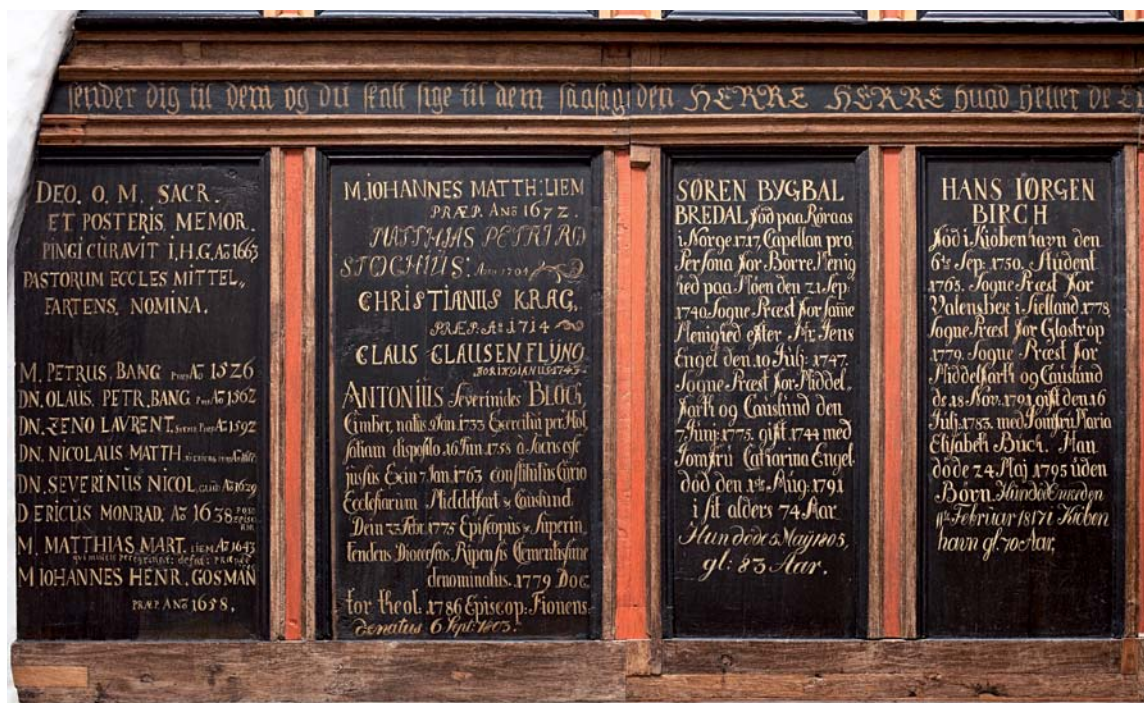

Fig. 107. Præsterækketavle, 1663 (s. 2327). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – Panel with names of vicars, 1663.

Fig. 108-109. 108. Præsteportræt, o. 1847, forestillende Albert Leth (s. 2328). 109. Præsteportræt, 1895, forestillende Andreas Leth, udført af Georg Seligmann (s. 2328). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – 108. *Portrait of vicar Albert Leth, c.1847.* 109. *Portrait of vicar Andreas Leth, 1895, by Georg Seligmann.*

gamle, og 1993, da der tilføjedes nye paneler over de ældste dele af præsterækketavlen på sakristiets vestvæg.¹⁹⁷ De sekundære farvelag blev fjernet i 1900-tallet, hvorved de ovenfor citerede bibelcitatater blev fremdraget.

Præsteportrætter. 1) (Fig. 108), o. 1847, Albert Leth, kirkens sognepræst 1837-49, olie på lærred, 117×89 cm (lysmål), med formentlig oprindelig ramme, sortmalet med gylden profil. Albert Leth har velfriseret brunt hår og bakkenbarter. Han sidder iklædt præstekjole med pibekrave og støtter sin højre arm og hånd, der fatter om Bibelen, på et bord med grøn dug; venstre hånd hviler på låret. Portrættet er udført af en ubekendt maler, der i tiden omkring 1847 skal have udført flere portrætter for byens borgerskab.²⁹⁶ Ophængt i søndre sideskib, hvortil det o. 1941 er blevet flyttet fra sin formentlig oprindelige plads på den tredje af midtskibets nordre piller.

2) (Fig. 109), 1895, pastor Andreas Leth, kirkens sognepræst 1870-94 (jf. kirkegårdsmonument nr.

9 s. 2400), malet af Georg Seligmann, olie på lærred, 118×88 cm (lysmål), med formentlig oprindelig, sortmalet ramme med gylden profil; øverst to forsøvede palmegrene bundet sammen af en sløjfe. Skænket af byen.⁴⁵ Han er iført præstekjole med pibekrave, på brystet dannebrogssorden. Han sidder i en lænestol med sin venstre albue hvilende på armlænet, i højre hånd holder han en bog med pegefingern stukket ind mellem to sider. Baggrunden udgøres af et summarisk malet grønt klæde. Ophængt i søndre sideskib.

3) 1916, portræt af provst Conrad Knudsen (jf. syvstage og salmenummertavler nr. 1), kirkens sognepræst 1895-1925, signeret »L. Hansen«, olie på lærred, 53×71 cm (lysmål). Brystbillede. Provsten er afbildet i kvart profil, han har gråt hår og veltrimmet gråt fuldskæg og er iklædt præstekjole og en pibekrave. Ophængt i søndre sideskib.

†*Maleri.* Et moderne ikon, opsat på nordvæggen i 'tårnrummet', blev stjålet 2009.²⁹⁷

Relief, (fig. 111), o. 1951, forestillende Lazarus' Opstandelse, udført af Carl Bjerring. Kristus står i billedets midte og byder med en håndbevægelse Lazarus at rejse sig fra sarkofagen i forgrunden. Til venstre i billedet nær sarkofagen knæler Maria og Martha, mens de sørgende jøder fylder baggrunden. Relieffet er stafferet i overvejende blå farver akkompagneret af grå nuancer i sarkofagen, jødernes hår og Marias kjole. Baggrunden er forgyldt. Relieffet blev af kunstneren tiltænkt Gamborg Kirke, der imidlertid fandt, at det ikke passede til kirkerummet. Derefter forærede et ældre ægtepar 1951 relieffet til kirken.²⁹⁸

Et udskåret *topstykke* i form af Middelfarts byvåben fra 1700-tallet (fig. 110), af lindetræ, måler 109×193 cm.²⁹⁹ Ifølge Behrendt skal det stamme fra skriftestolen,³⁰⁰ hvilket dog forekommer noget tvivlsomt. Topstykket blev 1993 flyttet fra sakristiet til korets nordmur, hvor skriftestolen menes at have stået indtil 1843.⁴⁵

Hvalknogler (fig. 112), fra en hval strandet 1603. Fem knogler, henholdsvis de to underkæber, to fragmenter af overkæbebenene samt en uspecifiseret knogle, fra en finhval.³⁰¹ På den lille knogle er malet indskriften »Anno 1603 d. 30 April blev denne Fisk fanget i Middelfart Sund.« med sort fraktur. Knoglerne er siden o. 1900 ophængt som en art indvendig portal over vestindgangen. 1667 var knoglerne 'oplagt på en bjælke ved orgelværket', dvs. i nordre sideskibs vestende.³⁰² I nærheden af den endnu synlige murede ramme på sideskibets vestvæg stod følgende inskription at læse: »Anno 1603 dend 30te Aprill Blev denne Fisk

Fig. 111. Relief, forestillende Lazarus' Opstandelse, udført af Carl Bjerring (s. 2329). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Relief depicting the Raising of Lazarus, by Carl Bjerring.*

optagen udi Middelfard Sund ved Hindsgauffs Skoufh, ock var Erlig og Velbyrdig Mand Jacob Ulfeld til Ulfeldsholm Befalingsmand paa Hindsgaul i fornefte tiid«. ³⁰³ Nedtaget herfra o. 1850 og opmagasineret i materialhuset (jf. s. 2279 f.). ³⁰⁴

BELYSNING

*Lysekroner.*³⁰⁵ 1) (Fig. 113) nævnt 1675. 6 s-svungne arme med delfinformede led og flade lyse-skåle.⁵¹ Glat stamme, hvis øvre del er konisk, og hængeskugle med knop. 1675 hang kronen i det søndre kapel, men blev 1690 flyttet til midtskibets østende.⁵¹ O. 1900 var kronen opsat i tårnrummet, hvorfra den blev flyttet til sin nuværende plads under orgelpulpituret i 1933.³⁰⁶ Ophængt i en jernstang med skiftevis røde og blå kugler.

2) (Fig. 114) 1680, skænket af kirkeværge Niels Kindstrup og Else Steffensdatter.¹⁶⁹ 2×4 s-svungne lysearme med midtled, bladudløbere og flade rosetformede lyse-skåle; profileret balusterskaft med pyntearme, udformet som bladranker. Topfigur i skikkelse af et barn med sværd og basun i hænderne, siddende på en flakt ørn. Stor hængeskugle,

Fig. 110. Topstykke (s. 2329). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Top section.*

Fig. 112. Knogler af en finhval der strandede 1603 (s. 2329). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Bones from a stranded fin whale, 1603.*

Fig. 113–114. 113. Lysekrone nr. 1, før 1675 (s. 2329). 114. Lysekrone nr. 2, 1680, skænket af Niels Kindstrup og Else Steffensdatter (s. 2329). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – 113. *Chandelier no. 1, prior to 1675*. 114. *Chandelier no. 2, 1680, donated by Niels Kindstrup and Else Steffensdatter*.

hvis øvre halvdel er udsmykket med ciselerede mønstre omkring to bevingede englehoveder og inskriptionen: »1680 foræret af Niels Kindstrup Elskens Stafensd(atter).« i fordybede versaler. Den nedre halvdel af hængeskuglen er gennembrudt i blomsterornamentik omkring havfruer og afsluttes med en ringet, kugleformet hængesknap.

Da Niels Kindstrup skænkede den oprindeligt 16-armede lysekrone, anførte han en forbandelse i regnskabsbogen: »Her foruden gjør Jeg en høy Eed og forbandelse offver dem, som samme Cronne med fri Vilie og forset monne beskadige, eller aff stedet fløtte«. ⁵¹

Lysearmene er løbende blevet repareret, bl.a. 1696 da kronen faldt ned, og dens arme blev slået itu. ³⁰⁷ Istandsæt 1933, hvor man fandt en trælysestage i hængeskuglen, der havde været anbragt til afstivning.

Ophængt i en jernstang med skiftevis blå og røde trækugler i midtskibets 3. fag, formentlig på dens oprindelige plads over givernes begravelse (jf. †begravelse nr. II,3 og †epitafium nr. 4). ⁵¹

3) (Fig. 115) 1701, skænket af Niels Pedersen Bager og Karen Paulsdatter Boerre. 2×6 s-svungne lysearme med hestehoveder i volutterne og delfinformede midtled, flade lyse-skåle. Baluster-

skaft kronet med en flakt ørn, nedenfor en stor hængeskugle med knop. På kuglen er skrevet: »Niels Pedersen Bagger Karren Pavls Daatter Boerre 1701« i fordybede versaler.

Fig. 115. Lysekrone nr. 3, 1701, skænket af Niels Pedersen Bager og Karen Paulsdatter Boerre (s. 2331). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Chandelier no. 3, 1701, donated by Niels Pedersen Bager and Karen Paulsdatter Boerre*.

Fig. 116. Lysekrone nr. 4, 1709, skænket af Matthias Bolt og Margrete Nielsdatter (s. 2332). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Chandelier no. 4, 1709, donated by Matthias Bolt and Margrete Nielsdatter.*

Kronen, der oprindeligt havde 2×4 arme,³⁰⁸ blev i henhold til givernes ønske ophængt i tårnrummet. 1708 slog en efterkommer, Peder Pedersen, uden at have fået tilladelse dertil hul i kirkens hvælv, formentlig foran orgelpulpituret, og ophængte kronen dér.³⁰⁹ Fra 1823-1941 blev kronen beskrevet med 3+6 lysearme.³¹⁰ 1902 hang den 'nærmest koret', dvs. på den nuværende plads i midtskibets 1. fag, hvor den er ophængt i en flerleddet jernstang med afvekslende blå og røde kugler.³¹¹ Nogle mindre skader blev repareret 2004.³¹²

4) (Fig. 116) 1709, skænket af rådmand Matthias Bolt d.y. og Margrete Nielsdatter.³¹³ 2×8 s-svungne lysearme med delfinformede midtled og flade lyse-skåle. Balusterskaft med pyntearme udformet som svungne hermer; som topfigur en siddende putto. Glat hængekugle med versalinskription: »Raadmand Matthias Bolt og hans Kieriste Margareta Nielsdaatter foræred til Middelfart Kirke og ladet den ophænge dend 28 augusti 1709 ofuer deris begravuelse« omtrent 'midt i kirken, i store gang',⁵¹ formentlig på dens nuværende plads ud for pillen mellem skibets 2. og 3. fag, hvor den hænger i en jernstang som nr. 1.

5) (Fig. 117) 1933, skænket af kirkeværge Christian Behrendt og hustru Mette, f. Jørgensen, udført af Knud Eibye, Odense. 2×8 s-svungne arme med muslingformede lyse-skåle. Balusterskaft kronet af tohovedet flakt ørn, hængekugle med indgraveret versalinskription: »Aar 1933 skænket til Middelfart Kirke af Branddirektør Chr. Behrendt og hans hustru Mette f. Jørgensen«, og på leddet hvori armene er monteret: »Udført af kunstsmed Knud Eibye Odense aar 1933«. Kronen blev skænket til kirken og ophængt under tårnet i forbindelse med flytningen af lysekrone nr. 1 (jf. ovf.).

6) O. 1911,³¹⁴ med 6 s-svungne arme med flade lyse-skåle. Balusterskaft med lysreflektorer og midtdelt hængekugle med knop. Ophængt i sakristiet.

7-14) 1950, skænket af borgere i anledning af Middelfarts 700-års jubilæum. 6 s-svungne arme med flade lyse-skåle. Balusterskaft kronet af lysreflektorer, midtdelt hængekugle med knop; på den bageste krone i søndre sideskib er indgraveret: »Anno 1950 skænkede borgere i Middelfart disse Kroner til Kirken i Anledning af 700 Aars Jubilæet« med fraktur. Ophængt i sideskibene i jernstænger med forgyldte kugler, fire i hver.

Fig. 117. Lysekrone nr. 5, 1933, udført af Knud Eibye, skænket af Christian Behrendt og Mette f. Jørgensen (s. 2332). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Chandelier no. 5, 1933, made by Knud Eibye, donated by Christian Behrendt and Mette, née Jørgensen.*

Vægskjold (fig. 118), 1603 ifølge reliefskåret årstal, skænket af Frederik Jacobsen, af eg. Skjoldet er udformet som en rektangulær fylding med profileret tandsnitsrække, nedenfor et hængestykke og over fyldingen et omtrent cirkulært topstykke, hvorpå lysearmen er monteret. I fyldingen er skåret med reliefversaler: »An(n)o 603 den 8 aprils haver erlige mand Frederick Iacvpsen borger i Melfar foræret denne liden kierte til Melfar Kircke Gvd til loff oc ære oc Gvdz ordz tienere til nødt oc gav(n)«. På hængestykket nedenfor er to skjolde med Frederik Jacobsens og hans hustrus monogrammer, »FI« og »IAD«, samt giveråret; alt skåret i relief. Lakeret og med forgylde inskriptioner.

Til vægskjoldet hørte oprindeligt en *†lysearm* til to lys.⁵¹ I tidsrummet 1698–1823 omtalt som udstyret med tre lys, derefter i årene frem mod 1903 atter som værende til to lys.³¹⁵ Nu med en nyere lysearm til et lys. Ophængt på sin oprindelige(?) plads ved prædikestolen.

†Lysearme. 1–2) En 'liden' lysearm til et lys var 1690 opsat 'på muren' under tårnet.⁵¹ 1827 var to 'lysestager', nu til 'to lys hver', opsat på muren 'under orglet'.³¹⁶ Den ene bortauktioneredes 1852,²⁹ mens den anden indtil slutningen af århundredet var opsat nordligt på skibets vestvæg eller muligvis på *†lukket stol* nr. 5; formentlig kasseret under kirkens istandsættelse 1896–1900.³¹⁷ 3) Nævnt 1823, en lysearm til et eller to lys.³¹⁸ Opsat i den store gang under orgelpulpeturen.

To *kandelabre*, 1947, af smedjærn, udført af Knud Eibye, Odense.⁴⁵ Benyttes i forbindelse med begravelser. Opbevares bag altertavlen.

En nyere *trestage*, af metal, er opstillet i ligkapellet.

Dobbeltlampetter. 1) 1910(?),²⁸ af messing, med to s-svungne arme sat i et balusterskaft. Opsat på skibets vestvæg nær indgangen fra våbenhuset. 2) 1961, otte lampetter, af messing, tegnet af Kaj Gottlob, er opsat i sakristiet og 1967 suppleret med yderligere seks lampetter, der blev opsat i koret.³¹⁹

†Lampetter, 1899 anskaffedes 130 malmlampetter. 1900 skænkede borgmester Møller 4 bevægelige malmlampetter.⁴⁵

En moderne *lysglobus*, af smedjærn, er opstillet i nordre sideskibs østende.

KIRKESKIBE OG BEGRAVELSESUDSTYR

Kirkeskibe. 1) (Fig. 119), 1845, 108×142 cm, »Nep-tun«, skænket af Marsvinlavet.³²⁰ Tremastet fregat med 16 kanoner. Sort skrog med røde kanonluger samt rød og gylden dekoration af såvel galion, spejl og låring, der er prydet af en flakt ørn, mens skibets navn er malet med forgylde versaler såvel på stævnen som agterspejlet. Redningsbådene er hvidmalede. 1923 blev skibet nedtaget og fik ny rigning af fisker Christensen, og 1960 blev det restaureret af Marsvinlavet.³²¹ I midtskibets 2. fag i en sortmalet jernstang.

2) (Fig. 120), 1857, 110×112 cm, »Freia«, udført af skipper Lars Hansen og skænket af næringsdrivende borgere i Middelfart.³²² Tremastet fregat med 36 kanoner fordelt på to dæk samt to hækkanoner. Galionsfiguren forestiller en kvinde med hat, der med højre hånd skygger for øjnene. Agterpartiet har udskåret spejl med to vinduer,

Fig. 118. Vægskjold, skænket af Frederik Jacobsen og hustru (s. 2333). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – Wall-plate donated by Frederik Jacobsen and his wife.

Fig. 119-120. 119. Kirkeskib nr. 1, 1847, »Neptun«, skænket af Marsvinlavet (s. 2333). 120. Kirkeskib nr. 2, 1857, »Freia«, skænket af næringsdrivende i Middelfart (s. 2333). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – 119. *Church model ship no. 1, 1847, »Neptune«, donated by the Porpoise Hunters' guild.* 120. *Church model ship no. 2, 1857, »Freia«, donated by tradespeople in Middelfart.*

hvor imellem skibets navn er sat. Sort skrog med enkelte røde og forgyldte detaljer og sandfarvet bund; redningsbådene er hvide med sandfarvet bund. I midtskibets 3. fag i en sortmalet jernstang.

Fig. 121. Kirkeskib nr. 3, 1984, »Saga«, skænket af det nye Marsvinlav (s. 2334). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Church model ship no. 3, 1984, »Saga«, donated by the new Porpoise Hunters' guild.*

3) (Fig. 121), 1984, tremastet barkentine, ca. 120 × 80 cm, »Saga«, skænket af det nye Marsvinlav.³²³ Sort skrog med enkelte hvide og gyldne detaljer samt rød bund. Under orgelpulpituret i en sortmalet jernstang med en enkelt blåmalet kugle.

Et tremastet [†]kirkeskib, nævnt 1823, blev bortauktioneret 1852.²⁹

Begravelsesudstyr, o. 1864. En smal spade med drejet skaft samt en mindre bakke udsmykket med bladfrise langs kanten, muslingeskal på langsiderne og sørgende kerubhoved på kortsiderne. Begge dele er sortmalede. Formentlig anskaffet kort før 1864, da maler L. Sick fik betaling for at male det sort.²⁹

TÅRNURE

Tårnur, elektrisk kvartshovedur, mærket Euro-clock med slagværk for kvarter- og timeslag. Uret virker på (†)tårnurets *urskive*, der blev opmalet 1986.¹⁶³

(†) *Tårnur* (fig. 122), udført 1859, af tårnurmager Lars Jørgensen, Horne, for en pris af 400 rigsdaler, af støbejern. Ude af brug. Ottedøgnsværk der reguleres af en grahamsgang med pendul. Uret, 250×57 cm, 40 cm højt, er af flatbed-type, hvor gang-, kvarter- og timeslagsværker er mon-

Fig. 122. Tårnure, 1859, udført af Lars Jørgensen, Horne (s. 2334). Foto Arnold Mikkelsen 2010. – *Tower clock, 1859, made by Lars Jørgensen, Horne.*

teret på række på en træramme, sådan at de tre værker virker på hinanden i nævnte rækkefølge. I et urhus, der måler 260×83×148 cm. I underste mellemstokværk i højde med den cirkulære *urskive*, der har blå og sort bund og forgyldte romertal og visere.

1862 måtte uret midlertidigt fjernes i forbindelse med tårnets istandsættelse.³²⁴ I løbet af 1900-tallet udførtes en række hårdhændede forandringer af såvel gangen som slagværkerne, hvorfor det i 1970 blev konstateret, at uret »formodentlig ikke i detaljer kan betragtes som et sandt udtryk for den gamle mesters tanker.«³²⁵ Uret blev sat i stå 1977.

†*Tårnure*, nævnt 1676 da sejerværket rengøres.⁵¹ Dets *urskive* på tårnet havde formentlig kun timeviser, som blev udskiftet 1678.³²⁶ Herudover var urværket 1749 forbundet med en *urskive* ved orglet (jf. s. 2325).³²⁷ Sejerværket havde en 'lille klokke', som slog inde i kirken (†nr. 6).³²⁸ Urværket slog endvidere på enten 'Domklokken'

eller 'Tolvklokken' (†nr. 1 og 4), men ændredes ved deres nedtagelse og omsmelting 1837/38 til at slå på 'Stormklokken' (klokke nr. 1).²⁹

Det 'meget gamle og ganske forslidte' urværk blev 1701 repareret af Odense-urmageren Caspar Jørgensen Sibbern, der udskiftede de fleste af urets gamle dele.²⁹ Det forblev dog upræcist og måtte løbende repareres i resten af dets levetid. Den mest omfattende reparation forestod urmager Andreas Jensen Smidt, Bogense, der 1747 drejede takkerne af »uurhjulet« (ganghjulet) og filede nye, ligesom drev og tandhjul blev istandsat.²⁹ 1728 leverede snedker Mads Rasmussen en ny *urskive* af eg, der blev malet og forgyldt.³²⁹ 1749 malede P. Strassburg *urskiven* over orglet 'blå med forgyldt sol og cifre og røde lister'. 1784 gennemgik uret en omfattende reparation, udført af hr. Høy.⁵¹ 1986 blev *urskiven* renoveret.¹⁶³ Efter anskaffelsen af (†)tårnuret 1859 blev det gamle sejerværk solgt til urmager Halgreen.²⁹

Fig. 123. Klokke nr. 1, 1723, 'Stormklokken', støbt af Laurentz Strahlborn, Lübeck (s. 2336). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – Bell no. 1, 1723, the 'Storm' bell, cast by Laurentz Strahlborn, Lübeck.

KLOKKER

Siden 1500-tallets slutning har kirken haft fire klokker. 'Domklokken', 'Tolvklokken' og 'Stormklokken' har altid været ophængt i tårnet, hvori 'Femklokken' hang i sit eget spir over midtskibet indtil 1715. Herefter blev klokken ophængt i tårnets sekundære klokkestovværk. De omtalte klokkenavne kan alle følges tilbage fra 1600-tallet, og blev også siden fastholdt trods omsmeltninger af de enkelte klokker.³³⁰ Endelig optræder betegnelsen 'bedeklokke' (første gang 1677), mens en 'løbeklokke' er dokumenteret 1640, da det blev besluttet, at der ikke længere måtte ringes med den, »naar troen siunges«, »formedelst Almuen der efter opholde sig og jcke ville Syge gudtz husz der at loffue og tacke gud Med Salmer och den Christen Knelis«.³³¹

Alle klokker har løbende, og ganske hyppigt, gennemgået mindre reparationer, ofte af ophænget og kneblen. 1744 repareredes stormklokkens klokkestol.²⁹ 1757 repareredes klokkestolene,²⁹ og 1822 blev stolene forstærket, mens gulve og de bærende loftsbjælker blev omlagt.²⁵³ 1838 forstærkedes gulvet ved indlægning af to nye bjælker. 1864 måtte alle klokker nedtages midlertidigt i forbindelse med istandsættelsen af tårnet.²⁹⁷ Ringningen blev automatiseret 1977.¹⁶³

1) (Fig. 123), 1723, kaldet 'Stormklokken', støbt af Laurentz Strahlborn, af 1-klokke nr. 3. Tværmål 85,5 cm. Om halsen en indskrift med reliefversaler: »Mich goss Lavrentz Strahlborn in Lvbeck Anno 1723«. Indskriften indrammes foroven og forneden af en liste og en akantusbort. På den ene side af legemet er kirkeværgens navn, »Ivert

Fig. 124. Klokke nr. 2, 1727, 'Femklokken', støbt af Laurentz Strahlborn, Lübeck (s. 2337). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – Bell no. 2, 1727, cast by Laurentz Strahlborn, Lübeck.

Fig. 125–126. 125. Klokke nr. 3, 1838, 'Gamle Tolv', støbt af J. C. & H. Gamst, København (s. 2338). 126. Klokke nr. 4, 1838, 'Domklokken', støbt af J. C. & H. Gamst, København (s. 2338). Foto Arnold Mikkelsen 2009. — 125. Bell no. 3, 1838, 'Old Twelve', cast by J. C. & H. Gamst, Copenhagen. 126. Bell no. 4, 1838, the 'Cathedral' bell, cast by J. C. & H. Gamst, Copenhagen.

Petersen ivrati« i reliefversaler omgivet af otte møntaftryk, henholdsvis tre over og under samt en på hver side. Kun enkelte motiver kan genkendes på de forvitrede mønter.³³² På den modsatte side af klokkelegemet en indskrift i reliefversaler: »Soli deo gloria« (Gud alene æren), indrammet foroven og forneden af et kerubhoved og på hver side af tre møntaftryk (fig. 171): to mindre der flankerer en dansk krone.³³³ Ved overgangen fra legemet til slagringen er to rækker af dobbelte lister, og på slagringen en akantusbort. Ophængt i slyngebom af eg med kuglelejer og støbt krone i tagrummet. 1745 og atter 1945 blev klokken omhængt;²⁹ sidstnævnte år af Thubalka, Vejle, der også 1996 udbedrede en revne i kronesøjlen.¹⁶³

2) (Fig. 124), 1727, kaldet 'Femklokken',³³⁴ støbt af Laurentz Strahlborn, Lübeck, af 1-klokke nr. 5. Tværmål 60 cm. Om halsen en indskrift i reliefversaler: »Soli deo gloria« (Gud alene æren). Ind-

skriften indrammes foroven og forneden af en liste og en akantusbort. På den ene side af legemet er kirkeværgens navn, »Ifver Pedersen« skrevet med reliefversaler, omgivet af to møntaftryk; det øvre af en sølvkrone med Frederik IV's monogram og årstallet »1724«; på den nedre anes en rytter.³³⁵ På klokkelegemets modstående side to møntaftryk af sølvkronernes bagsider, hvoraf den ene er dateret 172(4).³³⁶ Ved overgangen fra legemet til slagringen er to rækker af dobbelte lister, mens slagringen er prydet med lister og en akantusbort over indskriften »Anno 1727 Lavrentivs Strahlborn me fvdit Lvbecæ« (År 1727, Lorenz Strahlborn støbte mig. Lübeck), skrevet med reliefversaler. Ophængt i slyngebom af eg med kuglelejer og støbt krone i det sekundære klokkestokværk. 1743 og atter 1959 omhængtes klokken.³³⁷

Laurentz Strahlborn udførte talrige klokker til danske kirker i perioden o. 1720–44.³³⁸

3) (Fig. 125), 1838, kaldet 'Gamle Tolv', støbt af J. C. & H. Gamst, København, af $\dagger$ klokke nr. 4. Tværmål 92 cm. Om halsen en indskrift i reliefversaler: »Støbt af I. C. & H. Gamst Kiøbenhavn anno 1838«, sat mellem to lister. Over indskriften løber en akantusbort. Ved overgangen fra legemet til slagringen to lister. Ophængt i slyngebom af eg med kuglelejer og støbt krone. I det sekundære klokkestokværk.

1837 beslutter kirken, efter først at have overvejet blot at udføre en reparation, at lade klokkestøber Gamst omstøbe 'Domklokken' og 'Tolvklokken'. Prisen for klokker, vejning og transport var i alt 558 rigsdaler, som kirken afdrog i årene 1838-40.²⁹ 1959 blev klokken omhængt af Thubalka, Vejle.¹⁶³

4) (Fig. 126), 1838, kaldet 'Domklokken', omstøbt af J. C. & H. Gamst, København, af $\dagger$ klokke nr. 1. Tværmål 94 cm. Om halsen en indskrift i reliefversaler: »Støbt af I. C. og H. Gamst, Kiøbenhavn anno 1838«, sat mellem to lister. Over indskriften løber en bred akantusfrise. Ved overgangen fra legemet til slagringen er to lister. Ophængt i slyngebom af eg med kuglelejer og støbt krone i det sekundære klokkestokværk. 1959 blev klokken omhængt af Thubalka, Vejle.¹⁶³

$\dagger$ Klokker. 1) En middelalderlig klokke, kaldet 'Domklokken', bar om klokkelegemet en inskription med minuskler: »Vivos voco, defunctos plango, fulgura frango, Dum trahor audite, voco vos ad sacra venite« (Jeg kalder på de levende, jeg sørger over de døde, jeg bryder lynene, lyt når jeg drages, jeg kalder jer, kom til gudstjeneste).³³⁹ 1717 blev ophængt repareret med egetræ og 16 store spiger.⁵¹ 1816 var både 'Tolv-' og 'Domklokken' ubrugelige af ælde, hvorfor kirkeinspektionen iværksatte en indsamling blandt byens borgere til klokkernes istandsættelse. I alt indsamledes 516 rigsdaler og 56 skilling, og 1821 kunne 'Domklokken' gøres tilrettet af smeden. Herefter forblev den i brug indtil o. 1833,²⁹ men var 1837 i så dårlig stand, at der ikke længere kunne ringes med den. Samme år tilbød byens 'eligerede borgere' at betale for udskæring af det revnede stykke og påsvejsning af nyt malm, en løsning klokkestøber Gamst imidlertid frarådede. I stedet bad kancelliet og stiftsovrigheden kirken straks at lade den omstøbe (jf. klokke nr. 4).

2) Nævnt 1661, en muligvis senmiddelalderlig³⁴⁰ 'Femklokke' var ophængt i 'Femklokkespiret', hvorfra klokkestrengen førte ned i kirken og blev bundet ved 'den øverste pille', dvs. formentlig ved prædikestolen.⁵¹ 1685 blev klokken nedtaget for at få ny 'aksel', og 1699 var klokken revnet og blev derfor omstøbt i Lübeck (jf. $\dagger$ nr. 5).⁵¹

3) 1571, kaldet 'Stormklokken', støbt af Michael Dibler, Flensburg. Klokken bar inskriptionen »1571 Jahr godt my Michel Dibler durch befohl Hans Bange« (1571 støbte Michael Dibler mig på Hans Bangs befaling), (jf. også $\dagger$ klokke nr. 4).³⁴¹ Omstøbt 1723 (jf. klokke nr. 1).

4) 1574, kaldet 'Tolvklokken', støbt af Michael Dibler, Flensburg. Ifølge præsteindberetningen 1755 stod initialerne »PB« øverst på klokken. Om klokkelegemet stod med versaler »Verbum D(omi)ni manet in æternum – 1574 Jahr godt mig Michel Dibler« (Guds ord forbliver til evig tid (Es. 408). 1574 støbte Michael Dibler mig).³⁴² Midt på legemet var sat borgmester Hans Bangs bomærke omgivet af initialerne »HB« (jf. gravsten nr. 1).¹⁴⁹ 1702 opslog smeden Hans Damant to jernstænger på klokkens træværk, da 'muren udentil er nedfalden og hel brøstfældig'.²⁹ Klokken blev nedtaget og repareret både 1730 og 1740, da der i begge tilfælde var problemer med ophænget.²⁹ Klokken betegnede 1816 og atter 1829 som 'ubrugelig', dvs. formentlig revnet. Den blev 1834 repareret med et firkantet stykke jern boltet på klokken og forblev i brug indtil 1837, da stiftsovrigheden på kancelliets tilskyndelse bad kirken om at lade den omsmelte, når der kunne afses midler dertil (jf. klokke nr. 3 og $\dagger$ klokke nr. 1).²⁵³

5) 1699, kaldet 'Femklokken', omstøbt i Lübeck af $\dagger$ klokke nr. 2. 1706 nedblæste femklokkespiret og måtte repareres. Ved samme lejlighed blev klokkens aksel fornyet.²⁹ 1715 blev klokkespiret sløjfet og 'Femklokken' flyttedes herefter til tårnets sekundære klokkestokværk.⁵¹ 1727 var klokken 'helt ubrugelig' og blev omstøbt af Lorenz Strahlborn, Lübeck (jf. klokke nr. 2).

6) Nævnt 1746. En lille klokke, der 'slog i kirken', og stod i forbindelse med kirkens $\dagger$ ur. Fornyet ved omstøbning 1775.⁵² Da klokken regnedes for en del af $\dagger$ uret, kasseredes den i forbindelse med dettes udskiftning 1859.

Fig. 127. Kristus træder Satan under fode. Detalje af epitafium nr. 1, o. 1662, udført efter kobberstik af Hieronymus Wierix (s. 2340). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Christ trampling on Satan. Detail of epitaph no. 1, c.1662, made from an engraving by Hieronymus Wierix.*

GRAVMINDER

Oversigt. Kirken rummer to epitafier samt 24 gravsten, som alle stammer fra o. 1560–1690.³⁴³

I perioden o. 1550–1800 tjente kirken først og fremmest som begravelsesplads for byens borgerskab. De bevarede gravsten er lagt over byfogeder, rådmænd, borgmestre og sognepræster og vidner om en selvbevidst, lokal embedsstand. I slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet udgjorde kirken desuden rammen om enkelte adelige bisættelser, således jomfru Ide Lindenov (†1593)³⁴⁴ og hendes far, lensmand på Hindsgavl, Hans Johansen Lindenov (†1596)³⁴⁵ samt jomfru Sophie Gyldenstjerne (†1626).³⁴⁶ Endvidere synes medlemmer af adelsslægten Pogwisch at have haft en begravelse i koret i første halvdel af 1600-tallet (jf. s. 2362). Da Christian III's lig i februar 1559 blev ført fra Koldinghus til Odense, overnattede ligtoget i byen, og kongens kiste stod i kirken natten over.³⁴⁷ O. 1750 indrettedes et privat Ætgravkapel for amtsforvalter Henrik Leve og hustru i østsiden af korsarmen (det daværende dåbskapel), møbleret med to Ætstensarkofager.

Mange af de bevarede gravsten er stærkt slidte som følge af placeringen i gulvet, og godt en tredjedel kan

ikke længere identificeres.³⁴⁸ Stenene omfatter en stor mængde figursten (12 i alt) med fremstillinger af mands- og kvindefigurer i periodens typiske klædedragt: Mændene med pibekrave, kort kappe, pludderbukser og tætluttende hoser, kvinderne med hue og fodsids kappe. Fire af figurstenene, dateret til 1500-tallets sidste årti, er forsøgsvis tilskrevet en Odense-mester, den såkaldte Odense Anonym (nr. 7, 8, 9 og 10), mens de øvrige antagelig er udgået fra et eller flere lokale værksteder, således har nr. 3 og 4 tydeligvis fælles ophav. En enkelt, nr. 9, fra 1598, har hjørnefelter med allegoriske fremstillinger af liv og død. Denne motivkreds genfindes på en sten i Bogense Kirke (s. 2191) og kendes i øvrigt fra en gruppe lidt yngre sten i kirker på Sydsjælland samt Lolland og Falster. To sten med en tavleholdende engel i halvfigur (nr. 13 og 14) har slægtninge i det syd- og sønderjyske. Endelig udviser en gruppe bruskbarokke sten med opstandelsesmotiv, dateret til 1600-tallets anden halvdel, et tydeligt værkstedsfællesskab (nr. 20, 22 og 24). I samme værksted må også kirkens to epitafier, der begge er af gravstensagtig karakter, være udført, ligesom i øvrigt en gravsten i Bogense Kirke (s. 2196).³⁴⁹

Stenmaterialet i Middelfart Kirke peger således både mod øst og vest, og samspillet med nabokøbstaden Børgense er tydeligt. Antagelig har der gennem hele perioden eksisteret et eller flere stenhuggerværksteder i det nordvestfynske. Alligevel synes i hvert fald dele af Middelfarts borgerskab i 1500-tallets slutning at have foretrukket at få deres gravmonumenter udført i Odense, sådan som det også var tilfældet i Børgense (jf. s. 2179). I anden halvdel af 1600-tallet optræder så det ovennævnte værksted, som huggede letgenkendelige stenmonumenter med opstandelsesmotiver udført efter stik af Wierix-familien (jf. ndf.). Der kan være tale om et lokalt værksted, og det er fristende at placere det i Middelfart, hvor dets værker er så rigt repræsenteret blandt gravminderne. Al den stund, at monumenterne dateres over en knap et halvt århundrede lang periode, må der dog antages at have stået forskellige stenhuggere bag de tidlige og de sene værker.³⁵⁰

Istandsættelser og ændringer. I begyndelsen af 1820'erne blev der gentagne gange bortsolgt $\dagger$ gravsten, som formentlig var taget op i forbindelse med omlægningen af gulvene.³⁵¹ Beholdningen af gravminder blev yderligere formindsket 1852, da tre $\dagger$ epitafier blev solgt på auktion sammen med en række $\dagger$ inventargenstande (jf. s. 2292). Endelig blev Henrik Leves gravkapel nedbrudt 1871, da korsarmen blev indrettet til ligkapel.

1891 udarbejdede arkitekt J. B. Løffler et forslag til gravstenenes bevaring, og året efter blev enkelte sten placeret op ad væggene (nr. 7 og 14), mens de øvrige, der hovedsageligt lå i midtskibet, blev dækket med kokostæpper.³⁵² 1896 blev også disse sten taget op og placeret langs væggene i kirken og ligkapellet.³⁵³ Ingen gravsten er således bevaret på sin oprindelige plads. Af de to epitafier findes det ene (nr. 1) vist nok på sin oprindelige plads, mens det andet blev flyttet i midten af 1800-tallet.

Fra kirkens regnskaber kendes yderligere et antal $\dagger$ gravsten, hvoraf flere dog kan være identiske med bevarede sten, som på grund af de helt udslidte indskrifter ikke har kunnet identificeres. I det følgende er som $\dagger$ gravsten kun anført dem, der ud fra oplysninger i regnskaberne kan knyttes til et personnavn.

EPITAFIER

1) (Fig. 127-128), o. 1662, over Morten Poulsen (Poulsen), $\dagger$ 25. juli 1662, med sin første hustru Maren Lauridsdatter (Lauridsdatter), $\dagger$ 4. sep. 1660, og anden hustru Karen Pedersdatter (Pedersdatter), $\dagger$ <30. juli> 16<82>. Af indskriften fremgår, at monumentet er bekostet af Karen Pedersdatter og hendes anden ægtemand, Niels Hansen Bang, samt af Morten Poulsens datter »de s(alige) lege-

mer til en hederlig oc christelig amindelse« (jf. $\dagger$ gravsten nr. 5).

Rød kalksten, 219×156 cm. Indskrift med relief-versaler, som randskrift et skriftsted (Visd. 5,15-16). Den rigt udsmykkede, velhuggede tavle, der er udført i livfuld bruskbarok, har siddende evangelister med symbolvæsener i hjørnerne, foroven Mattæus (tv.) og Markus, forneden Lukas (tv.) og Johannes. Under Mattæusfiguren er to skjolde for Morten Poulsen og Maren Lauridsdatter (det ene med »MPS« sammenslynget og som initialer, det andet med Jesumonogram og initialerne »MLD«), under Markusfiguren tilsvarende for Niels Hansen Bang og Karen Pedersdatter (det ene med en due med olivengren i næbbet og initialerne »NHB«, det andet med et voksende træ og initialerne »KPD«). Mellem figurerne ses den opstandne Kristus med korset. Han er omgivet af en skybræmme og træder på en djævel med flagermusvinger, der har slangen om sin arm og et dødningehoved ved siden (fig. 127). Motivet er udført efter kobberstik af Hieronymus Wierix efter tegning af Maarten de Vos.³⁵⁴ Stenens nedre del domineres af gravskriften, som er indfattet i en tværoval bruskværksramme, flankeret af putti med brændende fakler og kronet af en konsol med forkrænkighedssymboler i form af timeglas og dødningehoved. Endvidere to skriftsteder i laurbærkrans (Joh. 7,38 og 1 Pet. 3,22).

Monumentet har formentlig fra første færd været placeret i lodret position som et epitafium, sin gravstensagtige karakter til trods. Det er beslægtet med kirkens andre bruskbarokke gravmæler, særligt med gravsten nr. 20 og 22, med hvilke det deler gengivelsen af Kristus, der træder Satan under fode; samme motiv findes på en lidt ældre gravsten i Børgense Kirke (s. 2196).

Epitafiet har formentlig altid været opsat på sin nuværende plads mod søndre sideskibs vestvæg, tæt ved familiens begravelsessted.³⁵⁵

2) (Fig. 129, 172), 1691, over Claus Matsøn (Madsen), borgmester, *1583, $\dagger$ 1653, og hustru Anna Rasmusdaatter (Rasmusdatter), *1593, $\dagger$ 1674, samt deres »ærværdige svoger«, Iohan (Johan) Gosman (Gosmann), sognepræst, *1621, $\dagger$ 1680, og »hans hustru deris daatter«, Elisabeth Claus Daatter (Clausdatter), *1629, $\dagger$ 1680 »som her hos

Fig. 128. Epitafium nr. 1, o. 1662, over Morten Poulsen (†1662) og hustruerne Maren Lauridsdatter (†1660) og Karen Pedersdatter (†1682) (s. 2340). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – Epitaph no. 1, c.1662, for Morten Poulsen (†1662) and his wives Maren Lauridsdatter (†1660) and Karen Pedersdatter (†1682).

hver andre hvile«. Af indskriften fremgår, at stenen til deres »høi fortient ære minde« er opsat 1691 af sidstnævntes søn, sognepræst Hans Liem (Lime).³⁵⁶ (Jf. *†bygningstavle* s. 2278, *altertavle* s. 2293, *†alterkande* nr. 1, *†epitafium* nr. 2, *†gravsten* nr. 3, *†begravelser* nr. I,1, 2, 5 og IV,2).

Sort kalksten, 229×142 cm, særdeles velbevaret. Indskrift med reliefversaler. Den prægtigt udsmykkede, bruskbarokke tavle har i hjørnerne siddende evangelister med symbolvæsener, deres navne er indridsede i rammen. Foroven ses »S. Mathævs« (tv.) og »S. Marcvs«, forneden »S. Lvcas« (tv.) og »S. Iohannes«. Det lille, tværrektangulære skriffelt krones af den opstandne Kristus med stråleglorie og sejrsfane, svævende i en skybræmme over den åbne kiste og omgivet af frygtsomme soldater. Motivet er udført efter kobberstik af Antonius Wierix efter tegning af Maarten de Vos.³⁵⁷ Dydefigurer, anbragt som karyatider, flankerer skriffeltet, tv. Håbet, th. Troen. Forneden er en bruskværkskartouche med to skjolde. På det venstre ses et ørneben samt initialerne »CM« for Claus Madsen, på det højre tre voksende blomster og bogstaverne »ARD« for Anna Rasmusdatter. Skjoldene støttes af putti med forkrænkkeligheds-symbolerne timeglas og dødningshoved, mellem dem er der korslagte knogler og foroven en maske.

Monumentet har tilsyneladende altid været placeret i lodret stilling som et epitafium; således også ifølge gravskriften, der netop betegner det som 'opsat'. Det er beslægtet med kirkens andre bruskbarokke gravmæler, særligt med gravsten nr. 24, hvor såvel en variant af opstandelsesmotivet som kartouchen med navneskjolde og putti genfindes.

1832 var tavlen indmuret i korets nordvæg, formentlig på sin oprindelige plads nær de afdødes *†begravelser* (nr. I,1, 2 og 5).³⁵⁸ 1891 fandtes det på sin nuværende plads i nordre sideskibs østvæg.

†EPITAFIER

Fra skriftlige kilder kendes mindst fire *†epitafier*: Et 'gammelt', som blev solgt for 1 rigsdaler i 1777,⁵² samt et 'mindre' og to 'større', der solgtes ved en auktion i 1852.³⁵⁹

1) O. 1635, over byfoged Niels Hansen Bang, *†1635*.³⁶⁰

2) O. 1635, over borgmester Claus Madsen, *†1653*, med hustru og børn (jf. *epitafium* nr. 2 m.m.).³⁶¹ Epitafiet hang oprindeligt over familiens *†begravelse* i søndre kapel (nr. IV,2). 1670 blev det på enkens begæring flyttet til familiens nye *†begravelse* i koret (nr. I,1).⁵¹

3) O. 1664, over rådmand Peder Lauritsen Bjørn, *†1664*.³⁶⁰ Epitafiet var opsat i midtskibet,³⁵⁸ formentlig over familiens *†begravelse* i 4. fag (nr. II,4). Det blev solgt på auktion 1852.³⁶²

4) O. 1678,³⁶³ over rådmand Niels Nielsen Kindstrup,¹⁶⁹ *†1685*, og hans to hustruer.³⁶⁴ Epitafiet, der var opsat i midtskibet over familiens *†begravelse* (nr. II,3), blev solgt på auktion 1852.³⁶⁵

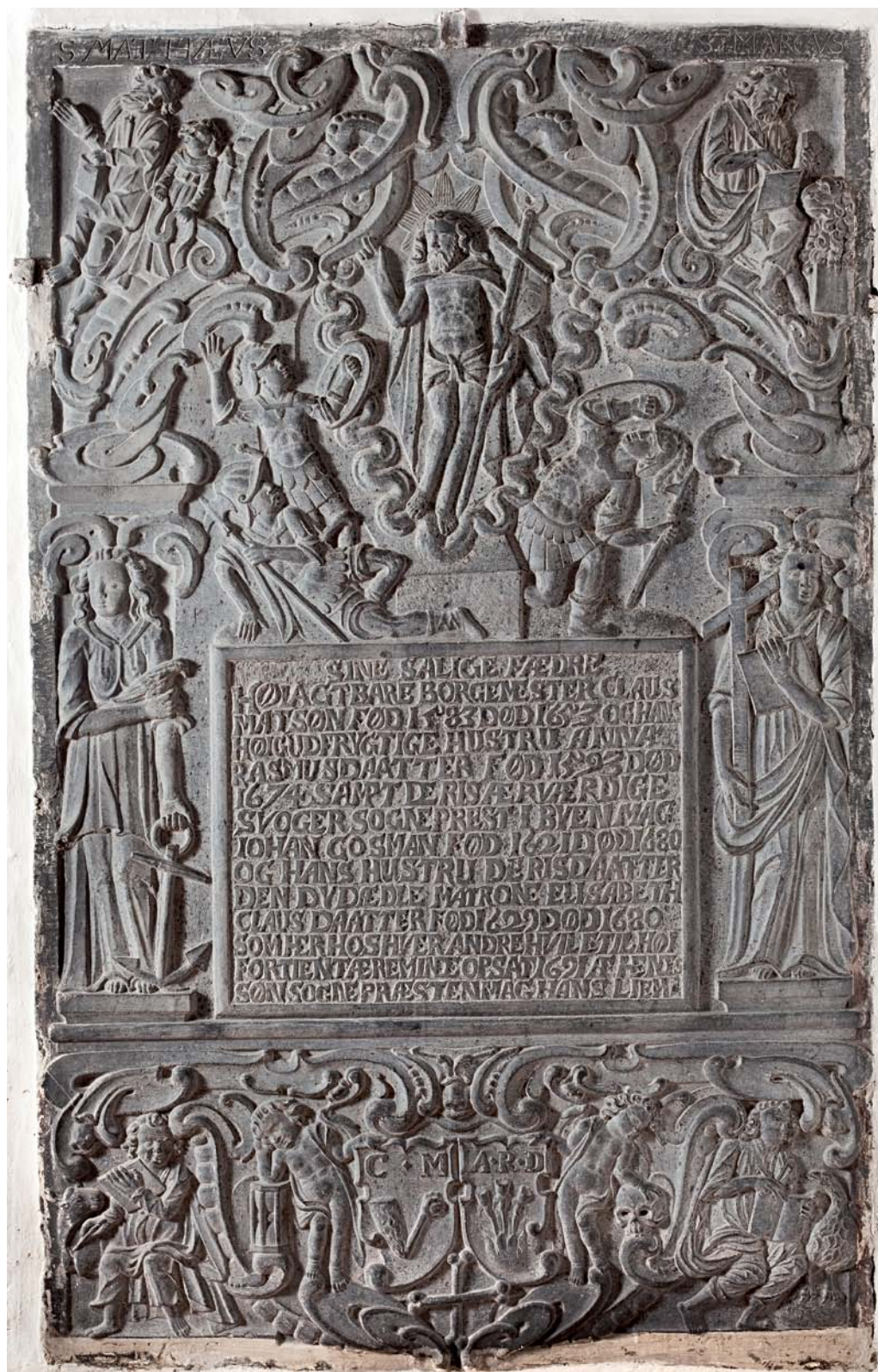
†Epitafium(?). O. 1663, over billedskærer Hans Nielsen (Bang) og hustru (jf. *†døbefont* s. 2306, *prædikestolsopgang* s. 2312), som dette år fik tilladelse til at lægge en sten eller opsætte 'en lille tavle' ved deres begravelsessted i søndre sideskib ved prædikestolen.⁵¹ Det vides ikke, om epitafiet blev udført (jf. *†gravsten(?)* s. 2361).

GRAVSTEN OG -FLISER

1) (Fig. 131a-b), o. 1560, over Hans Ba(n)[g], borgmester, *†<7. juli> (15)<76>*, og hustru Dorethe (Dorethe) Ta(m)sis (Thomasdatter), født i Fø(n)skov (jf. nr. 10) (Jensen, *Gravsten*, nr. 542) (jf. *†klokker* nr. 3-4).

Figursten af lys grå kalksten, 174×97 cm. Stenen, der er sammensat af seks fragmenter, er stærkt slidt og mangler de øverste hjørner; endvidere er partiet med mandsfigurens ansigt erstattet af cement. Indskrift med reliefminuskler og fordybede cifre (»76«). Randskriften afbrydes af hjørnemedaljoner med evangelistsymboler, foroven Mattæ-

Fig. 129. Epitafium nr. 2, 1691, over borgmester Claus Madsen (*†1653*) og hustru Anna Rasmusdatter (*†1674*), samt over sognepræst Johan Gosmann (*†1680*) og hustru Elisabeth Clausdatter (*†1680*) (s. 2340). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Epitaph no. 2, 1691, for Mayor Claus Madsen (†1653) and his wife Anna Rasmusdatter (†1674), and for vicar Johan Gosmann (†1680) and his wife Elisabeth Clausdatter (†1680)*.

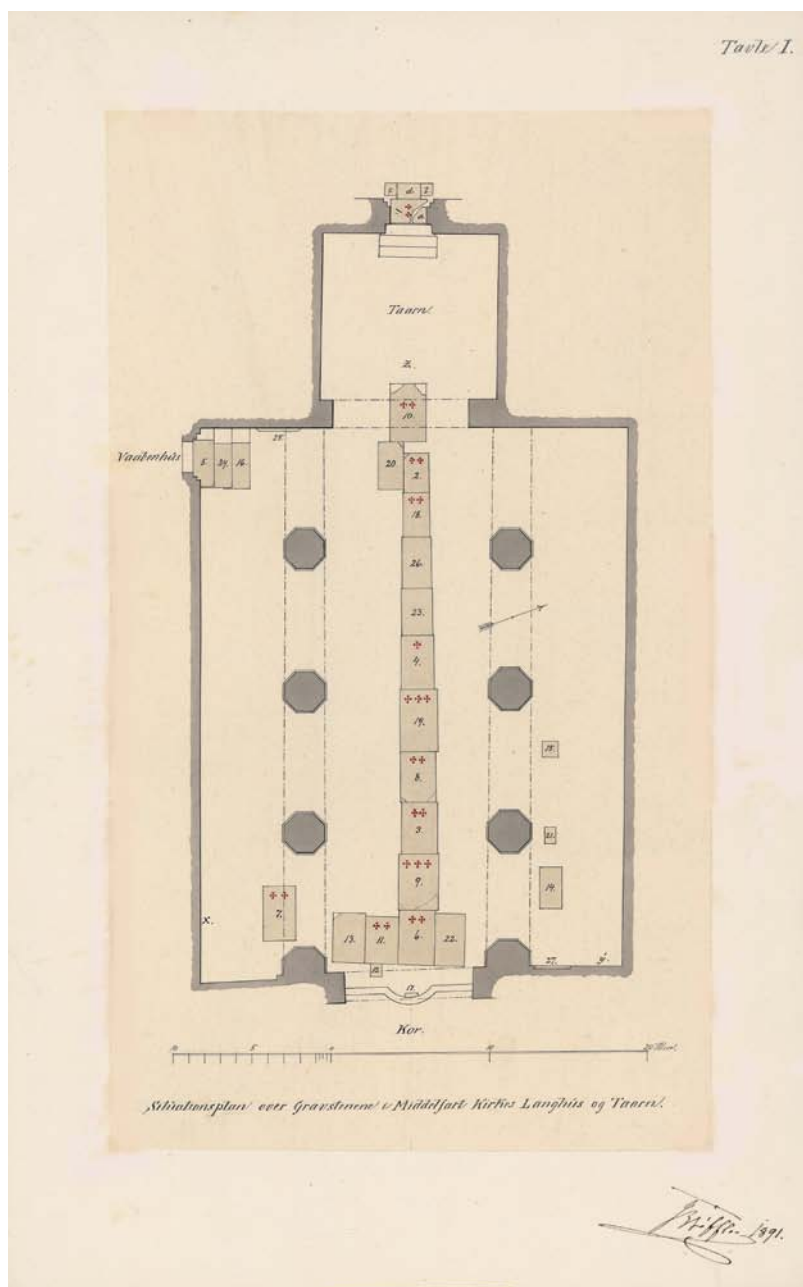

Fig. 130. Plan over gravstenene i Middelfart Kirke. 1:300. Tegning af J. B. Løffler 1891. I NM. – Plan of the gravestones in Middelfart Church. 1:300.

us (tv.) (den højre mangler), fornedet Markus (tv.) og Lukas. Figurfeltet er indrammet af en dobbeltarkade, som ved siderne hviler på kraftige konsoller. På det venstre bueslag, foran hvilket mandsfigurens hoved rager op, er sekundær indskrift med fordybede versaler »den 7 ivli«. Et krucifiks, op-

hængt i en kæde, deler topfeltet i to; til venstre ses en engel med en tavle, til højre et bomærkeskjold med initialerne »HB« for Hans Bang. Ægtefællerne står let vendt mod hinanden. Han er klædt i knælang kappe med bred krave over midtlukket overdel med posede ærmer, pludderbukser og ho-

Fig. 131a-b. Gravsten nr. 1, o. 1560, over borgmester Hans Bang (†1576) og hustru Dorethe Thomasdatter (s. 2342). a. Tegning af J. B. Løffler 1891. b. Foto Arnold Mikkelsen 2009. – Gravestone no. 1, c.1560, for Mayor Hans Bang (†1576) and his wife Dorethe Thomasdatter.

ser. Kappens ærmer hænger frit ned, hænderne er samlet i bøn og højre hæl løftet. Ved hans side er et planteornament.³⁶⁶ Hustruen, som står på en konsollignende skammel, bærer kort slag over fodsiden kjole med høj krave og stive folder langs siden; også hun har hænderne samlet i bøn.

Stenen må antages at være udført af en lokal stenhugger (Jensen, *Gravsten* I, 262).

1892 blev de nedre partier af stenen, der lå som fliser ved tårndørens yderside, anbragt i gulvet i tårnrummets østende. 1896 blev de opsat i korret mod triumfmurens nordlige del; siden er de to fragmenter med topfeltet og kvindefigurens overkrop opsat samme sted.

2) (Fig. 132), o. 1564, over ... Andersen, byfoged, †25. jan. 156[4], og hustru [Gertru]dt (Gertrud), samt Henrick ... (og hustru) »... Dater« (Jensen, *Gravsten*, nr. 543).

Figursten af lys grå kalksten, 159×99 cm. Stenen er stærkt slidt, og øverste venstre og nederste højre hjørne repareret med cement. Indskriften er placeret dels som randskrift (gravskrift over byfoged Andersen og hustru), dels i stenens fodfelt; alt med reliefversaler i forsænkede bånd. Ægtefællerne står let vendt mod hinanden under en dobbeltarkade, der hviler på volutkonsoller; mellem buerne ses et næsten udvisket bomærkeskjold. Ægtemanden har tvedelt skæg

Fig. 132. Gravsten nr. 2, o. 1564, over byfoged Andersen (†1564) og hustru Gertrud m.fl. (s. 2345). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Gravestone no. 2, c.1564, for Town Bailiff Andersen (†1564) and his wife Gertrud et al.*

og bærer baret og pibekrave, kort kappe og tætsluttende hoser; han har hænderne foran brystet. Hustruen har et kort slag over en kjole med tætsluttende liv og folderig underdel, hvorunder hendes tåspidser anes. Hun holder armene foran livet.

Stenen må antages at være udført af en lokal stenhugger ligesom nr. 1 (Jensen, *Gravsten* I, 262).

1896 blev stenen taget op af gulvet i midtskibets vestende og opsat i koret mod triumfmurens sydlige del.

3) (Fig. 134a-b), o. 1575, over Hermen (Herman) Meier, rådmand, og hustru Appelonie (Abelone), †<6. aug. 1586> (Jensen, *Gravsten*, nr. 762).

Figursten af lys grå kalksten, 206×143 cm, stærkt slidt. Randskrift med reliefversaler, afbrudt

af hjørnemedaljoner med evangelistsymboler, foroven Mattæus (tv.) og Johannes, forneden Markus (tv.) og Lukas. Ægtefællerne ses stående let vendt mod hinanden under en dobbeltarkade, båret af profilerede kapitæler på kuglekonsoller. Ægtemanden, med spidst hageskæg, bærer baret og lille pibekrave, kort kappe med høj krave og frit nedhængende ærmer samt pludderbukser og hoser. I hænderne holder han sine handsker. Hustruen bærer hue og lang kåbe over en tilsvarende kjole, hvorunder hendes tåspidser stikker frem. Både kåben og kjolen har stive folder ved siderne.

Stenen må antages at være udført af en lokal stenhugger (Jensen, *Gravsten* II, 96). Den er nært beslægtet med nr. 4 og uden tvivl udgået fra samme værksted.

Fig. 133. Gravsten nr. 4, o. 1575, over ukendt mand (s. 2347). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Gravestone no. 4, c.1575, for an unknown man.*

Fig. 134a-b. Gravsten nr. 3, o. 1575, over rådmand Herman Meier og hustru Abelone (†1586) (s. 2346). a. Tegning af J. B. Løffler 1891. b. Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Gravestone no. 3, c. 1575, for Alderman Herman Meier and his wife Abelone (†1586)*.

1896 blev stenen taget op af gulvet i midtskibet, hvor den lå ved pillen mellem 1. og 2. fag, og opsat mod tårnrummets vestvæg, syd for døren.

4) (Fig. 133), o. 1575, over ukendt mand, muligvis en slægtning til rådmand Herman Meier (nr. 3) (Jensen, *Gravsten*, nr. 763).

Figursten af lys grå kalksten, 212×129 cm, stærkt slidt. Af den næsten udslidte randskrift (med reliefversaler, og i hvert fald til dels i dobbeltlinjer) læses blot langs venstre kant »... Her[men Me]ier som her ligger nest for hans føder oc ...«. I hjørnerne er medaljoner med evangelistsymboler, foroven Mattæus (tv.) og Johannes, forneden Markus (tv.) og Lukas. Afdøde står under en arkade båret af profilerede kapitæler på kuglekonsoller. Han har tvedelt skæg, bærer barret og lille pibekrave samt kort kappe over pludderbukser og hoser. Han holder armene foran

kroppen. Ved hans højre fod er et lille, udslidt skjold.³⁶⁷

Stenen må antages at være udført af en lokal stenhugger (Jensen, *Gravsten* II, 96); uden tvivl den samme, som har hugget nr. 3.

1896 blev stenen taget op af gulvet i midtskibet, hvor den lå mellem 2. og 3. fag, og opsat mod tårnrummets vestvæg, nord for døren.

5) (Fig. 135), o. 1578, over ukendt borger (Jensen, *Gravsten*, nr. 764).

Rødlig kalksten, 186×68 cm. Stenen er stærkt slidt, og dens venstre side er skjult. Randskrift med reliefversaler, afbrudt af hjørnemedaljoner med ottebladede rosetter. Teksten, der var affattet på plattysk, lød angiveligt »Anno 1578 ... (B)orger bin ... sborch s ... nesi Apend. G. g. s.«.³⁶⁸

Siden 1773 ligger stenen som andet trin i trappen fra våbenhuset til søndre sideskib.³⁶⁹

Fig. 135. Gravsten nr. 5, o. 1578, over ukendt borger (s. 2347). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Gravestone no. 5, c.1578, for an unknown town resident.*

6) (Fig. 136), 1500-tallets slutning, over ukendt ægtepar.

Figursten af grå kalksten, 224×142 cm, stærkt slidt. Indskriften, der har været anbragt dels som randskrift, dels i fodfeltet, er helt udvisket. Randskriften afbrydes af hjørnemedaljoner med evangelistsymboler, foroven Mattæus (tv.) og Johannes (med fordybede versaler »Io.annes«); forneden er motiverne helt udviskede. Mellem de øvre medaljoner er svage spor af en Kristusfigur. Ægte-

fællerne står let vendt mod hinanden under en svejftet dobbeltarkade, som i midten bæres af en konsol, hvorpå har været et bomærke eller to sammenskrevne bogstaver.³⁷⁰ Ved siderne bæres arkaden af volutkonsoller. Mandsfiguren er barhovedet med lige afskåret hår og spidst skæg. Han bærer lille pibekrave, kort kappe med høj krave og frit nedhængende ærmer, pludderbukser og tætsluttende hoser. Foran brystet holder han i den ene hånd en bog, i den anden en flad hat. Hustruen, hueklædt, er iført lang kåbe med folder ved siden over tilsvarende kjole, hvorunder hendes tåspidser titter frem. Hun holder hænderne over livet.

1896 blev stenen, der lå i midtskibets gulv foran indgangen til koret, opsat mod korsarmens vestvæg.

Fig. 136. Gravsten nr. 6, 1500-tallets slutning, over ukendt ægtepar (s. 2348). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Gravestone no. 6, end of 16th century, for an unknown married couple.*

Fig. 137a-b. Gravsten nr. 7, o. 1595, over rådmand Rasmus Nielsen Bang (†1595) og hustru Mette (s. 2349). a. Tegning af J. B. Løffler 1891. b. Foto Arnold Mikkelsen 2009 – Gravestone no. 7, c.1595, for Alderman Rasmus Nielsen Bang (†1595) and his wife Mette.

7) (Fig. 137a-b), o. 1595, over Rasmus (Rasmus) Nielsøn (Nielsen) Bang, rådmand, søn af afdøde rådmand Niels Hansøn (Hansen), †2. marts 1595, og hustru Mette, datter af afdøde rådmand Hans Matson (Madsen), †□ 1□ (Jensen, *Gravsten*, nr. 747) (jf. prædiketol s. 2310).

Figursten af grå kalksten, 222×131 cm. Stenen er forholdsvis velbevaret; revner ved nederste højre hjørne er repareret med cement. Randskrift med reliefversaler i form af skriftsteder (Matt. 25,21 og Joh. 11,26); øvrige indskrifter med fordybede versaler. Inden for randskriften er hjørnecirkler i tovsnoede rammer. Cirkelfelterne er udfyldt af evangelister med skriftbånd,

udgående fra symboldyrenes munde, hvorpå deres navne er anført med fordybede versaler. Foroven »Matthe(us)« (tv.) og »Iohannes«, forneden »Marcvs« (tv.) og »Lvcas«. Under de øvre cirkler er afdødes initialer udhugget, tv. »RNB« for Rasmus Nielsen Bang samt bogstaverne »DOC«, th. »MH« for Mette Hansdatter og »GTA«, ³⁷¹ og mellem dem ses en fremstilling af den opstandne Kristus med sejrspanen, flankeret af siddende engle med skriftbånd (indskriften næsten helt udvisket). Ægtefællerne står let vendt mod hinanden under en svejftet dobbeltarkade, der i midten bæres af en kerubhovedkonsol, i siderne af joniske halvsøjler på beslagværksmykkede postamenter;

Fig. 138. Gravsten nr. 8, o. 1596, over ukendt mand, Hans, og hustru (s. 2350). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Gravestone no. 8, c.1596, for an unknown man, Hans, and his wife.*

fra hvert postament hænger en blomsterknop. Rasmus Nielsen er vist barhovedet med tvedelt skæg. Han bærer pibekrave samt kort kappe med opretstående krave og frit nedhængende ærmer over midtlukket overdel og pludderbukser med bredt ombuk i livet; han har hænderne samlet i bøn. Hustruen bærer hue og lang kåbe med stive folder ved siderne over midtlukket overdel med høj krave, lang nederdel og forklæde; nederst titter hendes tåspidser frem, og hendes hænder er samlet i bøn. Under parret indfatter en rulleværkskartouche med perlestavsramme og små rosetter gravskriften, og nederst ses et lille skjold med afdødes bomærke og initialer (»RN«).

Den detaljerige og omhyggeligt udførte sten er af Chr. Axel Jensen forsøgsvis henført til den såkaldte Odense Anonym, der var virksom i 1590'erne (Jensen, *Gravsten* II, 95).³⁷² Den er

nært beslægtet med nr. 8, 10 og 11 og udviser endvidere fællestræk med stenen over Jacob Hansen (†1598) i Bogense Kirke (s. 2191).

1892 blev stenen, der lå i gulvet i østenden af søndre sideskib, taget op og placeret op ad syd-væggen sammesteds (i 1. fag). 1969 opsat mod vestvæggen i nordre sideskib.

8) (Fig. 138), o. 1596, over en ukendt mand, Hans, og hans hustru, †1596(?)³⁷³ (Jensen, *Gravsten*, nr. 748).

Figursten af lys grå kalksten, 200×137 cm. Stenen er stærkt slidt, den øverste kant delvis afbrudt og de nedre hjørner repareret med cement. Af randskriften (reliefversaler) er kun bevaret svage spor langs højre side; også en indskrift i topfeltet samt den sekslinjede gravskrift i fodfeltet (begge med fordybede versaler) er næsten helt udvisket. Stenen er nært beslægtet med nr. 7, 10 og 11. Som på disse har udsmykningen omfattet hjørnemeda-ljoner og søjlebåren dobbeltarkade, kronet af den opstandne Kristus. Ægteparret er fremstillet som på nr. 7, dog holder ægtemanden i den ene hånd sine handsker og i den anden vist nok en bog, mens hustruen fatter om kåbens kanter.

Chr. Axel Jensen har forsøgsvis henført stenen til Odense Anonymen (Jensen, *Gravsten* II, 95).

1896 blev stenen, der lå i midtskibets 2. fag, opstillet mod korsarmens nordvæg.

9) (Fig. 139a-b), 1598, over Olavs (Ole) Petri (Pedersen) Bang, (sognepræst), †»4 id(us) ivn(i)« (dvs. 10. juni) 1592 efter 30 år i embedet, 58 år gammel, og Zeno (Sone) Lavr(itsen) (Lauridsen) Svenb(org), præst i Middelfart og Kavslunde, provst i Vends Herred, (embeds- og dødsår ej udfyldt), og deres hustru Margreta Tyc[ho]nis (Tygesdatter). Af indskriften fremgår, at stenen er bekostet af de to sidstnævnte »7 cal(endae) oct(ober) (dvs. 25. sept.) a(nn)o 1598« (Jensen, *Gravsten*, nr. 746).

Figursten af lys grå kalksten, 220×156 cm. Forholdsvis velbevaret, dog er flere revner forneden samt nederste venstre hjørne repareret med cement. Latinsk indskrift med reliefversaler som randskrift samt i fodfeltet. Den velhuggede sten har firkantede hjørnefeltet, hvor de vanlige evangelistfremstillinger er erstattet af allegoriske billeder af liv og død; foroven Evas skabelse (tv.) og et dødningehoved, forneden en opstandelses-

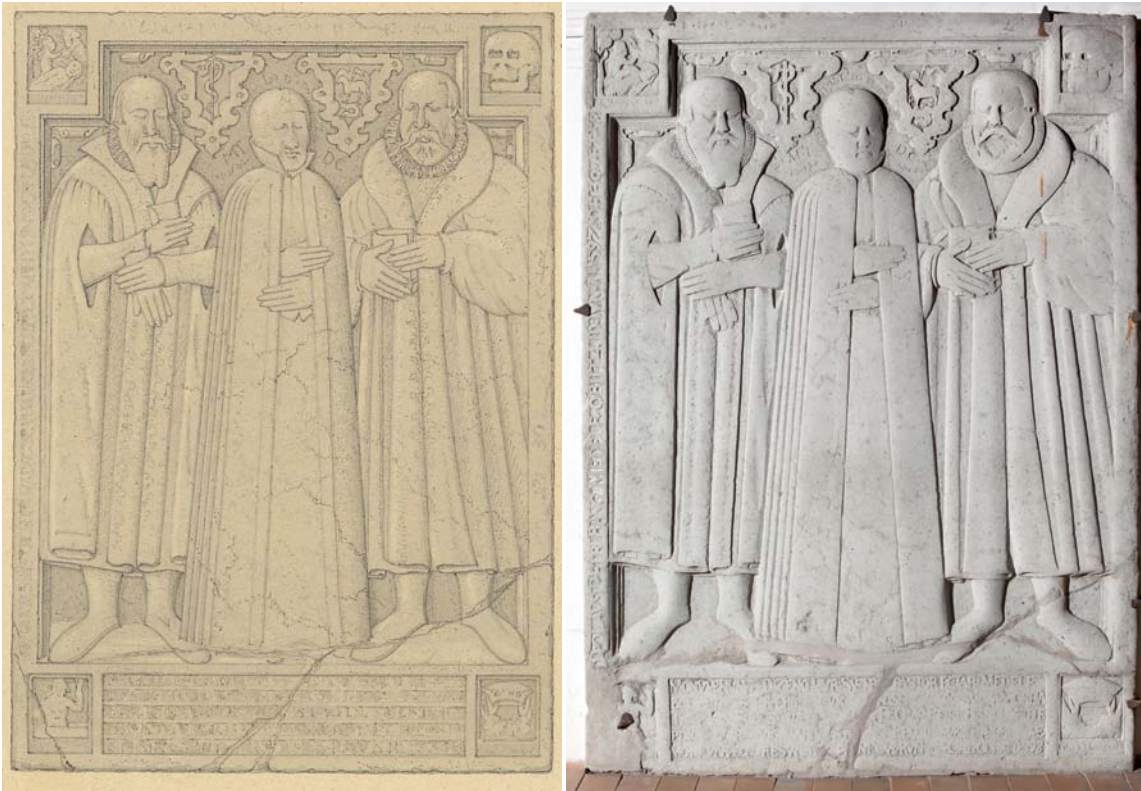

Fig. 139a-b. Gravsten nr. 9, 1598, over sognepræst Ole Pedersen Bang (†1592), hans efterfølger, Sone Lauridsen, og deres hustru Margreta Tygesdatter (s. 2350). a. Tegning, J. B. Løffler 1891. b. Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Gravestone no. 9, 1598, for vicar Ole Pedersen Bang (†1592), his successor, Sone Lauridsen, and their wife Margreta Tygesdatter.*

scene (tv., en skikkelse med løftet arm, delvist ødelagt) og ærens eller livets krone (to 'skyhænder', der holder en krone). De ledsagende latinske indskrifter er næsten helt ødelagte. Tilsvarende udnyttelse af hjørnefeltene kendes fra en sten i Bogense Kirke fra o. 1598 samt fra sten i Præstø og Maribo amter fra 1600-tallets begyndelse (jf. s. 2191). I figurfeltet, der fylder næsten hele stens flade og foroven er kantet med rulleværk, står hustruen mellem sine to ægtemænd. De er begge vendt let mod hende, mens hun er drejet en smule mod manden ved hendes højre side. Mellem figurernes hoveder er to skjoldformede kartoucher med bibelske motiver, tv. Kobberslangen, th. Korslammet, der træder på en drage (fig. 140). Omkring hustruens hoved er indridset »I al mi(n) sor(r)ig vor det min trøst Ieg sagde Gvds søn hafde mig ige(n)løst« samt bogstaverne »MT DC«. ³⁷⁴ Hun er vist med hueklædt hoved, midt-

lukket overdel med høj krave, lang underdel og kåbe med folder ved siden. Med hænderne griber hun om kåbens kant. Ægtemanden til venstre (Ole Pedersen Bang?) er barhovedet med lige afskåret hår og tvedelt skæg. Han bærer pibekrave og lang kåbe med mønstret for. Hans arme stikker ud gennem opskårne slidser i de frit nedhængende ærmer, der er lige så lange som kappen. I hænderne holder han en bog og et par handsker. Ægtemanden til højre (Sone Lauridsen?) har lige afskåret hår og spidst skæg. Han er iført pibekrave, lang folderig kåbe med mønstret for og posede ærmer. I hænderne holder han en bog.

Chr. Axel Jensen henfører stenen til Odense Anonymen (Jensen, *Gravsten* II, 95). Ud over den usædvanlige udnyttelse af hjørnefeltene er stenen bemærkelsesværdig i kraft af den individualiserede udformning af ægtemændene, som sjældent ses i den borgerlige gravskulptur, jf. f.eks. nr. 17. ³⁷⁵

Fig. 140. Kobberslangen og Korslammet. Detalje af gravsten nr. 9, 1598 (s. 2350). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *The Serpent of Brass and the Lamb of the Cross. Detail of gravestone no. 9, 1598.*

1896 blev stenen, som lå i midtskibets første fag, opsat mod korets nordvæg.

10) (Fig. 142), o. 1600, over Hans Nielsen (Bang), (borgmester), søn af Niels Hans[en], og hustru D(orethe Thomasdatter) (jf. nr. 1) (Jensen, *Gravsten*, nr. 749) (jf. prædikestol s. 2310).³⁷⁶

Figursten af lys grå kalksten, 233×143 cm. Stenen er forholdsvis velbevaret; dog er øverste venstre hjørne samt dele af topfeltets dekoration repareret med cement. Randskrift med reliefversaler; øvrige indskrifter med fordybede versaler. Stenen er uden tvivl udgået fra samme værksted som nr. 7, 8 og 11 og svarer med små afvigelser til førstnævnte. Den har dobbelt, omløbende ramme, yderst med ornamentbort, inderst, afbrudt af hjørnemedaljoner, med skriftsted (Job 19,25–26). På et skriftbånd i topfeltet læses endnu et skriftsted (Joh. 11,25). I figurfeltet ses ægteparret, borgmesteren med pelsforet kappe, hustruen med en roset ved kraven, stående under en portal, hvis midtkonsol er udformet som en engel, der holder et skjold med hans bomærke og initialer »HNS(?)B«.

Stenen er af Chr. Axel Jensen forsøgsvis henført til Odense Anonymen (Jensen, *Gravsten* II, 95).

1896 blev stenen, der lå i gulvet mellem skibet og tårnet, taget op og opsat mod korsarmens vestvæg.

11) (Fig. 143), o. 1600, over [Kn]vd (Knud Handsen (Hansen)), †[1617?], og hustru, [Anne?], †35 år gammel.

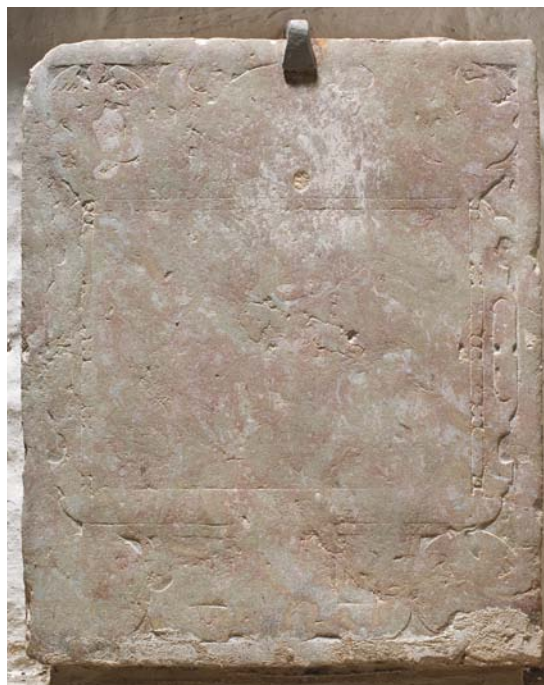

Fig. 141. Gravflise nr. 12, o. 1600, over ukendt (s. 2353). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Grave slab no. 12, c.1600, for an unknown person.*

Fig. 142-143. 142. Gravsten nr. 10, o. 1600, over Hans Nielsen Bang og hustru (s. 2352). 143. Gravsten nr. 11, o. 1600, over Knud Hansen og hustru (s. 2352). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – 142. Gravestone no. 10, c.1600, for Hans Nielsen Bang and his wife. 143. Gravestone no. 11, c.1600, for Knud Hansen and his wife.

Figursten af grå kalksten, 188×129 cm. Den forholdsvis velbevarede sten er ved sine hjørnemedaljoner, sin portalopbygning, figurernes positur samt sin detaljerigdom nært beslægtet med nr. 7, 8 og 10.³⁷⁷ Såvel randskriften (Joh. 16,22), der afbrydes af medaljernerne, som de øvrige indskrifter er udført med fordybede versaler. Portalens bueslag, hvorpå religiøs sentens, hviler i midten på en volutkonsol med afdødes sammenskrevne initialer (»KH«). Over den er i stedet for den vanlige fremstilling af den opstandne Kristus anbragt et kerubhoved, og på hver side af dette en indskrift, »ætatis □ aar« (over ægtemanden) og »ætatis 35 aar« (over hustruen). Han holder i den ene hånd sin hat, i den anden, som hustruen, en bog; hun fatter desuden om kanten på sin kåbe.

1896 blev stenen, der lå i midtskibet ved indgangen til koret, opsat mod væg i våbenhuset. 1969 blev den flyttet til nordre sideskibs vestvæg.

12) (Fig. 141), o. 1600, over ukendt.

Gravflise af rødlig kalksten, 50×42,5 cm, stærkt slidt og forinden repareret med cement. I hjørnerne næsten udviskede evangelistmedaljoner, foroven Mattæus (tv.) og Johannes, forinden Markus (tv., helt udvisket) og Lukas. Skriftfeltet på stenens midte er indrammet af rulleværk og perlestav; indskriften er helt bortslidt.

1896 blev flisen, som lå i midtskibet foran indgangen til koret, opsat mod korsarmens nordvæg.

13) (Fig. 144a-b), o. 1603, over Iep (Jep) Pedersen, byfoged, rådmand, †17. sept. 1602 (1603?), og hustru Margrete Hansdatter (Hansdatter), †17.

Fig. 144a-b. Gravsten nr. 13, o. 1603, over byfoged og rådmand Jep Pedersen og hustru Margrete Hansdatter (†1603) samt parrets datter Mette og søn Hans (s. 2353). a. Tegning af J. B. Löffler 1891. b. Foto Arnold Mikkelsen 2009. – Gravestone no. 13, c.1603, for Town Bailiff and Alderman Jep Pedersen and his wife Margrete Hansdatter (†1603), and the couple's daughter Mette and son Hans.

juli(?) 1603, samt parrets datter, Mette Iepsdaater (Jepsdatter), †13. juli 1603 (1605?), og søn Hans Iepsøn (Jepsen), † 16□.³⁷⁸

Grå kalksten, 203×131 cm. Stenen er stærkt slidt og venstre sides hjørner afbrudt; det øverste er repareret med cement. Indskrift med fordybede versaler. I hjørnerne er cirkelfelter med evangelisternes symbolvæsener og skjoldlignende navneplader, foroven Mattæus (tv.) og Markus, forneden Johannes (th.) (venstre side er afbrudt). Under en trekløverbue, båret af joniske pilastre, der er prydet med festoner, holder en kvindelig engel i halvfigur skrifttavlen. På bue-slaget er spor af indskrift. Forneden en oval medaljon med bomærke og initialerne »IP« for Jep Pedersen.

Stenen er beslægtet med nr. 14 og er vel udgået fra samme værksted; en lignende sten er bevaret i Kolding Skt. Nikolaj Kirke.³⁷⁹

1896 blev stenen, der lå i midtskibet foran indgangen til koret, opsat mod korsarmens nordvæg.

14) (Fig. 146), o. 1622, over Mats (Mads) Søfresen (Sørensen), †□ 16□, og hustru Anne »Mats Sørensen«, †□ 16□ (jf. nr. 20),³⁸⁰ »med deris hensofvitde s(alige) datter Margrete Mats Datter (Madsdatter)«, †10. febr. 1622, »Hvis sielle Gvd hafver«. Endvidere over (hustruens forældre) Iep (Jep) Krestensen, †10. marts 1604, og hustru Dorite (Dorethe) Iep (Jep) Krestensens, †30. sept. 16(0)8.³⁸¹

Rød kalksten, 165×89 cm. Forholdsvis velbevaret sten med randskrift samt indskrift på tavle i

stenens midte; alt med fordybede versaler. Beslægtet med nr. 13. Det tredelte bueslag, der foroven er fæstnet til stenens ramme, hviler på små voluted, og englen holder i hænderne bånd med kvaster. Under skriftfeltet er tre skjolde: På det venstre »MS« for Mads Sørensen sammenskrevet og som enkelte initialer, på det midterste et hjerte med kors foroven og en pil igennem samt initialerne »MMD« for Margrete Madsdatter, og på det højre Jesumonogram samt initialerne »AID« for Anne Ibsdatter (fig. 145). Ved stenens højre side er sekundær indskrift <28 TT KA 1894>, sikkert et mærke tilføjet i forbindelse med stenens flytning.

1892 blev stenen, der lå i gulvet i nordre sideskibs 1. fag, taget op og placeret mod østvæggen samme sted. Siden flyttet til korsarmens nordvæg.

15) O. 1625, over Iep (Jep) Andersøn (Andersen) og Iens (Jens) Sør[en]søn (Sørensen), †□ 16□□, med deres hustru [Marren] (Maren) [Jep-pis] (Jeppes).

Gravflise af lys grå kalksten, 62×62 cm, stærkt slidt. Indskriften med reliefversaler udfylder hele midtfeltet. Langs siderne er rankeslyng, afbrudt af hjørnecirkler med Jesumonogram, indrammet af perlestav.

1896 blev flisen, der lå i gulvet i nordre sideskibs 2. fag, opsat mod korsarmens sydvæg.

16) (Fig. 147), o. 1625, over [Anders Ni]elsen Biere (Bjerre), byfoged, †□□, og hustru Karen (Hansdatter), †26. marts ...³⁸²

Fig. 145. Tre skjolde med initialer, hjerte og Jesumonogram. Detalje af gravsten nr. 14, o. 1622 (s. 2354). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Three shields with initials, heart and Jesus monogram. Detail of gravestone no. 14, c.1622.*

Fig. 146. Gravsten nr. 14, o. 1622, over Jep Krestensen (†1604) og hustru Dorethe (†1608) samt over Mads Sørensen og hustru Anne med datteren Margrete (†1622) (s. 2354). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Gravestone no. 14, c.1622, for Jep Krestensen (†1604) and his wife Dorethe (†1608) and for Mads Sørensen and his wife Anne, with their daughter Margrete (†1622).*

Rød kalksten, 180×69 cm. Stenen er slidt, og venstre side er skjult under nr. 23. Indskrift med fordybede versaler, der udfylder næsten hele fladen. I hjørnerne er cirkelfelter med evangelist-symboler, foroven Mattæus (tv.) og Markus, forneden Lukas (tv.) og Johannes. Øverst en religiøs sentens, »Betenck enden saa sønder dv ick«, nederst er to skjolde, det venstre med »ANB« for Anders Nielsen Bjerre sammenskrevet og som initialer, det højre med Jesumonogram og initialerne »K[H]D« for hustruen Karen Hansdatter.

Fig. 147. Gravsten nr. 16, o. 1625, over byfoged Anders Nielsen Bjerre og hustru Karen (s. 2355). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Gravestone no. 16, c.1625, for town bailiff Anders Nielsen Bjerre and his wife Karen.*

Stenen ligger siden 1773 som fjerde trin i trappen fra våbenhuset til søndre sideskib.

17) (Fig. 148), o. 1625-50, over [Lavr]itz Iørgensen (Jørgensen) Rones og hustru Margrete »Lavritzes«, datter af afdøde Olvf (Oluf) Bang (gravsten nr. 9), samt hendes første ægtemand, s(alig) Iens (Jens) Iacopsen (Jacobsen). Af indskriften fremgår, at stenen er lagt på de afdødes egen bekostning »til dennem en evig hvkomm(e)lse«.

Figursten af lys grå kalksten, 247×150 cm, stærkt slidt. Indskrift med fordybede versaler placeret som randskrift, nederste linje mangler. Inden for randskriften er hjørnecirkler med evangelistsymboler, foroven Mattæus (tv.) og Markus, fornedet Lukas (tv.) og Johannes. Foroven og fornedet er rektangulære felter i beslagværkskar-toucher; foroven endvidere en medaljon med Jesumonogram (tv.), et dødningehoved på timeglas (th.) og to kerubhoveder. Hustruen og hendes to ægtemænd står frontalt under en tredobbelt arkade, som i midten hviler på kuglekonsoller med dråbeformet hængeknop. Hun bærer hue og pibekrave samt lang kåbe med folder ved siderne

Fig. 148. Gravsten nr. 17, o. 1625-50, over Lavritz Jørgensen Rones og hustru Margrete samt hendes første ægtemand Jens Jacobsen (s. 2356). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Gravestone no. 17, c.1625-50, for Lavritz Jørgensen Rones and his wife Margrete, with her first husband Jens Jacobsen.*

Fig. 149. Gravsten nr. 18, o. 1635, over ukendt ægtepar (s. 2357). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Gravestone no. 18, c.1635, for an unknown married couple.*

over en kjole, hvorunder hendes tåspidser ses. Hendes hænder griber om kåbens kanter. Ægtemændene er vist i identisk skikkelse, barhovedede med spidst skæg og iklædt pibekrave, knælang kappe, midtknappet overdel og pludderbukser samt sko; fødderne ses i profil. De holder hænderne foran kroppen; den ene har venstre, den anden højre hånd øverst. Under mandsfigurerne er to små, udslidte skjolde.³⁸³

1896 blev stenen, der lå i gulvet i midtskibets 2. fag, opsat mod korets sydvæg.

18) (Fig. 149), o. 1635, over ukendt ægtepar.

Figursten af lys grå kalksten, 177×104 cm, stærkt slidt. Randskrift med reliefversaler i form af skriftsteder, afsluttet med årstallet »1635«;³⁸⁴ af

indskriften i stenens fodfelt er kun bevaret enkelte bogstaver (reliefversaler). Randskriften afbrydes af hjørnecirkler med evangelister, foroven Johannes (tv.) og Mattæus, forneden Lukas (tv.) og Markus. I figurfeltet, som krones af et næsten udslidt opstandelsesmotiv, står ægtefællerne med hovedet let drejet mod hinanden under en søjlebåren dobbeltarkade. Ægtemanden er vist barhovedet med spidst skæg. Han er iført pibekrave, knælang kappe med frit nedhængende ærmer, midtknappet overdel, pludderbukser, hoser og sko med lille hæl. Hans hænder er samlet

Fig. 150. Gravsten nr. 19, o. 1644, over ukendt mand (s. 2358). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Gravestone no. 19, c.1644, for an unknown man.*

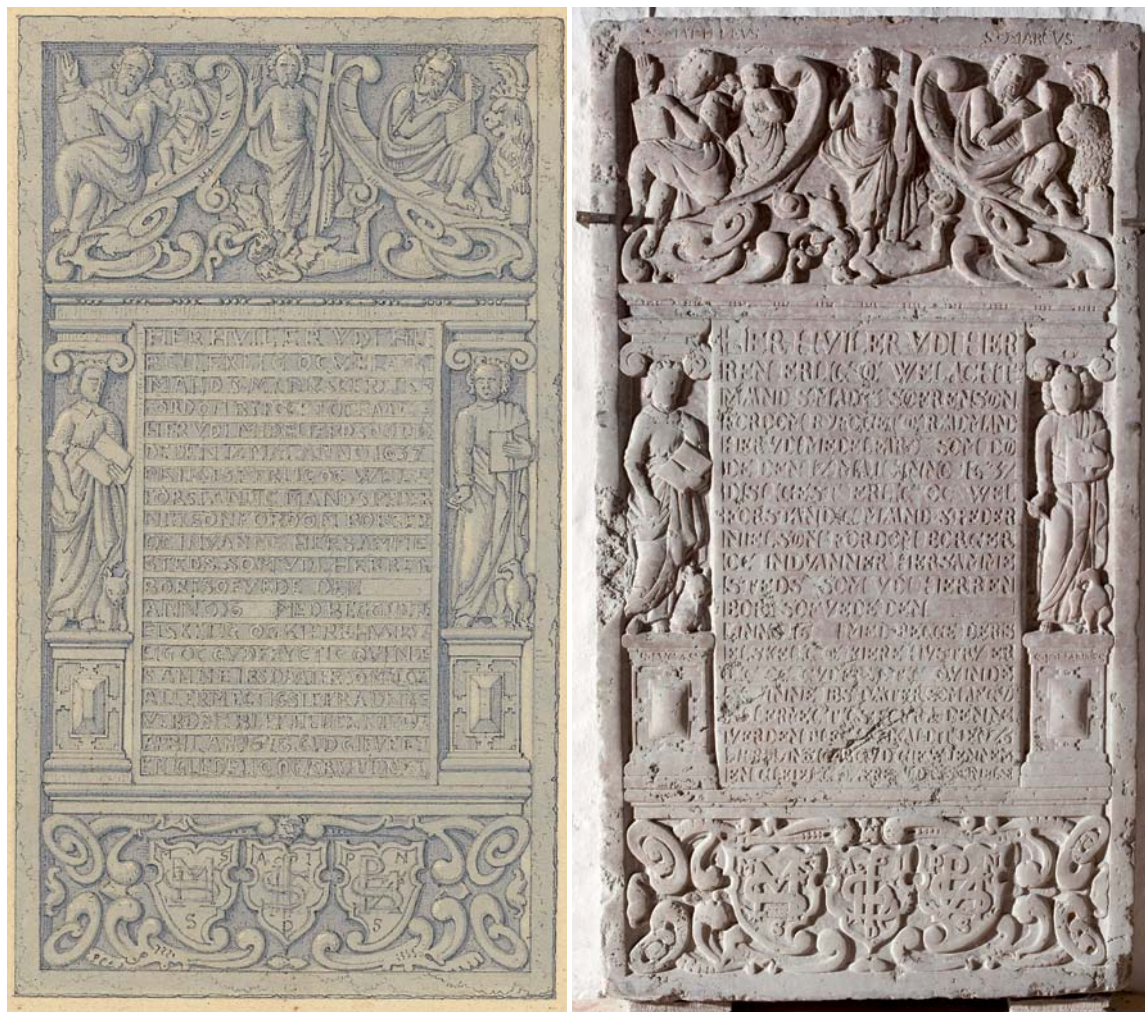

Fig. 151a-b. Gravsten nr. 20, o. 1648, over byfoged og rådmand Mads Sørensen (†1637), Peder Nielsen og deres hustru Anne Ibsdatter (†1648) (s. 2358). a. Tegning af J. B. Løffler 1891. b. Foto Arnold Mikkelsen 2009. – Gravestone no. 20, c.1648, for Town Bailiff and Alderman Mads Sørensen (†1637), Peder Nielsen and their wife Anne Ibsdatter (†1648).

i bøn. Hustruen bærer hue og lang kåbe med folder ved siderne over midtlukket overdel med bred krave, lang folderig nederdel og forklæde, hvorunder hendes tåspidser ses. I hænderne, der er samlet foran livet, holder hun en genstand, vist en bog.

1896 blev stenen, der lå i gulvet i midtskibets 4. fag, opsat mod korsarmens nordvæg.

19) (Fig. 150), o. 1644, over ukendt mand.

Lys grå kalksten, 193×102 cm. Stærkt slidt, en revne over nederste venstre hjørne er repareret med cement. Af den næsten udviskede indskrift med reliefversaler (delvis kursiverede) og for-

dybede versaler læses årstallet »1644«. Hjørne-cirkler med evangelistsymboler, foroven Mattæus (tv.) og Johannes, forinden Markus (tv.) og Lukas. På stenens nedre halvdel er to runde felter med udviskede skjolde, og derunder ses et sammenskrevet »SR«. ³⁸⁵ Nederst et skriftsted (Rom. 14,7-9).

1896 blev stenen, der lå i gulvet i midtskibets 4. fag, opsat mod korsarmens østvæg, nord for døren.

20) (Fig. 151a-b), o. 1648, over Madtz (Mads) Søfrensen (Sørensen), byfoged og rådmand, †12. maj 1637, og Peder Nielsøn (Nielsen), †□ 16

□, med deres hustru Anne Ibsdaater (Ibsdatter), »som af Gvd allermectigste fra denne verden blef henkaldit den 26. april an(n)o 1648« (jf. nr. 14).

Rødlig kalksten, 209×116 cm, forholdsvis velbevaret. Indskrift med reliefversaler i forsænkede bånd. Nært beslægtet med nr. 22 samt med epitafium nr. 1 og en sten i Bogense Kirke (s. 2196). Over den højrekanteret skrifttavle ses Kristus med korset, der træder Satan under fode, udført efter stik af Hieronymus Wierix.³⁵⁴ Evangelister med symbolvæsener flankerer såvel opstandelsesrelieffet som skriftfeltet: Foroven »S. Matthævs« (tv.) og »S. Marcvs«, siddende på bruskværksornamenter; i rammen over dem er deres navne indridset. Under dem er »S. Lvcas« (tv.) og »S. Iohannes« anbragt som karyatider på beslagværkprydede postamenter, hvor deres navne også er anført. Forneden er tre skjolde, indfattet i en bruskværkskartouche. På det venstre bogstaverne »MSS« sammenslynget og som initialer for Mads Sørensen, på det midterste Jesumonogram samt initialerne »AID« for Anne Ibsdatter, og på det højre »PNS« sammenslynget og som initialer for Per Nielsen.

1896 blev stenen, der lå i midtskibet ved indgangen til koret, opsat mod væg i våbenhuset. 1969 flyttet til nordre sideskibs vestvæg.

21) O. 1650, over Anne M[adsdatter].

Gravflise af grå kalksten, 64,5×43 cm, stærkt slidt. Indskrift med fordybede versaler, der inden for en omløbende rammelinje udfylder hele fladen.

1896 blev flisen, der lå i nordre sideskib ved pillen mellem 1. og 2. fag, opsat mod korsarmens sydvæg.

22) (Fig. 152), o. 1650, over en ukendt kvinde og hendes to ægtemænd.

Rødlig kalksten, 185×118 cm. Stenen er stærkt slidt. Af indskriften, der har været udført med reliefversaler, er kun bevaret svage spor. Udsmykningen svarer med få afvigelser til nr. 20. På de tre skjolde forneden ses til venstre initialerne »IP(?) S«, ³⁸⁶ i midten »SND« samt Jesumonogram, og til højre »HPS« sammenslynget og som initialer.

1896 blev stenen, der lå i midtskibets 3. fag, opsat i sakristiet mod sydvæggen, vest for døren.

23) (Fig. 153), 1600-tallets anden halvdel, over en ukendt mand og hans to hustruer, den ene med patronymet Ibsdatter.³⁸⁷

Rød kalksten, 176×69 cm. Stenen er stærkt slidt, og venstre side er skjult under nr. 5. Næsten udvisket indskrift med reliefversaler. I hjørnerne er ovale evangelistmedaljoner, foroven Mattæus (tv.) og Markus, forneden Lukas (tv.) og Johannes. Det højrekanteret skriftfelt kronet af den opstandne Kristus med sejrspanen, stående på et dødningehoved over krydslagte knogler, og flankeret af dydefigurerne Troen (tv.) og Håbet. Fodfeltet rummer tre skjolde i bruskværksindfatning. På det midterste, ægtemandens, ses initialerne »NNS« samt sammenskrevet »NNK« under et kors. På hustruernes skjolde er Jesumonogram samt initialerne »AID« (tv.), »KID« (th).

Fig. 152. Gravsten nr. 22, o. 1650, over en kvinde og hendes to ægtemænd (s. 2359). Foto Arnold Mikkelsen 2009. — Gravestone no. 22, c.1650, for a woman and her two husbands.

Fig. 153. Gravsten nr. 23, 1600-tallets anden halvdel, over en mand og hans to hustruer (s. 2359). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Gravestone no. 23, second half of the 17th century, for a man and his two wives.*

Siden 1773 ligger stenen som tredje trin i trappen fra våbenhuset til søndre sideskib.

24) (Fig. 154), o. 1690, over ukendt ægtepar.

Grå kalksten, 203×114 cm. Stenen er slidt og indskriften med reliefversaler stort set udvisket. Den er nært beslægtet med epitafium nr. 2, og har fællestræk med de lidt ældre, bruskbarokke gravminder. I hjørnerne er siddende evangelister med symbolvæsener, foroven Mattæus (tv.) og Markus, forneden Lukas (tv.) og Johannes; deres

navne er indridset i rammen over og under dem. Over den let rektangulære skrifttavle ses den opstandne Kristus omgivet af opskræmte soldater, en variant af det til epitafium nr. 2 benyttede Wierix-forlæg. Skrifttavlen flankeres af dydefigurer anbragt som karyatider, til venstre Troen, til højre Håbet. Stenens nedre del udfyldes af en bruskværkskartouche med putti med forkrænkethedssymboler og skjolde (svarende til epitafium nr. 2). På venstre skjold læses »SPS« sammenslynget og som initialer, på højre initialerne »ICD« samt Jesumonogram.

1896 blev stenen, der lå i midtskibet mellem 3. og 4. fag, taget op og opsat mod sakristiets syd-væg, øst for døren til koret.

Fig. 154. Gravsten nr. 24, o. 1690, over ukendt ægtepar (s. 2360). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Gravestone no. 24, c.1690, for an unknown married couple.*

Fig. 155. Smedejernsgitter, o. 1750, fra amtsforvalter Henrik Leves †kapel (s. 2361). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Wrought iron screen, c.1750, from district administrator Henrik Leve's †chapel.*

†GRAVSTEN

1) O. 1630, over ukendt. Fragment, ca. 50 cm bredt. Af indskriften, der var udført med fordybede versaler i tværlinjer, fremgik, at stenen var bekostet af en kvinde, »Sedsel« (Sidsel). Forinden var et skjold med bomærke og initialerne »PM«. ³⁴¹ 1891 lå fragmentet i gulvet under korbuen.

2) Før 1644, over Marten Teuensis (Tetzes?) og Hans Nielsen Kræmmer. Stenen lå på et lejersted, som dette år blev overladt til rådmand og kirkeværge Moritz Andersen og hans hustru Elschen. ⁵¹

3) O. 1653, over borgmester Claus Madsen (jf. epitafium nr. 2 m.m.). Stenen lå oprindeligt over Claus Madsens †begravelse i korsarmen (nr. IV,2), men blev 1670 flyttet til familiens †begravelse i koret (nr. I,1). ⁵¹

4) O. 1661, over borgmester Herman Friis. Stenen lå over hans †begravelse i koret (nr. I,3), lige inden for korsdøren. ⁵¹

5) O. 1661, over Morten Poulsen. Dette år fik Morten Poulsen tilladelse til at lægge en sten på sin begravelse inden for kirkedøren samt opsætte et epitafium (nr. 1) over den. ⁵¹

6) Før 1671, over rådmand Niels Kindstrups far. Stenen lå over familiens †begravelse i midtskibet (nr. II,3). ⁵¹

7) O. 1672, over rådmand og kirkeværge Johan Borchensfeldt. Stenen lå på hans gravsted i søndre sideskib (jf. †begravelse nr. III,3). ⁵²

8) Før 1694, måske over Anders Madsen. Stenen lå over en †begravelse i midtskibets 1. fag (nr. II,2), hvor Mette Madsdatter, enke efter Anders Madsen, i 1694 betalte for gravsted til sig selv. ⁵¹

†Gravsten(?). O. 1663, over billedskærer Hans Nielsen (Bang) og hustru, som dette år fik tilladelse til at lægge en sten eller opsætte 'en lille tavle' ved familiens lejersted i søndre sideskib ved prædikestolen (jf. †epitafium(?) s. 2342 m.m.). ⁵¹

†GRAVKAPEL

HENRIK LEVES KAPEL blev indrettet 1749–52 af amtsforvalter Henrik Leve i den østlige del af korsarmen. ³⁸⁸ 1749 fik Henrik Leve skøde på 'en plads ved siden af dåben', hvor han måtte indrette en begravelse 'over jorden' for sig selv og sin hustru. Ægteparret skulle selv bekoste opførelsen, og betalte desuden 50 rigsdaler for skødet; yderligere 100 rigsdaler skulle betales efter deres død, og renterne deraf bruges til at vedligeholde gravstedet. ³⁸⁹ I rummet blev to †sarkofager opstillet.

Selve byggearbejderne i forbindelse med indretningen af begravelsen er ikke dokumenteret. Den var indhegnet af mur, og indgangen til den var dækket af en muret bue, hvori var indsat et (†)gitter med låger mod kirken. ³⁹⁰ 1776 blev taget over begravelsen istandsat på kirkens bekostning, og 1862 blev gulvet repareret. ²⁹ Da korsarmen 1871 indrettedes til ligkapel (jf. s. 2273) blev gravkapellet nedbrudt og †sarkofagerne gravet ned under gulvet. ³⁹¹

Af (†)gitteret (fig. 155), udført o. 1750, af smedjærn, er bevaret en rundbuet, tofløjet låge. Hver fløj er indrammet af fladjærn og udfyldes af rundjærn, oprullet i volutter og påsat enkelte rosetter. Foroven ses ægteparrets kronede spejlmonogrammer, på venstre låge »ASD« for Anne Sørensdatter, på højre »HL« for Henrik Leve. Øverst på hver fløj er et ornament af tre fligede, udhamrede blade. Sortmalet med forgyldte detaljer.

Fig. 156. †Sarkofager, 1752, fra amtsforvalter Henrik Leves †kapel (s. 2362). Foto Erik Skov 1969. – †Sarcophagi, 1752, from district administrator Henrik Leve's †chapel.

Gitteret var oprindelig opsat for indgangen til gravkapellet. Det henstod derpå en årrække hos en borger, der benyttede det som havelåge ved sit hus i Algade. 1973 blev det opsat på sin nuværende plads inden for tårndøren mellem sidefyldinger af sortlakeret jern.¹⁶³

†*Sarkofager* (fig. 156). Gravkapellet rummede to sarkofager for Henrik Leve og hustru Anne Sørensdatter, udført 1752. De var af sandsten, tilsyneladende med ensartede barokprofiler og flade låg, hvorpå var indskrift med skriveskrift og kursiv. 1871 blev kisterne sænket i jorden, således at lågpladerne kom i niveau med gulvet, hvor de 1891 sås som »To lige store, trapezformede Stene, der begge ere samlede af tvende Stykker«. Indskriften, der kendes i afskrift, lød: 1) »Hinrick Leve, er Bekostet 1752«, og 2) »Anne Søren Datter, er Bekostet 1752«. ³⁹² Da der 1969 blev lagt nyt gulv i korsarmen, blev stenene skjult under dette.¹⁶³

†*Gravudstyr*. En kårde samt et våbenskjold var angiveligt ophængt på kapellets væg.¹⁶³

†BEGRAVELSER

Som andre købstadskirker rummede kirken i Middelfart en stor mængde †begravelser i form af murede gravkrypter og jordfæstebegravelser.

Den ældst kendte fortegnelse over de murede begravelser er udarbejdet af kirkeværgen i 1719.³⁹³ Fortegnelsen, der omfatter fjorten begravelser, redegør for omtrentlig beliggenhed, størrelse og ejerforhold. Fem af de 14 gravkamre var placeret i koret; de øvrige fordelte sig med fire i midtskibet, tre i søndre sideskib og to i korsarmen. Flere af dem var på dette tidspunkt hjemfaldne til kirken. Det følgende år blev samtlige begravelser prissat, således at kirkeværgen var forberedt, hvis nogen af byens borgere skulle ønske at købe et gravsted. I denne forbindelse omtales yderligere en muret begravelse i koret, som imidlertid var fyldt op med jord.²⁹

Fortegnelserne fra 1719–20 må formodes at omfatte samtlige murede begravelser i kirken i første halvdel af 1700-tallet, men det kan ikke udelukkes, at der har eksisteret ældre, sløjfede begravelser. Således omtales 1667 'de Pogwisch'ers begravelse i koret' (den blev forsynet med en ny luge),⁵⁵ formentlig en muret begravelse tilhørende *Hans Pogwisch til Damsbo* (†1630), der i årene

1621-27 var lensmand på Hindsgavl. I hvilket omfang, begravelsen er benyttet, samt om den er identisk med en af de 1719 omtalte grave kan ikke afgøres. I de ældste regnskaber omtales flere andre begravelser, blandt andet *rådmand Mads Sørensen Tybrinds* (i midtskibet, erhvervet 1635), *rådmand Jørgen Wests* (uvis beliggenhed, erhvervet 1636), og *rådmand og kirkeværge Moritz Andersens* (uvis beliggenhed, erhvervet 1644, dækket af en †gravsten (nr. 2)). En nærmere bestemmelse af disse, herunder om der er tale om murede begravelser eller jordfæstebegravelser, har ikke været mulig.³⁹⁴

De fleste af de kendte murede begravelser synes opført i anden halvdel af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet, om end enkelte kan være indrettet tidligere. De fornemste pladser var i koret, hvor tre på hinanden følgende sognepræster opførte murede gravkamre, ligesom to af byens borgmestre. I midtgangen fandtes en borgmester- og to rådmandsbegravelser, mens to byfogeder og byens tolder ejede begravelser i søndre sideskib.

I modsætning til de murede begravelser fordelte de billigere jordfæstebegravelser sig over hele kirken. Således betalte Bertram Nissens enke 1691 for et lejersted til sig og sin mand 'straks neden under hvalfiskens' (i vestenden), i 1697 blev 'gamle Abelone' begravet under skolen (sakristiet), 1706 blev borgmester Hans Juuls søster Karen nedsat under stolestaderne, og 1709 fik Søren Mikkelsen lejersted i nordre sideskib.⁵² Hovedparten af byens indbyggere fandt dog deres sidste hvilested på kirkegården.

1720 blev taksterne for begravelse fastsat som følger: En muret begravelse i koret kunne erhverves for mellem 60 og 90 rigsdaler, mens en jordfæstebegravelse samme sted kostede 24 rdlr. I midtskibet kunne de eksisterende gravkrypter købes for mellem 40 og 80 rdlr., en jordfæstebegravelse kostede 16 rdlr. eller, såfremt den lå under stolestaderne, 10 rdlr. I søndre sideskib og korsarmen takseredes de murede begravelser til mellem 36 og 60 rdlr., mens jordfæstebegravelser kostede 12 rdlr. (8 rdlr. under stolene); samme takst gjaldt i tværgangen fra kirkedøren og nord på. I nordre sideskib og under tårnet var taksten 10 rdlr. (under stolestaderne i tårnet 8 rdlr.) og i våbenhuset 6 rdlr. Når de murede begravelser skulle åbnes for nedsættelse af lig var taksten i koret 6 rdlr. for en voksen, 4 rdlr. for et barn; i de øvrige murede begravelser henholdsvis 4 og 2 rdlr.³⁹⁵ Enkelte blev forundt gratis begravelse i kirken, f.eks. i 1738 den tidligere byfoged Niels Olufsen på grund af fattigdom; han havde desuden i første halvdel af 1730'erne fået nedsat fire børn i murede begravelser uden at betale for det.⁵² Også gejstlige og kirkeværger nød gratis jordfæstebegravelse i kirken, således bl.a. kirkeværge Josias Møller i 1749 og kapellan Christen Busch i 1750.⁵²

Ændringer og istandsættelser. Op gennem 1700-tallet blev nedsunkne begravelser jævnlige repareret og gul-

vet over dem omlagt. 1728 blev der brugt 10 læs sand samt 200 nye flensborgsten til at oprette sunkne gulve i søndre sideskib og tårnrummet, 1732 måtte to grave i nordre sideskib fyldes op, og 1736 blev en begravelse i midtskibet eftermuret og påfyldt jord.⁵¹ Ligeledes blev lemmene over de åbne begravelser jævnlige udskiftet. I 1751 frygtede man, at der ville trænge vand fra kirkegården ind i begravelserne, og man brolagde derfor et område ved sakristiet.⁵²

Mod slutningen af 1700-tallet var interessen for at blive begravet inde i kirken dalende. Da der i 1784 atter blev gjort status, var der kun ejere til fire af de daværende 11 murede begravelser. På samme tid understregede stiftsøvrigheden, at lemmene over de åbne begravelser ikke måtte stå åbne, ligesom der ikke måtte anbringes jernriste eller andre åbninger i begravelserne, som kunne forårsage 'ond og skadelig stank i kirken'.³⁹⁰ De hjemfaldne begravelser blev forgæves sat på auktion og derpå fyldt op med jord; træet fra begravelsernes karme blev benyttet til reparation af stolestaderne.²⁹ I 1805 blev begravelser inde i kirken forbudt, og købmand Jens Gieding afstod sin murede begravelse i koret mod i stedet at få et gravsted på kirkegården.²⁸

Nedenfor beskrives de i alt 15 murede begravelser, som omtales i fortegnelsen 1719 og takseringslisterne 1720 og 1749, betegnet ved det da benyttede navn og ordnet efter deres geografiske placering (I. Koret, II. Midtskibet, III. Søndre sideskib, IV. Korsarmen). Lokalhistorikeren Christian Behrendt har udarbejdet en mere omfattende liste over murede grave med en tilhørende plantegning. Hans oplysninger har dog langt fra i alle tilfælde kunne verificeres, og er derfor ikke inddraget i det følgende.³⁹⁶

I. Murede begravelser i koret:

Fortegnelserne 1719-20 og 1749 omfatter seks murede begravelser i koret. 1784 nævnes fem begravelser sammesteds, hvoraf en tilhørte købmand Jens Gieding (nr. I,1?),³⁹⁷ en anden, i korets sydøsthjørne, var kirkens begravelse (nr. I,2?).

1) *Afdøde borgmester Claus Madsens begravelse* (jf. epitafium nr. 2 m.m.). Under alteret med adgang via Johan Gosmanns begravelse (nr. I,2). Indrettet før 1670, da Claus Madsens enke fik tilladelse til at flytte hans epitafium (†nr. 2) og gravsten (†nr. 3) fra familiens begravelse i korsarmen (nr. IV,2) til deres 'nye' grav i koret.⁵¹ 1766 blev begravelsen repareret med fyrrebrædder og mursten.²⁹

2) *Afdøde sognepræst Johan Gosmanns begravelse* (jf. epitafium nr. 2 m.m.). Ved alteret, mellem borgmester Claus Madsens og sognepræst Mads

Mortensen Limes begravelser (nr. I,1 og I,4) og med åbning ind til førstnævnte, beregnet til tre lig. Der var adgang til graven gennem en lem i korgulvet. 1668 fik Johan Gosmann tilladelse til at indrette begravelsen under forudsætning af, at der ikke skete skade på alteret.⁵¹ 1716 var graven brøstfældig og måtte repareres, 1725 blev lemmen i gulvet fornyet.⁵² 1736 erhvervede *Niels Biegums enke, Anna Sørensdatter*, begravelsen for 50 rigsdaler.⁵²

3) *Afdøde Hans Juuls begravelse*. Lige inden for korsdøren og dækket af en gravsten (†nr. 4), beregnet til to lig. Begravelsen tilhørte tidligere *borgmester Herman Friis*, som erhvervede den 1661 for 30 sletdaler, der skulle anvendes til en *†døbefont* (s. 2306).³⁹⁸ 1695 var graven sunket, og kirken måtte købe træ til reparationen, da ingen ville påtage sig vedligeholdelsen.⁵¹ 1702 købte borgmester Hans Juuls enke, Karen, begravelsen for 66 rigsdaler og 4 mark i forbindelse med ægteemandens død.⁵² 1747 frasagde deres arvinger sig graven, som var helt brøstfældig, og kirken lod den reparere med to egebjælker og 40 mursten til gulvet.²⁹ 1784 tilhørte den *Niels Nielsens enke, Petrina Severina*, ligesom nr. III,3. Den var da fyldt op med sand.⁵¹

4) *Afdøde sognepræst Mads Mortensen Limes begravelse* ('*Magister Mads*' begravelse'). Ved siden af Johan Gosmanns begravelse (nr. I,2), beregnet til to lig. Formentlig indrettet i Mads Limes embedsperiode (1642-58). 1721 købte *rådmand Matthias Bolt* begravelsen for 50 rigsdaler (jf. lysekrone nr. 4).⁵² 1784 blev graven forgæves søgt solgt på auktion og derpå fyldt op.⁵²

5) *Afdøde sognepræst Hans Limes begravelse* (jf. epitafium nr. 2 m.m.). I korets sydside, ved siden af Mads Mortensen Limes begravelse (nr. I,4, 'hans afdøde fars begravelse'), beregnet til tre lig. Indrettet 1689 af Hans Lime, der på grund af sin lange tjeneste i Middelfart som rektor ved skolen i fem år, sognepræst i 17 år og kirkeværge i fire år fik stedet uden betaling.⁵² 1784 blev begravelsen forgæves søgt solgt på auktion og derpå fyldt op.⁵²

6) *Afdøde Christopher Rasmussens begravelse*. I korets nordside ved døren til skolen (sakristiet), beregnet til tre lig.⁵² Erhvervet af Christopher Rasmussen senest i forbindelse med hustruens

død 1668. 1712 var begravelsen indfalden, og kirken lod den fylde op med tre læs grus; Oluf Murermester omlagde gulvet over den.⁵²

II. Murede begravelser i midtskibet:

Fortegnelserne 1719-20 og 1749 omfatter fire murede begravelser i midtskibet. 1784 nævnes blot to.

1) *Afdøde Niels Jørgensens begravelse*. I midtskibets 1. fag, lige uden for koret, beregnet til to lig. Erhvervet (og indrettet?) 1698 i forbindelse med Niels Jørgensens død.⁵²

2) *Borgmester Herman Willers begravelse*. I midtskibets 1. fag, vest for Niels Jørgensens begravelse (nr. II,1) og lige ud for 'fruens stol' (dronningestolen, jf. s. 2320) og den bag ved. Begravelsen, der var beregnet til fem lig og dermed kirkens største, var dækket af en *†gravsten* ('den anden fra koret') (nr. 8). Den må være indrettet før 1694, da en Mette Madsdatter, enke efter Anders Madsen, betalte 20 rigsdaler for en plads i graven til sig selv.⁵¹ 1699 betalte Anna Hansdatter Juul 40 rigsdaler for begravelsen i forbindelse med sin første ægtemands død. Hun indgik siden ægteskab med Herman Willer, som dermed fik ejerskab til begravelsen.⁵²

3) *Afdøde rådmand Niels Kindstrups begravelse* (jf. *†epitafium* nr. 4 m.m.). Midt i midtskibet, dvs. i 2. eller 3. fag, og dækket af en *†gravsten* (nr. 6). Beregnet til tre lig. Begravelsen havde tilhørt Niels Kindstrups far, hvis gravsten lå på den. 1671 bekostede Niels Kindstrup en ny fløjstang til kirken og fik til gengæld bevilget plads i graven,⁵¹ og 1675 skænkede han og hustruen, Else Stefensdatter, en lysekrone, som blev hængt op over den.³⁹⁹ 1719 var det 16 år siden, begravelsen sidst var blevet benyttet, og den eneste arving til den var en præst, som boede 'langt ude i Vendsyssel'.⁵² 1745 blev den repareret på kirkens bekostning.²⁹

4) *Afdøde rådmand Peder Lauritsen Bjørns begravelse* (jf. *†epitafium* nr. 3). I midtskibets 4. fag ud for søndre kirkedør, beregnet til tre lig. Indrettet før 1661, da Peder Lauritsen fik tilladelse til at benytte begravelsen, som havde tilhørt hans og hans afdøde hustrus 'forfædre'. Som betaling gav han en dobbelt markjord.⁵¹ 1716 var begravelsen forfalden og blev istandsat på kirkens bekostning med to egebjælker, tre egeplanker og op-

muring.⁵² Atter repareret 1736 og 1780.²⁹ 1784 blev begravelsen forgæves søgt solgt på auktion og derpå fyldt op.⁵¹

III. Murede begravelser i søndre sideskib:

Fortegnelserne 1719–20, 1749 og 1784 omfatter tre murede begravelser i søndre sideskib.

1) *Afdøde byfoged Niels Hansen Bangs begravelse*. I sideskibets 1. fag foran indgangen til korsarmen ved nordsiden af Thomas Nielsens begravelse (nr. III,2). Beregnet til tre lig. Indrettet 1710 af Niels Hansen Bang i forbindelse med hans hustrus død. Han havde oprindelig købt et gravsted i midtskibet, men da det viste sig, at der ikke var plads til at indrette en begravelse, fik han 1703 tilladelse til i stedet at opføre den i søndre sideskib. 1732 var begravelsen hjemfalden til kirken, som beko-stede en ny luge af egetræ over den, og 1736 blev den fyldt op med jord og gulvet over den lagt med flensborgsten.⁵² Søren Pedersens enke købte en gravramme, som havde ligget på graven, formentlig for at anvende den på sin egen grav (nr. III,2).²⁹ 1784 blev begravelsen forgæves søgt solgt på auktion og derpå fyldt op.⁵¹

2) *Afdøde byfoged og kirkeværge Thomas Nielsens begravelse*. I sideskibets 1. fag lige foran indgangen til korsarmen, beregnet til to lig.⁵² Det er uvist, hvornår begravelsen blev indrettet, men 1671 blev den bevilget Thomas Nielsen og hustru, Anne Sørensdatter.⁵¹ 1695 var den hjemfalden til kirken, som lod den reparere med brædder; og 1710 styrtede den sammen og måtte repareres med 50 mursten og en fyrrebjelke.⁵¹ 1733 købte *rådmand Søren Pedersen* begravelsen;⁵² 1784 tilhørte den *købmand Søren Nielsen*.⁵¹

3) *Tolder Henrik Brandts begravelse*. I sideskibets østre del ud for stolene nr. 4–6; beregnet til tre lig. Indrettet 1709 af tolder Henrik Brandt. Stedet havde oprindelig tjent som begravelsessted for rådmand og kirkeværge Johan Borchfeld og dennes efterkommere; 1673 hævdede sidstnævnte at have krav på at blive nedsat på stedet, fordi Johan Borchfeld havde været kirken behjælpelig 'i dens store nød', da den fik hvælv.⁴⁰⁰ 1709 fik tolder Henrik Brandt og hans hustru som Johan Borchfeldts eneste i Middelfart boende arvin-

ger tilladelse til at opføre en muret begravelse på stedet ('med sten at om- og opmure'); endvidere skulle han omlægge og jævne kirkegulvet, hvor †gravstenen gjorde det meget ujævnt (nr. 7).⁵² 1742 erhvervet af tolder *Lars Nielsens enke* i forbindelse med ægtemandens død.⁵² 1766 repareret med fyrrebrædder.²⁹ 1784 tilhørte begravelsen *Niels Nielsens enke, Petrina Severina*, ligesom nr. I,3).⁵¹ 1789 betegnes den *Søren Nielsens*.⁵¹

IV. Murede begravelser i korsarmen

Fortegnelserne 1719–20 og 1749 omfatter to murede begravelser i korsarmen. 1784 nævnes blot en begravelse sammesteds.

1) *Afdøde sognepræst i Asperup og Roerslev, Bertel Jørgensen Taulovs begravelse*. I korsarmens østside; beregnet til tre lig. 1687 bad Bertel Jørgensens efterladte hustru, Karen Madsdatter Lime, om at måtte erhverve begravelsen, som hun oplyste havde tilhørt hendes far.⁴⁰¹ I anerkendelse af hendes mands arbejde i skolen i Middelfart og ægteparrets gavmildhed mod de fattige blev det hende tilladt for 10 sletdaler.⁵² 1736 blev begravelsen fyldt op og dækket med flensborgsten.

2) *Afdøde kirkeværge Jep Hansen Juels begravelse*. En ældre, muret begravelse i korsarmens vestende, erhvervet 1702 i forbindelse med Jep Juels død.⁵² Nok identisk med *borgmester Claus Madsens første begravelse*, erhvervet (og indrettet?) 1635 og beregnet for ham selv, hans hustru og børn. Erhvervelsen skete muligvis med henblik på at indrette et egentligt gravkapel, idet Claus Madsen samtidig fik tilladelse til at opsætte 'et monument og epitafium', og lovede at lade døbefonten flytte på egen bekostning.⁵¹ Dette lader dog ikke til at være realiseret (jf. s. 2306). O. 1670 købte Claus Madsens enke en begravelse i koret (nr. I,1), hvortil familiens †epitafium (nr. 2) og †gravsten (nr. 3) blev overført, uden tvivl sammen med Claus Madsens kiste (†1653).⁵¹ Måske er det denne begravelse, som 1692 blev fyldt op, idet alt tømmeret var rådnet og faldet ned i graven, så det var farligt, når der skulle døbes børn.⁵¹ Den må da være blevet tømt igen i forbindelse med salget 1702. 1784 tilhørte begravelsen *købmand Søren Mathiasen*;⁵¹ 1790 blev den fyldt op.⁵²

Fig. 157. Mindekrans nr. 2, 1917, over etatsråd P. H. J. Hess, †1917 (s. 2366). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Memorial wreath no. 2, 1917, for Councillor of State P. H. J. Hess (†1917).*

GRAVUDSTYR

Tre *mindekranse, forsølvvede, indfattet i glas og ramme og ophængt i tårnrummet, overgik 1989 til Middelfart Museum.⁴⁰² 1) 1895, over Jens Christian Michelsen. To bøgegrene bundet med en sløjfe. Kransen er givet af »Forretningsvenner i Thingö og Øfjordssyssel paa Island«. 2) (Fig. 157), 1917, over etatsråd P. H. J. Hess, *14. maj 1848, †20. okt. 1917. To egegrene bundet med en sløjfe. Kransen er givet af arbejdere og funktionærer hos A/S J. S. Hess & Søn. 3) 1917, over »Broder Peter« (P. H. J. Hess). Svarende til nr. 2 og skænket af afdødes bror, Christian.

†*Gravudstyr*. 1666, standart samt kårde og skede. Ophængt af Telle Nielsdatter over ægtemanden, Gerhard Mittelsdorph Bagers gravsted i søndre sideskib ved prædikestolen.⁵¹ 1755 hang kården og skeden endnu på muren i søndre sideskib, mens fanen var faldet ned for 'en 12 år siden', så kun en stump af skaftet sad tilbage.¹⁴⁹

KIRKEGÅRDSMONUMENTER

1) (Fig. 158), 1790, over (Jens) Brant (Brandt), postmester (kancelliråd, kirkeværge), (†1823), og hans første hustru, Dorotea Flung (†1778) samt parrets børn, tre sønner og tre døtre. Endvidere Jens Brandts anden hustru, Maren Wissing (†1813).⁴⁰³ Indskriften afsluttes med årstallet »1790«.

Liggesten af hvidt marmor, 152×77 cm, brækket foroven. Indskrift med reliefversaler i forsænket felt på stenens øvre halvdel.

Fig. 158. Kirkegårdsmonument nr. 1, 1790, over postmester Jens Brandt og hans familie (s. 2366). Foto Rikke Ilsted Kristiansen 2009. – *Churchyard monument no. 1, 1790, for postmaster Jens Brandt and his family.*

Fig. 159. Kirkegårdsmonument nr. 2, 1791, over sognepræst Peder Engel (†1791) og hustru Johanne Marie Eilschou (†1808) (s. 2367). Foto Rikke Ilsted Kristiansen 2009. – Churchyard monument no. 2, 1791, for vicar Peder Engel (†1791) and his wife Johanne Marie Eilschou (†1808).

Stenen ligger i brolægningen ved kirkens sydside mellem våbenhuset og korsarmen, hvor familien havde sit gravsted. 1823 blev det indrammet med et tjerngitter.⁴⁰⁴

2) 1791,²⁹ over Peder Engel, (sognepræst), *4. aug. 1721, †25. febr. 1791, og hustru Johanne Marie Eilschou, *4. dec. 1730, <†21. april 1808>.

Liggelsen af rød kalksten, 156×85 cm, fragmenteret foroven. Indskrift med fordybet skrift; derover et utydeligt ornament.

Stenen ligger i brolægningen ved kirkens sydside mellem våbenhuset og korsarmen. 1796 lod enken gravstedet indhegne med et tjerngitter

for 'at hædre min uforglemmelige mands støv og sørge for at vore ben kan hvile i ro hos hinanden'.⁵¹

3) O. 1792, over Ioh[annes Betzer], købmand, [født i Aarhus 1743, død i Middelfart 1792, og kone Kristine Ivarsen, født i Koye 1747, død her i byen 1810].⁴⁰⁵

Liggelsen af rød kalksten, 189×103 cm. Indskriften med fordybet skriveskrift er næsten udvisket.

Stenen ligger i brolægningen ved kirkens sydside mellem våbenhuset og korsarmen.

4) 1800-tallets første halvdel(?), over ukendt.

Liggelsen af grå kalksten, 177×117 cm, med omløbende, riffelhugget ramme. Det høje ovale skriftfelt, hvis indskrift er helt udvisket, har foroven et forsænket felt med et fiskelignende ornament.

Fig. 160. Kirkegårdsmonument nr. 6, o. 1832, over justitsråd Nicolaus Franciscus Stabell (†1832) (s. 2368). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – Churchyard monument no. 6, c.1832, for Counsellor Nicolaus Franciscus Stabell (†1832).

Stenen ligger i brolægningen på kirkens nordside ud for sideskibets 3. fag.

5) 1800-tallets første halvdel(?), over ukendt.

Liggelsen af lys grå kalksten, 141×94 cm, stærkt slidt og indskriften med fordybede versaler næsten helt udvisket. Stenen ligger foran indgangen til korsarmen.

6) (Fig. 160), o. 1832, over Nicolaus Franciscus Stabell, justitsråd, by- og herredsfoged, *28. juni 1776, †6. dec. 1832, »smertelig savnet af en elsket hustru og 12 uforsørgede børn. 7 modtage ham hisset«. Under gravskriften et skriftsted (Es. 32,17). Af indskriften fremgår, at gravmælet blev lagt af »trofaste venner og taknemmelige undergivne i Vends Herred«.

Tavle af hvidt marmor, 89,5×58 cm, som har været brækket i fire dele. Indskrift med fordybede versaler, udfyldt med sort. Monumentet blev restaureret 1979.⁴⁵

Tavlen er placeret skråtstillet på en sokkel af cement i græsset ved sognegården sydøst for kirken. Gravstedet var oprindeligt indhegnet med jernkæder, fastgjort til †granitstøtter.⁴⁰⁵

7) (Fig. 161), o. 1845, over Elisabeth Wedel Heinen, *12. juli 17[94], datter af kammerherre

Fig. 161. Kirkegårdsmonument nr. 7, o. 1845, over Elisabeth Wedel Heinen (†1845) (s. 2368). Foto Rikke Ilsted Kristiansen 2009. – *Churchyard monument no. 7, c.1845, for Elisabeth Wedel Heinen (†1845).*

Fig. 162. Kirkegårdsmonument nr. 8, o. 1848, over sognepræst Thor Melbye (†1829) og hans to hustruer, Sophia Dorteia Adrian (†1803) og Caroline Maaløe (†1848) (s. 2368). Foto Rikke Ilsted Kristiansen 2009. – *Churchyard monument no. 8, c.1848, for vicar Thor Melbye (†1829) and his two wives, Sophia Dorteia Adrian (†1803) and Caroline Maaløe (†1848).*

(Stie Tønsberg) Schøller von [K]rogh til Løjtved og Margaretha Christiane Iuel (Juel), g.m. kammerjunker (Anders Claus) Wedel Heinen, †[14.] jan. [1845]. Af indskriften fremgår, at monumentet er sat af hendes efterlevende ægtefælle og søn.

Grotte af grå sandsten med indfældet tavle af hvidt marmor, 82×92 cm. Grotten er dekoreret med vedbend i relief og har øverst spor efter afbrækket kors. Tavlen, der er svagt buet foroven, bærer indskrift med fordybede versaler.

Oprindeligt på gravsted sydøst for kirken. Ved opførelsen af sognegården 1996 opstillet nord for kirken.

8) (Fig. 162), o. 1848, over Thor Melbye, sognepræst, *8. sep. 1744, †16. juni 1829, samt hans to hustruer, Sophia Dorteia Adrian, *20. sep.

1748, †27. sep. 1803, og Caroline Maaløe, *21. febr. 1776, †19. jan. 1848. Indskriften afsluttes af skriftsted (Ordsp. 10,7).

Tavle af hvidt marmor, 79×57 cm. Indskrift med fordybte versaler, udfyldt med sort.

Indmuret i kirkens østgavl. Gravstedet var indhegnet med et gitter.⁴⁵

9) 1800-tallets anden halvdel(?), over F. C. Pedersen.

Kors af hvidt marmor, 82,5×46,5 cm. Den vandrette korsarm, der er brækket, bærer indskrift med fordybte versaler.

Indmuret i den sydvendte side af østgavlens nordlige stræbepille

10) O. 1865, over Albreght Phillip Achen, postmester i 30 år, *20. okt. 1781, †10. maj 1865.

Liggsten af grå kalksten, 186×92 cm. Indskrift med fordybte versaler.

Stenen ligger i brolægningen på kirkens nordside ud for sideskibets første fag. Gravstedet var oprindeligt indhegnet med et tiggitter.⁴⁰⁶

11) (Fig. 163), o. 1870, over Johannes Peter Christian Knud Leth, *11. maj 1828, †31. maj 1870. Indskriften afsluttes af skriftsted (Sl. 91,10).

Monument af lys grå sandsten med indfældet tavle og kors af hvidt marmor, 116×57,5 cm. På tavlen er indskrift med fordybet antikva, derover et kors.

Opstillet mod kirkens østgavl.

12) (Fig. 163), o. 1874, over Mathea Christiane Leth, f. Eilskov, *4. maj 1793, †3. juli 1874. Indskriften afsluttes af skriftsted (Visd. 3,1).

Monument, svarende til nr. 11 (rejst over afdødes søn), 113×57 cm; det indfældede kors er bortkommet.

Opsat mod kirkens østgavl.

Fig. 163. Kirkegårdsmonument nr. 11 (th.), o. 1870, over Johannes Peter Christian Knud Leth (†1870) (s. 2369). Kirkegårdsmonument nr. 12 (tv.), o. 1874, over Mathea Christiane Leth (†1874) (s. 2369). Foto Rikke Ilsted Kristiansen 2009. – Churchyard monument no. 11 (right), c.1870, for Johannes Peter Christian Knud Leth (†1870). Churchyard monument no. 12 (left), c.1874, for Mathea Christiane Leth (†1874).

Fig. 164. Korets østvinduer, set fra sydøst (s. 2245). Foto Mogens Vedso 2009. – *Romanesque windows, east wall of the chancel, seen from southeast.*

KILDER OG HENVISNINGER

Jf. fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Odense Amt i almindelighed s. 52-54 og forkortelser vedr. Odense Amt s. 56-59.

ARKIVALIER

LANDSARKIVET FOR FYN (LAFyn). *Fyns Stiftsovrighed*. Middelfart Kirkes regnskaber 1700-1794, 1811-1871 (*Stiftsovr.ark.* Rgsk.). *Kirkeinspektionsarkivet*. Middelfart Kirkes regnskaber 1642-1873 (*Kirkeinsp.ark.* Rgsk.). – Diverse dokumenter 1665-1896 (*Kirkeinsp.ark.* Div.dok.). – Indkomne breve 1750-1916 (*Kirkeinsp.ark.* Indk. breve). – Optegnelser om kirkens og skolens midler, legater, inventar m.m. 1824 (*Kirkeinsp.ark.* Optegn.). *Menighedsrådsarkivet*. Middelfart kirkesynsprotokol 1862-1997 (*Menighedsrådsark.* Synsprot.). *Den kgl. bygningsinspektør*. Sager vedr. kirkebygningerne på Fyn o. 1896-1925 (*KglBygnInsp.ark.* Kirker i Fyn). *Erholm-Søndergaarde Godsarkiv*. Sager vedr. Rørup Kirke 1743-1922 (*Erholm-Søndergaarde godsark.* Sager vedr. Rørup Kirke).

NATIONALMUSEET (NM). *Håndskriftsamlingen*. J. B. Løffler, *Gravstenene i Middelfart Kirke*, Kbh. 1892 (Løffler, *Gravstenene*). *Indberetninger mv.* Jacob Kornerup 1896 (kalkmalerier); Chr. Behrendt 1935 (kalkmalerier); Mogens Larsen 1958 (istandsættelse); Mindedal Rasmussen 1960 (kor og sakristi); Mogens Larsen 1972 (topstykke); Vagn Møller 1973 (tårn); Fritz Thode 1974 (topstykke); Mogens Larsen 1979 (stolestader); Mogens Larsen 1979 (kalkmalerier); Vagn Møller 1986 (tårn); Egon Duedahl 2004 (gulve); Karen Stemmann Petersen 2004 (lysekrone); Jørgen Overby 1996 (sognegård); Peter Dragsbo 1996 (kirkeområdet).

TEGNINGER

NATIONALMUSEET (NM). *Bygning og inventar*. Wilhelm Petersen 1885 (opstalt af nordfacade). – J. B. Løffler 1891 (plan). – K. H. Mønsted 1916 (opstalt af korsarmens gav). – Mogens Andersen, Poul Hvam Andersen, Per Christiansen, Erik Petri Jeppesen, Skarphéðinn Jóhannsson, Helge Jørgensen, Manuel Lohse, Andreas Vallentin, Ejner Wulff 1947-48 (plan, facadeopstalter og snit). – Usigneret og udateret (opstalt af korgavl). – Jørgen Overby 1996 (situationsplan og facadeopstalter af sognegård).

LANDSARKIVET FOR FYN (LAFyn). Usigneret 1819 (plan). – Usigneret 1891 (plan, snit i nordre sideskib). – Usigneret 1894 (snit i skibet).

DET KONGELIGE BIBLIOTEK (KglBibl). J. Elandt, formentlig o. 1659 (Kort over Fyn med prospekter af kirker og byer). – J. Burman Becker 1858 (eksteriør).

HORSENS MUSEUM. Upubliceret materiale i Viggo Norns Arkiv (j.nr. 52A)

LITTERATUR

Chr. Behrendt, *Fra det gamle Middelfart I*, Middelfart 1938 (*Behrendt I*). – Chr. Behrendt, *Fra det gamle Middelfart II. Kirken*, Odense 1941 (*Behrendt II*). – Peter Dragsbo og Harriet Merete Hansen, *Middelfart – fra færgeby til broby. Middelfarts historie 1200-1940*, Viborg 1996 (*Dragsbo og Hansen*). Orla Hylleberg Eriksen, *Dendrokronologisk undersøgelse af boreprøver fra Middelfart kirke, Odense amt, NNU rapport nr. 4*, Nationalmuseet 2010 (*Hylleberg Eriksen*).

Historisk indledning ved Rikke Ilsted Kristiansen og Sven Rask. Beskrivelse af kirkens omgivelser ved Thomas Bertelsen og David Burmeister Kaaring. Bygning ved Thomas Bertelsen. Kalkmalerier ved David Burmeister Kaaring. Inventar ved David Burmeister Kaaring og Ole Beuchert Olesen (orgler). Gravminder ved Rikke Ilsted Kristiansen. Revision af latinske oversættelser ved Peter Zeeberg. Engelsk oversættelse ved Joan F. Davidson. Redaktionssekretær Heidi Lykke Petersen. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedso. Redaktionen afsluttet sept. 2010.

NOTER

¹ Afsnittet er redigeret af Rikke Ilsted Kristiansen med bidrag af Sven Rask. Om byens historie generelt henvises til Peter Dragsbo og Harriet Merete Hansen, *Middelfart – fra færgeby til broby. Middelfarts historie 1200-1940*, Viborg 1996. Om byens topografi se Jørgen El-søe Jensen, *Danmarks middelalderlige byplaner. Fyn med omliggende øer*, Herning 1992, 73-80.

² Resen, *Fyn* 269.

³ *DaAtlas* VI, 666.

⁴ Ove Jørgensen og Tore Nyberg, »Stednavnet Middelfart« *Vends. Årbog for Lokal- og Kulturhistorie på Nordvestfyn*, 1999, 40-47 samt *Dragsbo og Hansen* 15 f., der afviser den tidligere tolkning af navnet som 'den mellemste overfart', refererende til byens beliggenhed mellem

to andre overfartssteder til Jylland. Endelsen '-fart' er først opstået i 15-1600-tallet under tysk påvirkning.

⁵ Erik Kroman, *Danmarks gamle købstadslovgivning* III, Kbh. 1955, 577 f.

⁶ *DaRigBr* III, 6, nr. 222 (efter 8. okt. 1362).

⁷ *KirkehistSaml* II, 6, 1872-73, 755.

⁸ *Præsteindb Worm* 98; jf. også *Dragsbo og Hansen* 17. *Behrendt* I, 14 f. anfører, at der ved gravning på kirkegårdens område er konstateret en seks meter lang stensætning af kampesten samt munkesten og rester af stenbro.

⁹ Rørdam, *Monumenta* II, 2, 493.

¹⁰ Ifølge marsvinejægerlavets ældst kendte vedtægter, dateret 1593, skulle kirken anvende indtægten af fangsten til at vedligeholde det store vindue i koret samt, hvis der var penge tilovers, til lys på højalteret. Dette synes dog ikke at være efterlevet i praksis. Chr. Behrendt, »Om Marsvinsjæger-Lauget i Middelfart«, *ÅrbOdense og Assens*, 1921, 613, 638 ff.

¹¹ 1628 påbegyndtes et befæstningsanlæg med volde og grave, som dog næppe blev fuldført. I efteråret 1657 blev der støbt kanoner i byen; seks sådanne henlå en tid ved kirkegården, jf. *KancBrevb* 2. sept. 1657.

¹² *Dragsbo og Hansen* 92.

¹³ *SuhmSaml* II, 2, 39.

¹⁴ *KirkehistSaml* III, 5, 1884-86, 485 ff.; Jens Rasmussen og Anne Riising, *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604*, Odense 1995, 323.

¹⁵ *KancBrevb* 5. febr. 1635; *HofmFund* V, 405; jf. også Anne Riising og Mogens Seidelin, *Biskop Hans Mikkelssens dagbøger 1626-41*, Odense 1991, 86, ifølge hvem prædikanterne vægrede sig ved denne nyordning. Sagen blev indbragt for kongen, der godkendte ordningen 1635.

¹⁶ *KirkehistSaml* II, 6, 1872-73, 755. Testator skænkede også jern til klokkestreng og betænkte desuden samtlige kendte stiftelser i byen (jf. ndf.).

¹⁷ *HofmFund* V, 387 f.

¹⁸ *Kronens Skøder* IV, 721 f. (5. nov. 1718).

¹⁹ *KancBrevb* 15. dec. 1574.

²⁰ *Jacob Madsen* (note 14) 324.

²¹ *KancBrevb* 14. og 18. aug. 1590. Flere af kirkerne søgte at undslå sig for at betale, jf. *KancBrevb* 28. febr. og 19. marts 1591.

²² *KancBrevb* 9. marts 1605.

²³ *KancBrevb* 25. juli 1630 og 4. april 1631. I august 1630 nævnte lensmand Gregers Krabbe problemerne med kirkens murværk for biskoppen, jf. *Hans Mikkelssens dagbøger* (note 15) 59.

²⁴ *KancBrevb* 27. jan. 1651.

²⁵ *Behrendt* I, 92.

²⁶ S. H. K(lausen), *Ved Lillebelt eller Midelfartsunds Historie*, Middelfart 1867, 52 samt *Behrendt* I, 122.

²⁷ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Kapellanens residens (i Smedegade), der var forfalden og ikke længere anvendtes til sit formål, blev solgt fra kirken 1711, mens præstegården (Algade 19-21) solgtes 1744. Lærerboli-

gen (Brogade 11) blev 1740 kordegnebolig og skulle fremover vedligeholdes af denne, jf. *Kronens Skøder*, V, 340 f. (2. febr. 1750).

²⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve.

²⁹ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

³⁰ Tang Kristensen, *Danske Sagn* III, 103 (nr. 540).

³¹ *KirkehistSaml* II, 6, 1872-73, 755 f. Testamentet er ikke signeret. En teori om, at testator skal have været en gejstlig (jf. G. Schovsbo, »Middelfart Kirke og Gejstlighed før Reformationen«, *ÅrbOdense og Assens* 1937, 43 ff.), evt. præsten ved Skt. Mauritius' alter (jf. Lars Bisgaard, *De glemte altre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*, Gylling 2001, 273), er næppe korrekt.

³² Stifteren kunne da være den Mathias Bang, som var official i Vends Herred og præst i Asperup, jf. Fritz Schönwandt, »Hans Bang i Bogen, †1560. Med et afsnit om den ældre Bang-slægt i Vends herred«, *PersHistT* 1980, 36.

³³ *KirkehistSaml* II, 6, 271-73. Trods klager i 1547 og overdragelse af nogle ejendomme i Middelfart til andre af stifterens slægtninge samme år, havde Hans Bang endnu 25. april 1556 og 12. juli 1558 dele af vikariatet i forlening (*KancBrevb*); jf. også Schönwandt (note 32), 29 ff.

³⁴ *KglRetDom* II, 249-52.

³⁵ *DaKancReg* 8. juni 1547.

³⁶ *DaKancReg* 10. dec. 1550.

³⁷ En kirke kunne have flere altre med samme navn, jf. f.eks. Ribe Domkirke (*DK Ribe* 85 ff.) og Skt. Knuds Kirke i Odense (s. 87 ff.).

³⁸ *Repert* II, 1, nr. 302 (25. dec. 1453); *ÆldDaArkReg* V, 2, 973 f.

³⁹ *Præsteindb Worm* 97.

⁴⁰ Rørdam, *Monumenta* II, 2, 494 f.

⁴¹ Stifterne omfattede medlemmer af fire generationer af Skinkelslægten, således Otte Skinkel, søn af fundator primus i hans første ægteskab, med hustruen Cecilie Ludvigsdatter Barsebek, deres datter, Hilleborg Skinkel, og hendes ægtemand, Knud Henriksen Gyldenstjerne, og sønnerne Otte og Magnus, samt ægtemandens forældre, Henrik Knudsen Gyldenstjerne og hustru Anne Munk. Desuden to børn af hovedstifteren i hans andet ægteskab, sønnen Detlev (»Teyloffus«) Skinkel og datteren Cecilie Bernikesdatter Skinkel, hendes mand, Peder Hogenskild (Huitfeldt), samt deres datter Cecilie (i dokumentet kaldet Catharina) og hendes ægtefælle, Iven Bryske. Endvidere Johan Skinkel, hovedstifterens nevø (brorson). Endelig nogle personer, hvis forbindelse til hovedstifteren ikke umiddelbart kan fastslås: Eggert Frille og hustru Anne Jul (af Sønderjylland), Erik Krummedige til Hønborg og Eiler Rantzau til Ågårde. Familierne Skinkel og Gyldenstjerne stiftede også kapeller og altre i Skt. Hans Kirke i Odense, således Bernike Skinkels kapel (s. 1224) med et helligkorsalter (s. 1226) og de Gyldenstjerners alter og kapel (s.

⁶¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. For beskrivelsen af lågen mod præstegården se RA. *Rentek.rev.rgsk.* Assens provstis kirkegsk.

⁶² Jf. *Hans Mikkelsen* (note 15), 8. april 1641.

⁶³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Poplerne omtales i forbindelse med udplantningen både som 'popler', 'poppepil' og 'piletræer', jf. LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. samt en klage over træerne fra 1886, *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve.

⁶⁴ 1945 blev de 14 kastanjetræer på kirkeområdet fredet, men grundet frostskaader måtte fire træer fældes 1957, hvorefter fredningen blev ophævet. 1971-72 blev de resterende syv kastanjer fældet grundet ælde, og i stedet plantedes 10 asketræer sat i to grupper ved køreåbningerne mod Algade. Jf. NM samt avisartikler i *Fyns Tidende* 29. nov. og 5. dec. 1974, *Middelfart Venstreblad* 30. nov. og 4. dec. 1974 samt *Fyns Stiftstidende* 4. dec. 1974.

⁶⁵ Rørdam, *Monumenta* II, 2, 494 ff. Jf. *Behrendt* II, 35 antager, at $\dagger$ Trefodighedskapellet er identisk med kirkeens korsarm, som ifølge dendrokronologiske dateringer opførtes 1496-1508 (jf. s. 2252). Da $\dagger$ kapellet 1565 pantsættes af byen (*Kirkehist.Saml* III, 5, 1884-86, 477), har det snarere udgjort en selvstændig bygning.

⁶⁶ *Behrendt* II, 145.

⁶⁷ RA. *DaKanc* C12. *Fynske og smålandske tegninger* (26. juni 1665).

⁶⁸ Det er muligt, at der er sket en sammenblanding af forholdene i kapellet og i annekskirken Kavslunde, hvor der netop er bevaret en jernbunden dør med årstallet 1489.

⁶⁹ *Præsteindb Worm* 97-98. Indmuring af menneskekranier kendes kun fra enkelte danske kirker, bl.a. Vejle Skt. Nikolaj (*DK Vejle* 103 samt 188 note 108).

⁷⁰ *Dragsbo og Hansen* 1996 55. At Gjordhuset skal opfattes som et spedalskhedshospital må afvises, da disse institutioner anlagdes uden for byerne (*Behrendt* II, 149).

⁷¹ *Dragsbo og Hansen* 1996 54-55.

⁷² *Behrendt* II, 150, *Dragsbo og Hansen* 1996 54-55.

⁷³ Indberetning til Møntergården, Odense Bys Museer ved Eskil Arentoft 1996 (KMO j.nr. KMO 96/25, MIM j.nr. 297/1995).

⁷⁴ Også *Tiap* 158 foreslår, at den ældre kirke har haft en forgænger, hvilket imidlertid bygges på en fejlagtig antagelse om, at koret er jævnbredt med det ældre $\dagger$ skib (jf. s. 2242).

⁷⁵ Jf. Thomas Bertelsen, *Danmarks senmiddelalderlige kirketårne. Studier i dansk bygningskultur 1400-1550* I, Aarhus Universitet 2007, 104 (ph.d.-afhandling).

⁷⁶ Således smykkedes vestgavlen på Svendborg Franciskanerklosterkirke med en stor korsblænding ved 1300-tallets midte (Hans Krøngaard Kristensen, *The Franciscan Friary of Svendborg*, Svendborg 1994, 30 ff.).

⁷⁷ Lodfugen, der markerer gavlens søndre hjørne, ses over vinduet i søndre sideskibs østgavl og markerer overgangen til korsarmens østmur (jf. s. 2252 f.).

⁷⁸ Med henvisning til $\dagger$ skibets bevarede sydøstre hjørne må det afvises, at koret var jævnbredt med dette (jf. s. 2239) (*Behrendt* II, 27-28).

⁷⁹ Stedvist, navnlig i gavltrekanter, ses dog mindre facadepartier udført i munkeskifte 1 (Thomas Bertelsen: »Teglstensformater og forbandter i Danmarks middelalder og renæssance«, *Flensborgsten – om murstensformater, teglhandel og arkitektur*, 2010, 60-61).

⁸⁰ På baggrund af disse byggetekniske træk kan det således afvises, at korhvalvet først er tilkommet i senmiddelalderen (*Tiap* 158) eller efter reformationen (*Behrendt* II, 22-23).

⁸¹ Således er præsteindgange på sydsiden af koret ikke ualmindelige i det hjemlige senromanske teglstensbyggeri, eksempelvis Brarup og Tirsted (*DK Maribo* 797-800, 1245). Som regel er der tale om mindre åbninger, og det kan således være et fejlskøn, at dørbredden i Middelfart blev fastsat til ca. 160 cm ved fremdragelsen 1933 (*Behrendt* II, 20).

⁸² Netop på Fyn får motivet også en vis udbredelse i senmiddelalderen. Således udførtes de senmiddelalderlige kirketårne i Brenderup (Vends Hrd.), Hårby og Kærum (Båge Hrd.) foruden Fåborg Helligåndsklosterkirke med svagt udkragede bryn om glæmhuller, gavl- eller facadeblændinger (Vilh. Lorentzen, *De danske Helligaandsklostres bygningshistorie*, København 1912, 28-35; Bertelsen 2007 (note 75) 278-80).

⁸³ Overgangen mellem den ældre gavltrekanter og den højere midtskibsgavl markeres i facaden af en bred diagonal fuge på begge sider af kortaget (fig. 41).

⁸⁴ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Ifølge Chr. Behrendt er der under en istandsættelse fundet egetræ i korgavlen, der tolkes som rester af en oprindelig bindingsværksbygget gavltrekanter (*Behrendt* II, 22). Mere sandsynligt er dog, at det stærkt nedbrudte tømmer repræsenterer et muranker, som har været nedlagt i murkronen,

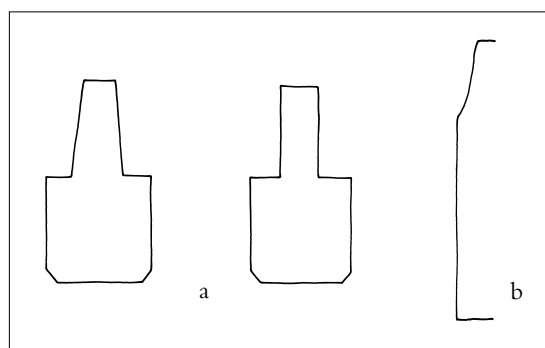

Fig. 166a-b. Bygningsdetaljer. 1:10. Målt og tegnet af Thomas Bertelsen 2010. a. To ribbesten, muligvis fra skibets hvælv (s. 2277). b. Profil af sokkelsten i søndre korsarms gavl (s. 2253). – *Building features. 1:10. a. Two rib-bricks, possibly from the vaulting of the nave. b. Profile of base-stone now in the gable of the south transept.*

jf. eksempelvis det romanske kor i Veng (*DK Århus* 3195).

⁸⁵ At korets loft har tjent som magasin fremføres i *Behrendt* II, 22, hvori der dog tages udgangspunkt i, at koret oprindeligt havde træloft.

⁸⁶ En umiddelbar parallel ses kun i Enderslev (*DK Præstø* 346, 1051), hvor det romanske skibs vestre gavls spids danner en blød krumning. Da det her er hele gavls spidsen, som buer, er der dog snarere tale om en disponering for et stråtag og ikke en dekoration.

⁸⁷ *Behrendt* II, 23.

⁸⁸ Både spejlet over sakristiets nordvindue og gavlens blændingsdekoration eksisterede 1885 (fig. 62).

⁸⁹ *Jacob Madsen* (note 14) 323 f.

⁹⁰ Åge Petersen, *Fra den gamle latinske i Middelfart*, Middelfart 1972, 23.

⁹¹ *Behrendt* II, 35.

⁹² Chr. Behrendt antager fejlagtigt, at figuren er udført af teglsten, hvilket kan skyldes reparationen (*Behrendt* II, 35).

⁹³ Klokkestokværket er sat i munkeskifte 1 (*Bertelsen* 2010 (note 79) 60–61).

⁹⁴ Jf. *Bertelsen* 2007 (note 75) 62–64. Chr. Behrendts antagelse om, at tårnbyggeriet påbegyndtes ca. 1350 og først afsluttedes efter middelalderen, må således afvises (*Behrendt* II, 38).

⁹⁵ Jf. *Bertelsen* 2007 (note 75) 291, 299, 329.

⁹⁶ Jf. *Bertelsen* 2007 (note 75) 108–10.

⁹⁷ Jf. *Bertelsen* 2007 (note 75) 104.

⁹⁸ Jf. *Bertelsen* 2007 (note 75) 239–40; *DK Odense* 2126–27.

⁹⁹ Pga. pudningen kan det ikke fastslås, om spindlens rundede form er oprindelig.

¹⁰⁰ Til et 24. trin på trappen hører ingen udskæringer, hvorved det må betragtes som sekundært.

¹⁰¹ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Adgangen fra det oprindelige til det sekundære klokkestokværk (s. 2274) er i nyere tid henlagt til en fyrretræstrappe.

¹⁰² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve; upubliceret materiale i Viggo Norns Arkiv på Horsens Museum (j.nr. 52A).

¹⁰³ Chr. Behrendt tolker også hængestilladsernes bjælkehuller som skydeskår, hvilket må afvises (jf. s. 2256) (*Behrendt* II, 41).

¹⁰⁴ Jf. *Bertelsen* 2007 (note 75) 170–75.

¹⁰⁵ Rekylbjælkerne i Stubbekøbing Skt. Annas tårn er ikke, som hævdet i Otto Norn, *Christian III's Borge*, Kbh. 1949, 129–35, sekundært indsat.

¹⁰⁶ Hugo Matthiessen, *Fredericia 1650–1760*, København 1911, 12; Bjørn Westerbeek Dahl, *Fredericia Fæstnings Historie 1. Tiden indtil 1700*, Fredericia 2010, 57.

¹⁰⁷ Kr. Erslev, *Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513–1596)*, København 1879.

¹⁰⁸ Mikael Venge, *Fra åretold til toldetat. Middelalderen indtil 1660*, *Dansk Toldhistorie* I, København 1987, 84–88. H. M. Møller Nielsen, »Krigen: The Medieval Predecessor of Kronborg«, *Château Gaillard* 23, 315–328.

Fig. 167. Sydlige del af triumfmurens østside (s. 2242), set fra nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2010. – South part of the east side of the chancel-arch wall.

¹⁰⁹ Bjørn Poulsen, »På dansk køl – senmiddelalder og renæssance«, *Dansk søfartshistorie* 1, København 1997, 189–90.

¹¹⁰ Således må ældre antagelser om skibets opførelse o. 1475, jf. afladbrev, afvises (jf. s. 2226) (*Behrendt* II, 27–28).

¹¹¹ Otto Norn, »Kirker og klostre i middelalderen«, *Randers købstads historie* 1, Randers 1952, 121–22.

¹¹² Ifølge indberetningen af sognepræst Claus Flyng til generalmajor og hofbygmester de Thura 1755 skal stene i kirken være brændt på en lokalitet kaldet Tegl-gård nær Sønderstrand, hvor der tidligere var opgravet mursten (KglBibl *Kallske Saml* 377 4°). Formentlig benævnes samme lokalitet Engelsborg i Vedel Simonsen, *Samlinger til Vends Herreds Beskrivelse*, 1832.

¹¹³ Den oprindelige fugning er bevaret på det nordre sideskibs vestgavl, der skjules bag materialhuset (s. 2279), og på høj Kirkemurenes nedre del, som kan iagttages fra sideskibsløfterne.

¹¹⁴ Disse fladbuede blændinger tolkes fejlagtigt som oprindelige vinduer i *Behrendt* II, 28.

¹¹⁵ Tilsvarende udvendige nicher i tilknytning til en indgang kendes i stort tal fra samtidige kirker langs

den sydlige Østersøkyst, eksempelvis Skt. Johannes i Bartoszyce i Østpreussen (nuværende Polen).

¹¹⁶ Kammen er således adskilt fra højirkemuren ved en lodfuge.

¹¹⁷ Tilsvarende fynske blændingsdekorationer opbygget over savskifter ses eksempelvis på den nordre korsarm i Sanderum (Odense Hrd.).

¹¹⁸ At dømme ud fra teglstenene er norddørens tilmuring udført i 1800-tallet, og det kan således ikke bekræftes, at indgangen blev nedlagt 1669, jf. *Behrendt II*, 28-29.

¹¹⁹ Syddørens totalbredde er ca. 184 cm, mens norddørens blot er ca. 151 cm.

¹²⁰ Af vinduet over norddøren er kun bevaret et fladbuet halvstensstik i facaden.

¹²¹ Det tilmurede højkirkevindue er ikke synligt fra midtskibets kalkede indre, men kan iagttages fra korsarmens loft, hvor den blændede åbning dog i nyere tid er blevet skjult bag en træplade.

¹²² *Lorentzen* (note 82) 29-30.

¹²³ I *Tiap* 158 tolkes blændingerne fejlagtigt som tilmurede vinduer.

¹²⁴ De to blændinger, der skjules af korsarmens sadeltag, er på facadens synlige del delvist udmuret med røde teglsten i munkestensformat.

¹²⁵ På fig. 52, som gengiver skibets vestgavl 1857, ses kun den midterste glug.

¹²⁶ *Lorentzen* (note 82) 29-36.

¹²⁷ If. Chr. Behrendt er højirkemurens øvre del med hvælvforlæg først tilkommet ved hvælvenes indsættelse efter reformationen (*Behrendt II*, 29-31). Med henvisning til murværkets homogenitet må dette dog afvises (jf. s. 2265 f.).

¹²⁸ Vest for arkaden er skillemurens nedre del ca. 30 cm bredere end murens øvre del, mens den øst for arkaden er ca. 15 cm bredere.

¹²⁹ At den reducerede korsarms formodede nordre gavltrekanter ikke har været grundmuret, fremgår tillige i loftsrummet, hvor den i modsætning til en træbygget konstruktion burde have afsat spor.

¹³⁰ Jf. *Bertelsen 2007* (note 75) 111-12, 299, 312-13.

¹³¹ Tilsvarende skævt placerede glamhuller ses ligeledes i de senmiddelalderlige tårne i Halk (Haderslev Amt, Haderslev Hrd.) og Hjerndrup (Haderslev Amt, Sønder Tårstrup Hrd.), hvor baggrunden dog heller ikke er åbenlys (Thomas Bertelsen, »Desorienterede kirketårne. Praktiske løsninger og arkitektoniske idealer i senmiddelalderens kirkebyggeri«, *hikuin* 33, 2006, 21).

¹³² Erik Bjerre Fisker, »Nyborg Slot – bygningsarkæologiske undersøgelser«, *Bygningsarkæologiske Studier* 2006-2008, 32-34. H. H. Engqvist, »Fire fynske herreborge«, *Architectura* 1, 1980, 65 ff.

¹³³ *Bertelsen 2007* (note 75) 312-15.

¹³⁴ Jacob Madsen omtaler 1588, at koret har hvælv, mens den øvrige kirke har »Lofft«; *Jacob Madsen* (note 14) 324. Hermed må der alene menes det basilikale skib, da hvælvene i korsarm, tårn og sakristi, som i forhold til skibets hvælv har mindre konstruktionsmæssige afvigelser, må regnes for samtidige med bygningsafsnittene.

¹³⁵ If. kalkmalet indskrift overhvælvedes eksempelvis tårnrummet i Ålsø (Sønder Djurs Hrd, Randers Amt) 1601 med ribbehvælv af senmiddelalderlig type.

¹³⁶ De løsfundne ribbesten, der opbevares af kirken, fremkom 2008 under en oprensning af indhakkede mellem tårnets nordmur og nordre sideskibs vestvendte stræbepille.

¹³⁷ I midtskibet har dog kun det næstvestligste hvælv-fag toproset.

¹³⁸ På J. Elandts fremstilling af kirken 1659 er der to tilbygninger mod syd, hvoraf den vestre kan opfattes som en forgænger for det nuværende våbenhus (jf. fig. 61). Da dette ikke bekræftes på anden vis, repræsenterer udbygningen dog snarere en af fremstillingens mange ukorrektheder.

¹³⁹ Tilbygningen fremgår således ikke af plantegning over kirken 1891 (LAFyn. *KglBygnInsp.ark.* Kirker i Fyn).

¹⁴⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. samt *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Chr. Behrendt antager, at to af pillerne opsattes 1878, hvor der dog alene kan være tale om reparationer (*Behrendt II*, 18).

¹⁴¹ Enkelte af soklens granitsten har en mindre rund fordybning med ringe dybde.

¹⁴² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve; upubliceret materiale i Viggo Norns Arkiv på Horsens Museum (j.nr. 52A).

¹⁴³ *KancBrevb* 15. dec. 1574.

¹⁴⁴ *KancBrevb* 14. aug. 1590; *Behrendt II*, 13.

¹⁴⁵ *KancBrevb* 9. marts 1605.

¹⁴⁶ *KancBrevb* 25. juni 1630.

¹⁴⁷ *KancBrevb* 4. apr. 1631.

¹⁴⁸ *KancBrevb* 27. jan. 1651.

¹⁴⁹ *KglBibl Kallske Saml* 377 4°.

¹⁵⁰ LAFyn. *Menighedsrådsark.* Synsprot.

¹⁵¹ *Hylleberg Eriksen*. Af de 71 udtagne prøver kunne 28 dateres. Heraf har 20 bevaret splintved, mens de øvrige på baggrund af iagttagelser under prøveudtagningen kan fastslås kun at mangle splintved. Dateringen af korets tagværk bygger på fem prøver, som har yngste årring dannet 1420 (prøvenr. 40993029), mens der fra sakristiet er dateret tre prøver, hvis yngste årring var dannet 1468 (prøvenr. 40994049). Dateringen af korsarmens ældre fase bygger på syv prøver, som har yngste årring dannet 1495 (prøvenr. 40996039), og suppleres med endnu en prøve fra et spærfag, som er genanvendt i konstruktionens yngre fase, hvis datering bygger på to prøver, som har yngste årring dannet 1524 (prøvenr.

Fig. 168. Kirken set fra nordøst. Foto Rolsted o. 1900. –The church seen from the northeast.

40995029). Dateringen af tårnets ældre fase bygger på én prøve, som har yngste årring dannet 1466 (prøvenr. 40991059), mens den yngre fase bygger på fem prøver med yngste årring dannet 1496 (prøvenr. 40991039). Dateringen af skibets tagværk bygger på fire prøver fra nordre sideskib, som ligeledes falder i to faser. Den ældste fase udgøres af to prøver, som har yngste årring dannet 1523 (prøvenr. 40990049), mens den yngre fase, ligeledes to prøver, har denne dannet 1566 (prøvenr. 40990069). 21 prøver fra midtskibet og fem fra søndre sideskib kunne ligesom enden af en stilladsbom i nordre højkirkemur ikke dateres.

¹⁵² Hulsten er herhjemme produceret langt op i nyere tid, men blandt de fundne hulsten på korloftet er flere munke med en indvendig tap, som muligvis repræsenterer en type, der i særlig grad kan knyttes til middelalderen (Thomas Bertelsen, »Kirketage. – Danske kirkers tagbeklædning i middelalderen«, *Kuml* 1997-98, 316-19).

¹⁵³ KglBibl *Kallske Saml* 377 4°. 1685 betales en blytækker for at reparere midtskibstagets nordre side, men om dette var selve tagfladen eller blot inddækninger er uvist (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.).

¹⁵⁴ Behrendt II, 32.

¹⁵⁵ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk; KglBibl *Kallske Saml* 377 4°.

¹⁵⁶ Fløjstangen er af Odense Bys Museer deponeret på Middelfart Museum (inv.nr. 334/1996x3).

¹⁵⁷ Skorstenen, hvis aftryk endnu ses på lukkemuren, fremgår af fig. 169.

¹⁵⁸ Opstillingen fremgår af principtegning og beskrivelse i LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve.

¹⁵⁹ På fig. 9b angives, at nordre sideskib 1947 ligeledes havde en skorsten, hvis nærmere placering imidlertid ikke fremgår.

¹⁶⁰ Behrendt II, 19.

¹⁶¹ Behrendt II, 101 angiver fundåret som 1934. Hans indberetning, NM. Indb. ved Chr. Behrendt (1935), gør det imidlertid klart, at kalkmalerierne blev opdaget 14. august 1935, jf. også *Middelfart Venstreblads* omtale af fundet 15. august 1935.

¹⁶² Idet kalkmaleriet ikke er behandlet af Behrendt II, er kalkmaleriet givetvis først afdækket efter 1941.

¹⁶³ NM.

¹⁶⁴ En kalke af fragmenterne findes i NM.

¹⁶⁵ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Lars Pedersen udførte tilsvarende $\ddagger$ monogrammer til Bogense Kirke (s. 2138).

¹⁶⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve; NM. Indb. ved J. Kornerup (1896).

¹⁶⁷ Initialerne »NIS« er endvidere skåret i en af nordre sideskibs stolegavle, uden at nogen nærmere forbindelse dog kan etableres.

¹⁶⁸ Behrendt II, 101. Chr. Behrendt beretter endvidere, at der også blev fundet rester af et billede på den modsatte, sydlige, hvælving, som imidlertid var i så dårlig stand, at motivet ikke kunne genkendes.

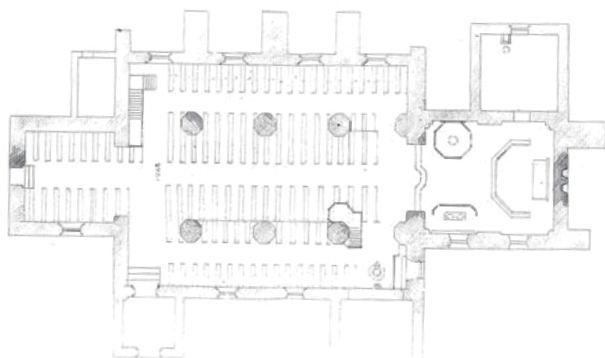

Fig. 169. Plan 1:600. Tegnet 1891. I LAFyn. – *Plan 1:600. Drawn 1891.*

¹⁶⁹ Kirkeværgen Niels Nielsen Kindstrup skænkede følgende til Middelfart Kirke: vindfløj (s. 2287), oblatæske (s. 2301) og lysekroner nr. 2 (s. 2329). Se også $\ddagger$ epitafium nr. 4 samt $\ddagger$ begravelse nr. II,3 (s. 2342 og 2364).

¹⁷⁰ Mogens Larsens forslag til istandsættelse af 29. januar 1958, i NM, beskriver sidepanelerne som bestående af blot to paneler, og angiver deres bredde til 144 cm.

¹⁷¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. samt *Menighedsrådsark.* Synsprot.

¹⁷² LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. samt *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Ifølge sidstnævnte blev klædet 'forfærdiget' allerede 1745, men det indgår først i inventariet for 1749.

¹⁷³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Jf. i øvrigt kirkegårdsmonument nr. 3 over faldne under krigen 1848-50 og 1864 s. 2401.

¹⁷⁴ Zsuzsanna van Ruyven-Zeman og Harriet Stroomborg, *Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, 1450-1700*, LXIV The Wierix Family [part VI], Amsterdam 2003-2004, nr. 1153.

¹⁷⁵ Karel G. Boon, J. Verbeek og Ilja Veldman, *Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca. 1450-1700*, vol. XVI, Amsterdam 1974, nr. 3, afb. i Sigrid Christie, *Den Lutherske Ikonografi i Norge Indtil 1800*, Oslo 1973, vol. II, 92. Kobberstikket kendes også fra Jørgen Ringnis' altertavler til en række kirker på Lolland-Falster, bl.a. Gundslev Kirke (DK Maribo 1164), fra et epitafium fra Borsjö Slotskapel, nu i Historiska Museet, Stockholm inv.nr. 17 292e og fra altertavlerne i Serridslev og Tilst (DK Århus 1579 og 4957).

¹⁷⁶ Léna Widerkehr, *New Hollstein Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, 1450-1700*, Jacob Matham I, Amsterdam 2007, nr. 145. Om dette stiks anvendelse, se også Christie 1973 (note 175) II, 218.

¹⁷⁷ Widerkehr 2007-08 (note 176), nr. 147 og 148.

¹⁷⁸ Emil Hannover, *Maleren C.W. Eckersberg: En Studie i dansk Kunsthistorie*, København 1898, kat. 561. Eckersberg noterede i sin dagbog for 26. april 1841, at han arbejdede på kompositionen til altertavlen i Middelfart. 9. juni blev han færdig med at anlægge kompo-

sitionen, og han arbejdede herefter regelmæssigt på maleriet, indtil han 5. febr. 1842 kunne notere, at han 'i det væsentligste' var færdig. Godt en uge senere, den 13. febr., gik Eckersberg derfor til kongen for at melde, at 'altertavlen' (dvs. storfeltsmaleriet) var færdigt. Han arbejdede imidlertid fortsat på billedet indtil den 26. febr., hvor han endelig noterede i dagbogen, at han var 'færdig med alterbilledet'. Villads Villadsen (red.), *C. W. Eckersbergs dagbøger, 1837-1853*, København 2009.

¹⁷⁹ Kasper Monrad og Peter Michael Hornung, *C. W. Eckersberg. Dansk malerkunsts fader*, København 2005, 314, 316-17 (afb.).

¹⁸⁰ Jette Kjærboe, »C. W. Eckersbergs altertavler«, *Kunstmuseets Årsskrift XLII* (1976), 144 og *Villadsen 2009* (note 178) 934 note 1.

¹⁸¹ Ved Christian VIII's besøg i kirken 17. juli 1840 udbad han sig yderligere oplysninger om altertavlen, som kirken fremsendte sent i efteråret 1840.

¹⁸² *Kjærboe 1976* (note 180) 144.

¹⁸³ Eckersberg noterede i sin dagbog for onsdag 9. febr. 1841, at han havde optegnet en gruppe af 'Genier' efter Thorvaldsen, og to dage senere færdiggjorde han anlægget af gruppen (på lærredet). Herefter arbejdede han løbende på maleriet, og 11. april 1842 kunne han notere, at topfeltsmaleriet, »forestillende Tro Haab og Kjærlighed«, var færdigt, om end han udførte ændringer eller tilføjelser i dagene 26.-27. maj. Jf. *Villadsen 2009* (note 178) passim.

¹⁸⁴ Maleriet er udført efter en spejlvendt kopi af Cornelis Corts stik efter Giulio Clovio, jf. Manfred Sellink, *The New Hollstein Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts (1450-1700). Cornelis Cort*, Rotterdam 2000, nr. 74. Jf. også *Christie 1973* (note 175) II, 160-61, fig. 325-326 og fig. 329, 253 note 627.

¹⁸⁵ *Behrendt II*, 51 spekulerer over, om det gamle altermaleri blev overtaget af kronprins Frederik og derefter indgik i de kongelige samlinger. Dette forekommer usandsynligt, bl.a. fordi malerierne beskrives som værende til »storVanziir«.

¹⁸⁶ Se eksempelvis Merete Bergild og Jens Jensen, »'Nykirkemesteren' – Jens Mortensen og hans træskærerarbejder i jyske kirker omkring midten af 1600-tallet«, *Fra Ribe Amt* 1987, 42-45.

¹⁸⁷ I 1600-tallets altertavler og epitafier er det almindeligvis Johannes Døber, der parres med Moses; i øvrigt almindeligvis med Moses placeret på venstresiden og ikke som hér på højre side af storfeltet.

¹⁸⁸ Lov og Evangelium-temaet var især fremherskende i 1500-tallets billedkunst, hvor det bl.a. kendes fra Cranach-værkstedet, og afledt heraf fra Eberhardt Altdorfers træsnit, der i Danmark vandt udbredelse i form af kopierne i Christian III's bibel (1533). Motivet er ret almindeligt i 1500-tallets danske kirkekunst, se Carsten Bach Nielsen, »Cranachs Pragmaleri af mennesket mellem lov og evangelium som udtryk for det lutherske menneskesyn«, Louise Lillie m.fl. (red.), *Tro og Bilde*

i Norden i Reformasjonens århundre, Oslo 1991, 65-83 især s. 73. Dets implicite tilstedeværelse som tema også i 1600-tallets altertavler er berørt af Merete Bergild og Jens Jensen: »Asmild Klosterkirkes Altertavle. Mesteren og hans øvrige arbejder i Hee, Gudum og Sall kirker«, *Fra Viborg Amt*, 1984, 76-78, 101.

¹⁸⁹ Gruppen centrerer om de altertavler og epitafier, Anders Mortensen og hans værksted udførte til Odense Skt. Knud, 1640, (s. 759), Agedrup Kirke, 1650, (Bjerger Hrd.), Avnslev Kirke (Vinding Hrd.) og Tommerup Kirke (Odense Hrd.). Fra Hans Nielsen Bangs hånd kendes et epitafium af tilsvarende type, over Jakob From, Elisabeth Henriksdatter Worm, Anders Madsen og Dorte Hansdatter i Kolding Skt. Nikolaj Kirke (*DK Vejle 782*).

¹⁹⁰ *Behrendt II*, 49.

¹⁹¹ Jf. Sven Arnvig, »Billedskæreren Anders Mortensen fra Odense og hans Arbejder i fynske Kirker samt Nakskov Kirke«, *FyÅrb* 1944, 211.

¹⁹² Altertavlen er foreslået tilskrevet Hans Nielsen Bang af Herman Madsen, *Kirkekunst i Danmark I*, Odense 1964, 124, hvorimod Mogens Bencard udelod den i sine artikler Mogens Bencard, »Hans Nielsen Bang, Billedhugger i Middelfart«, *FyMi* 1962, 230-56 og »Hans Nielsen Bang og Jørgen Rasmussen«, *FyMi* 1968, 230-33. Sven Arnvig konstaterede blot lakonisk, at Hans Nielsen Bang ikke fik »arbejdet med alteret i Middelfart kirke«, Sven Arnvig, »Billedskæreren Hans Nielsen (Bang) og nogle samtidige billedskærere«, *FyMi* 1968, 217. Se imidlertid også note 193.

¹⁹³ Endvidere kan der peges på lighederne mellem altertavlens kerubhoveder og dem på det ham tilskrevne epitafium i Kolding Skt. Nikolaj (*DK Vejle 782*). Hans Nielsen Bang er utvivlsomt identisk med den 'billedhugger', der 1675 fik betaling for 'adskilligt på prædikestolen, altertavlen og dåbens kor'. *Arnvig 1968* (note 192) 226 satte denne oplysning i forbindelse med tilskrivningen af altertavlens postamentsrelief til Hans Nielsen Bang. Dette relief er nært beslægtet med et postamentsrelief med samme motiv i Balslev Kirke (Vends Hrd.), der stammer fra en altertavle udført 1653, som Arnvig imidlertid ikke mente kunne være Bangs værk, idet han det år var »på Koldinghus, beskæftiget for kongen.« Dette argument er imødegået af *Bencard 1968* (note 192) 230-31, der allerede og formentlig med rette havde tilskrevet Balsvaltertavlen til Hans Nielsen Bang i *Bencard 1962* (note 192) 240.

¹⁹⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. *HofmFund V*, 387 nr. 1 og 402 nr. 35 oplister to donationer fra borgmester Claus Madsens side. Dels skænkede han 100 sølvdaaler, hvoraf kirken nød den halve rente, og de fattige den anden halvdel, dels skænkede han sammen med sin hustru et hus beliggende ved kirken med værelser til 4-6 fattige.

¹⁹⁵ Præsteindberetningen 1755, KglBibl *Kallske Saml* 377 4°, nævner inskriptioner på altertavlen, der imid-

lertid ikke citeres, 'da de allerede tidligere er indsendt til Laurits de Thurah, jf. dennes brev af 1. juli 1752 til klokkeren i Middelfart, hr. Aalborg'. Pontoppidans datering af altertavlen (*DaAtlas* VI, 667) understøttes af en bemærkning i regnskabet for 1714, hvor det oplyses, at den gamle altertavle har 'ligget' (på loftet?) over 62 år, dvs. siden o. 1652, og af at snedkermester Jørgensen 1829 reparerede 'et navnetræk på alteret', jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

¹⁹⁶ Jf. note 193.

¹⁹⁷ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. og *Menighedsrådsark.* Synsprot.

¹⁹⁸ Behrendt II, 46-47 peger på de syv bevarede senmiddelalderlige figurer, der da var indfattet i Jellings orgelbalustrade. Disse figurers konsoller kunne imidlertid tyde på, at de stammer fra et lektorium eller et pulpitur snarere end en altertavle, ligesom det er tilfældet med de nært beslægtede figurer i Løgumkloster Kirke (*DK Sjyll* 1121-23, 2846).

¹⁹⁹ Jacob Madsen (note 14) 324 samt *Præsteindb Worm* 97-98, der oplyser, at der endnu i mands minde var opstillet altre til både Vor Frue og Skt. Nikolaj i kirken.

²⁰⁰ Sættets vægt er angivet i inventariet for 1823, LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

²⁰¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Endvidere blev kalken repareret 1739, LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

²⁰² *Fynsk Kirkesølv* 35.

²⁰³ Steen Jensen m.fl. (note 49) nr. 322. Kronen og krucifikset var pakket ind i en lærredsklud og blev fundet under de daværende gulvbrædder i en fordybning med sod- og ildsvættede sider af munkesten, jf. Mouritz Mackeprang: »Kors og Krone fra Middelfart«, *NMArb* 1934, 9. En senere undersøgelse af fundstedet viste, at der har stået et hus, der blev ødelagt ved brand; derved kan man næppe fastholde den oprindelige antagelse, at kronen og korset var blevet gemt i et ildsted.

²⁰⁴ Barbro Hovstadius, *Brudkronor i Linköping stift, förvärv, form och tillverkning intill år 1800*, Stockholm 1976, 26-30. Der er imidlertid intet konkret bevis for, at Middelfartkronen er anvendt på denne måde, jf. Steen Jensen, m.fl. (note 49) 281 note 1.

²⁰⁵ Mackeprang (note 203) 10 foreslog også, at der kunne være tale om nedgravet tyvegods, eller at kronen og korset kan være skjult af vejen i Christian II's sidste regeringsår og i den efterfølgende periode frem mod reformationen.

²⁰⁶ Mackeprang (note 203) 14.

²⁰⁷ Steen Jensen m.fl. (note 49) 280.

²⁰⁸ Hovstadius (note 204) 146.

²⁰⁹ Mackeprang (note 203) 16.

²¹⁰ Haavardt Rostrup, *Billedhuggeren H. W. Bissen 1798-1868*, København 1945, I, 232-34. Rostrup anfører, at det formentlig var Bissens medhjælper Christian Carl Peters, der især forestod den manuelle udfærdigelse af marmorfonten. Sundts gævbrev er publiceret af Chr.

Behrendt, *Om døbefonten i Middelfart Kirke*, udvidet særtryk af *Middelfart Avis* 121, 11. juni 1927, 6-7.

²¹¹ Citeret efter Rostrup 1945 (note 210) I, 232-33.

²¹² LAFyn. *KglBygnInsp.ark.* Kirker i Fyn.

²¹³ H. W. Bissens gipsmodel til døbefonten, dateret 15. febr. 1844, ejes af Ny Carlsberg Glyptotek, København (inv.nr. MIN 15).

²¹⁴ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Behrendt II, 55 skriver, at auktionen fandt sted 1746, og gætter på, at fonten kan være identisk med en, som blev brugt som hundetrug ved den gamle præstegård(?) i Viby, og som derefter blev opstillet på den tomme plads, hvor den i 1500-tallet nedrevne $\dagger$ Viby Kirke (Vends Hrd.) stod.

²¹⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Borgmester Herman Friis skænkede 30 sletdaler til fontens udfærdigelse 1661. Når Behrendt 1927 (note 210) 4 skriver, at opgaven med at udfærdige fonten blev givet til en Jens Nielsen, skyldes det en fejllæsning af regnskabsbogen, hvori står »Hans Nielsen bilthugger«; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²¹⁶ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Tilskrivningen til Hans Nielsen Bang bygger på ligheden med hans helligåndsduer i Nr. Aaby og Indslev kirker (begge Vends Hrd.). Jf. imidlertid også note 231.

²¹⁷ I perioden 1749-1775 fungerede korsarmen både som dåbskapel og som Henrik Leves og Anne Sørensdatters gravkapel (jf. s. 2252, 2361). Det er altså en misforståelse, når Chr. Behrendt skriver, at døbefonten blev flyttet o. 1752 i forbindelse med opførelsen af Leves bgravelse (Behrendt II, 56).

²¹⁸ Behrendt II, 56.

²¹⁹ *Middelfart Venstreblad* 20. maj 1968.

²²⁰ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Fadet kan muligvis være identisk med et sølvfad i Middelfart Museum (inv. nr. 334/1994x4), tv. 40 cm, med versalinskription på randen: »Olef Hartighs«, der ifølge museets oplysninger skal have tilhørt Middelfart Kirke, men blev bortsolgt på auktion og har været i privateje gennem fire generationer.

²²¹ Behrendt 1927 (note 210) 7-8.

²²² *DK KbhAmt* 2250.

²²³ Således har korbuekrucifikserne i Gelsted og Fjeldsted, begge udført af samme mester, samt i Brenderup Kirke væsentlige fællestræk med Middelfartkrucifikset.

²²⁴ NM samt LAFyn. *Menighedsrådsark.* Synsprot.

²²⁵ Som dokumenteret af ældre fotografier i NM og Middelfart Museum.

²²⁶ Selvom man sjældent finder epitafier, hvori indgår krucifikser af tilsvarende størrelse, er de ikke ukendte; jf. eksempelvis Mikkil og Jens Mikkelsen Mallings og hustruers epitafium fra o. 1682 i Århus Domkirke (*DK Aarhus* 723).

²²⁷ Behrendt II, 37.

²²⁸ Om giverne se Chr. Behrendt, »Borgmester Hans Nielsen Bangs Gaard i Middelfart«, *FyÅrb* III (1949), 333-342.

Fig. 170. Vievandskar, romansk (s. 2308). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Aspersorium, Romanesque*.

²²⁹ Behrendt II, 62, udlægger sidstnævnte monogram som »MAF«. Den vandrette linje i monogrammets øvre venstre hjørne må imidlertid tolkes som en serif til A'et, jf. prædikestolens øvrige skårede inskriptioner.

²³⁰ Motivet har flere ligheder med Hans Wechtlins træsnit fra 1508 (J. D. Passavant, *Le Peintre-Graveur* III, Leipzig 1804, nr. 21) og kan være en tilpasset gentagelse af kompositionens hovedfigurer. Relieffet dannede siden forbillede for Hans Nielsen Bang i dennes prædikestol til Nørre Aaby (Vends Hrd.) samt for prædikestolen i Odense Skt. Hans (s. 1373) tilskrevet »Middelfartskolen«; se også note 242.

²³¹ Ifølge en overlevering refereret af Behrendt II, 144, skal en helligåndsdue, der nu ejes af Middelfart Museum (inv.nr. MIM 0789) stamme fra prædikestolens lydhimmel, hvor den blev nedtaget kort før 1830. Da lydhimlen imidlertid er opsat særdeles lavt over prædikestolen, blot 192 cm over gulvet, forekommer dette tvivlsomt. Duen, der forsøgsvis er tilskrevet Hans Nielsen Bang, kan evt. stamme fra en $\dagger$ fontehimmel, jf. note 216.

²³² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Det beror på en fejllæsning af regnskabet, når Chr. Behrendt anfører, at opgangen oprindelig blev bestilt hos billedhugger 'Jens Nielsen' og først efter dennes død overgik til Hans Nielsen Bang (Behrendt II, 63); jf. også note 215.

²³³ Apostelfigurerne på opgangen er ret frie varianter af, hovedsageligt, Antonius II Wierix' apostelserie efter Ambrosius Francken, o. 1585, jf. *Van Ruyven-Zeman* og

Stroomberg 2003-2004 (note 174) nr. 1141-1152 samt Jacques Callots serie Les Grands Apôtres, 1631, jf. J. Lieure, *Jacques Callot. Catalogue de l'oeuvre gravé*, Paris 1924-1927, nr. 1297-1312. Med henvisning til disse kobberstik kan apostlene identificeres som værende fra venstre mod højre: 1-2) Johannes og Jakob den Ældre (begge efter Wierix), 3) Ubekendt; figurens håndstilling antyder, at det kan være enten Jakob den Yngre eller Mattæus, 4) Filip (efter spejlvendt kopi efter Callot), 5) Ubekendt; figuren har aldrig haft anden attribut end bogen og kan muligvis forestille enten Mattæus eller evt. Paulus, 6-9) Bartolomæus, Matthias, Simon og Judas Taddæus (alle efter Wierix' kobberstik). For dørens figurer se note 234. Usikkerheden om identifikationen skyldes delvist, at Mattæus allerede er fremstillet som evangelist i dørens topfigur, der er af samme størrelse som de øvrige apostelfigurer på dør og vange, og i modsætning til dørens kvindelige topfigur endda skåret fladt af på bagsiden, så den kunne placeres op ad en bagvæg. Det er således både muligt, at figurerne udgør en serie på 13 apostle, der også inkluderede Paulus, og at Mattæus er skildret to gange, som evangelist på topstykket og som apostel på vangen.

²³⁴ De to figurer er variationer over Bangs fremstillinger af Peter og Andreas på 1. fag af prædikestolen i Assens Kirke. Samme stol gør det klart, at forlægget for Andreas er Jacques Callots kobberstik til Les Grands Apôtres, ca. 1631, jf. Lieure 1924-1927 (note 233) nr. 1302.

²³⁵ Idet Retfærdigheden er placeret andetsteds på døren kan den kvindelige figur over gesimsen muligvis opfattes som en anden, attributløs kardinaldyd. Således anså biskop C. T. Engelstoft, *Kirkerne i Fyns Stift (Tillæg til Jacob Madsens Visitatsbog)*, manuskript (påbegyndt 1853) i NM, 148 angiveligt figuren som en fremstilling af Udholdenheden (Fortitudo), idet han føjer denne kardinaldyd til Retfærdigheden i sin beskrivelse af prædikestolopgangen.

²³⁶ KglBibl *NyKglSaml* 729 4°, 276, skriver om prædikestolen i Middelfart Kirke, at den skal være dateret 1623. Jf. stolens bemalede inskription synes denne oplysning ikke at være korrekt; se også note 273.

²³⁷ If. en udateret oplysning i regnskabet, LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk., fra årene 1678/81. Det præcise år for malerarbejdets udførelse indikeres af den bemalede datering »1679« på opgangsdøren.

²³⁸ En løs seddel, der var indlagt i kirkeværgens regnskab, oplyser om dette, jf. Behrendt II, 76.

²³⁹ Jensen, *Snedkere* 68, 73.

²⁴⁰ Jensen, *Snedkere* 72-73 peger på, at prædikestolens hermer kan være påvirket af Mikkel van Grønningens »ejendommelige, udpræget nederlandske kartouchehermer«. Der er imidlertid ikke nødvendigvis tale om egentlig »efterligning« af Mikkel van Grønningen, sådan som Jensen betegner det, idet begge billedskærere hentede inspiration til deres hermer fra den kobberstukne

serie Veelderley diuerse Termen ('Caryatidvm Vvlgvs') efter Hans Vredeman de Vries. I Middelfartstolen er inspirationen tydeligst i hermen mellem 1. og 2. fag, jf. Henk Nalis, *The New Hollstein Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts (1450-1700). The Van Doetecum Family (1554-1606)*, Rotterdam 1998, nr. 435.

²⁴¹ Således er de to stoles relieffer forestillende Bebudelsen, Kongernes Tilbedelse og Omskæringen skåret efter samme forlæg.

²⁴² Selvom apostlene i Assensstolen er placeret i kurens hjørner, og kun en enkelt af figurerne (Andreas) er udført efter samme grafiske forlæg som i Middelfart, er forbindelsen mellem de to apostelserier åbenlys. Tilsvarende er også den nu aldeles fornyede opgang til prædikestolen i Odense Skt. Hans (s.1371-77) knyttet til Bangs opgang i Middelfart, ligesom denne prædikestols relief forestillende Kristi Døb er udført efter samme forlæg som i Middelfart. Det overordnede stilfællesskab mellem Odensestolen og Hans Nielsen Bangs værk knytter stolen til den middelfartske billedskærerskole, men figurerne forenkles og meget kantet skildring af foldekast samt karakteren af de storøjede og opsvulmede ansigtstræk taler stærkt imod, at den er udført af Hans Nielsen Bang selv. Snarere er der tale om et værkstedsarbejde eller et værk af en tidligere elev, eksempelvis Jørgen Rasmussen, hvis altertavle og prædikestol i Taulov Kirke (Vejle Amt, Elbo Hrd.) synes sammenlignelig med Odensestolen.

²⁴³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Det indridsede årstal »1636« må opfattes som seneste tidspunkt for stolens udførelse, det er også en mulighed, at stoleværket blev opført i forbindelse med 'den fuldstændige' reparation af kirken 1631/32 ovenpå ødelæggelserne under Danmarks deltagelse i kejserkrigen 1625-1629, jf. *Kanc-Brevb* 25. juli 1630 og 4. apr. 1631.

²⁴⁴ De skårne initialer i nordre sideskibs stolegavle er fra øst mod vest: »HI«, »HS«, »[bomærke med sammenslynget HD]/ 1636«, »[bomærke med sammenslynget HD]/ 1636«, »C [bomærke] M/ 1636«, »M [bomærke] S 1636«, »M [bomærke] S/ 16B36«, »M [bomærke] AS/ LIS RONIS« og »IHS:NIS«. Endvidere er initialerne »M [bomærke] S/ 16S36« skåret i en gavle i søndre sideskib samt det nært beslægtede »M [bomærke] S« i en stoledor.

²⁴⁵ RA. *Rentek.rev.rgsk.* Assens provstis kirkeragsk. Ben-card 1962, 248-49 regner stolene fra 1665 for tabte, men idet Bangs to gavle tydeligvis er sekundært opsat i tårnrummet, kan de meget vel stamme fra hans mandsstole til søndre sideskib.

²⁴⁶ Chr. Behrendt antager, at gavlene hører til de stole, kirken 1678/81 lod opføre i sideskibene, jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (Behrendt II, 69). Selvom dette forekommer sandsynligt, kan der ikke etableres nogen sikker forbindelse mellem regnskabsoplysningen og netop disse gavle.

²⁴⁷ NM. Indb. ved Mogens Larsen (1979).

²⁴⁸ Stolene med indskrifter svarer omtrent til de elleve stole, Hindsgavl siden 1716 rådede over på egne og på landdistriktets vegne (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.); kun mangler en inskription på indersiden af den lukkede stol i søndre sideskibs østende. Se også note 254.

²⁴⁹ Jf. grundplanen fra ca. 1891, LAFyn. *KglBygnInsp.ark.* Kirker i Fyn, hvor stolen er angivet.

²⁵⁰ Jf. stolestadebøgerne for 1719 og 1772, LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Skille væggen er angivet på en grundplan fra ca. 1891, LAFyn. *KglBygnInsp.ark.* Kirker i Fyn, og kan skimtes på et fotografi fra o. 1895 afbildet i Behrendt II, 132.

²⁵¹ Foruden det beskrevne blev der foretaget mindre reparationer af stolestaderne i årene 1700, 1716, 1732 og 1784; jf. LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. og *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²⁵² Blev stolene 'mellem pillerne' først opført 1678/81, kan de mange gavle med bomærker og 1636-dateringer (type B) stamme fra mandsstolene og være fjernet derfra for at gøre plads til opførelsen af de nye stole mellem pillerne, hvorefter de blev genanvendt til de nye kvindestole i nordre sideskib. For denne tolkning taler det forhold, at snedkeren benyttede færre materialer og kortere tid per stol på at opføre kvindestolene end mandsstolene, jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²⁵³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve samt *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

²⁵⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. At låsene blev fjernet var en eskalering af striden med landdistriktet, der 'siden Arild tid' (eller rettere: ifølge en kontrakt af 3. jan. 1716, jf. stolestadebogen fra 1719, LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.) havde haft brugsretten til 'den høje såkaldte tjernerstol' (d.e. den lukkede stol, s. 2320) og den øverste stol i søndre sideskib, de to øverste stole i nordre sideskib og fem stole nederst i midtergangen. Herudover havde Hindsgavl rådet over dronninge- og kongestolene siden mindst 1700-tallet. Da kirkeinspektionen ønskede fri afbenyttelse af landdistriktets 11 stole, blev sagen bragt for domstolen, hvorefter landdistriktets ret til eksklusiv anvendelse blev stadfæstet ved Vends Herredstings dom af 23. dec. 1844, jf. LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Striden om låsene i landdistriktets stole fortsatte ind i det 20. århundrede, hvor Kirkeministeriet foreslog, at landdistriktet anskaffede låse, samt at kirkeinspektionen forpligtede sig til at holde stolene aflåst indtil sidste salme før prædiken. Imidlertid nægtede landdistriktet at betale for låse, som kirken havde fjernet uretmæssigt, mens kirkeinspektionen nægtede at holde stolene låst. Jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve.

²⁵⁵ J. F. H. Estrups plan over tårnrummet for pulpiturets forandring 1900 (upubliceret materiale i Viggo Norns Arkiv, Horsens Museum, j.nr. 52A) viser således, at de syv stolerækker i den nordre side af tårnrummet stod fremskudt i forhold til den søndre side, således at de to forreste stole stod hhv. i og foran muråbningen. Bag stolestaderne var opført en trappe, der ledte op til orgelpulpiturets bagside, hvor orgelbælgen stod.

²⁵⁶ Behrendt II, 70. Idet nordsiden af midtskibets sydlige piller var dækket af skillevæggen mellem midtskibets stole og stolene 'under pillerne', kan panelværket under prædikestolen først være opslået efter ombygningen af stolestaderne 1896-98. At renæssancepanelerne endnu er bevaret synes derfor at kunne forklares ved, at de blev genanvendt som enten skillevæg eller i stolene 'under pillerne' fra o. 1678/81.

²⁵⁷ Bomærket er identificeret af *Schönwandt 1980* (note 32) 39. Bomærket blev af Behrendt II, 70 identificeret som borgmester Hans Bangs, men stemmer ikke overens med dennes bomærke på gravsten nr. 1 eller hans segl, der er afbildet hos Schönwandt (fig. 13).

²⁵⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve., jf. også note 254.

²⁵⁹ Eeks. Petersen (note 90) 43-45.

²⁶⁰ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. beskriver stolen som: »En karlestoel i Synder gang ved Daaben hvor udi er fem stader, som ligger til Hindsgauls huus og folk«.

²⁶¹ 'Hr. Lassens' identitet er indikeret i et notat nedfældet 6. juni 1708, LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk., hvori omtales et brev fra 'fru præsidentinde Lassen i Fredericia' af 2. dec. 1706, hvori nævnes, at hendes salige 'herre' opførte stolen, mens de boede på Hindsgavl. Enkefruens titel henviser til ægtefællen Niels Lassen, der 1682 blev udnævnt til kongens præsident i Nyborg, jf. Svend Larsen, *Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede*, Odense 1965, 213-15 og 267 note 18.

²⁶² Jf. stolestadebogen for 1719, LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Bemærk imidlertid også det indridsede navnetræk i den tidligere rådmandsstol i midtskibets mandsrække, anden stol fra kongestolen: »Matthias Bolt 1699«, dvs. skåret tre år efter tilladelsen til at opføre den lukkede stol blev givet.

²⁶³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Stolen er afbildet af Behrendt II, 132.

²⁶⁴ Behrendt II, 73.

²⁶⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. samt *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

²⁶⁶ If. et inventarium, o. 1690, er der tale om Hans Thomesens salmebog, dvs. formentlig *Den ny danske Psalmebog, med mange christelige Psalmer*, der blev genudgivet bl.a. 1654 og 1671.

²⁶⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. samt *KglBygnInsp.ark.* Kirker i Fyn, jf. også Behrendt II, 52 (ill.).

²⁶⁸ Kirken anskaffede bænke både på et tidspunkt før 1839, i 1860, 1868 og før 1903; jf. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk., *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. samt *Menighedsrådsark.* Synsprot.

²⁶⁹ Behrendt II, 109.

²⁷⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Pengetavlerens anskaffelsesår er anført i inventariet for 1815.

²⁷¹ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. De tre ubrugelige tavler omtales ikke længere i inventariet for 1871.

²⁷² Citeret efter Behrendt II, 108.

²⁷³ KglBibl *NyKglSaml* 729 4°, 276. Jacob Thomsen Bircherod oplyser dørens korrekte anskaffelsesår, hvorimod andre af hans oplysninger ikke synes

at hidrøre Middelfart Kirke. Således nævner han, at prædikestolen er fra 1623, ikke 1596 som den malede inskription anfører (jf. s. 2310). Dermed må de oplysninger, der ikke bekræftes af andre kilder, tages med et vist forbehold, herunder oplysningerne om at der på »loffet i Choret« stod årstallet 1584, »Paa dend mindste klokken findes det aastall 1470« og »Paa skriftestoelen 1621. Hr. Peder Jørgensen og Hans Gødsen. Paa Degnestoelen 1574«.

²⁷⁴ Pulpituret blev 1962 sænket lidt i forhold til placeringen fra 1898-99, jf. *Middelfart Venstreblad* 2. juni 1962.

²⁷⁵ Således er pulpituret 1871 tilpasset torgel nr. 4 af snedker C. Holst 1871, LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk., og til det nuværende orgel i 1962, jf. note 274.

²⁷⁶ At den bageste del af pulpituret formentlig var en senere tilføjelse fremgår af en tværnitstegning (o. 1891), LAFyn. *KglBygnInsp.ark.* Kirker i Fyn.

²⁷⁷ Orgeltrappen i nordre sideskib blev ombygget 1790, jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Trappen i tårnrummet kan tidligst være opført efter 1815, idet tårnet stol nr. 3, som var opført netop, hvor trappen siden stod, endnu fandtes det år. Da der ikke er nævnt ombygninger af pulpituret i løbet af 1800-tallet, forekommer det derfor sandsynligt, at trappen i tårnrummet først blev etableret i forbindelse med opførelsen af torgel nr. 4 1871.

²⁷⁸ Se note 274.

²⁷⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Positivet blev købt i Odense 1679 og transporteret til kirken. 1681 indkøbtes materialer til dets reparation eller færdiggørelse: ståltråd, messingtråd, fære- og lammeskind, spigre, nagler, folie, bladguld mv. (ved indkøbet har man åbenbart misforstået orgelbyggerens anvisninger, idet der anskaffedes ikke færre end 67 tilberedte fære- og lammeskind; det reelle behov har antagelig været 6 à 7 skind til brug for bælgene). Imidlertid misligholdt orgelbyggeren sin kontrakt, og arbejdet synes først at være blevet udført 1682 eller 1683.

²⁸⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Pulpituret blev først færdigindrettet og malet 1686.

²⁸¹ Et anonymt notat, LAFyn. *Erholm-Søndergaarde gods-ark.* Sager vedr. Rørup Kirke, oplyser, at positivet på Erholm var bygget af kordegn Fabritius i Middelfart, samt at det tidligere havde stået i Middelfart Kirke, hvor det efter sigende blev anvendt ved gudstjenesten. Notatet anfører forskellige data vedr. orgelbyggerens efterslægt, hvilke tyder på, at han har været aktiv omkring 1800-tallets midte.

²⁸² Citeret efter Behrendt II, 79.

²⁸³ Dette er orglets størrelse 1827, hvor orgelbygger Demant optegner dispositionen. Der foreligger ikke oplysninger om orgeludvidelser i den mellemliggende periode.

²⁸⁴ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. samt *Kirkeinsp.ark.* Div. dok.

²⁸⁵ Denne stemme var som den eneste anbragt i facaden.

²⁸⁶ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. samt *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve. Det nævnte, Frederik VII tilhørende, orgel kan have været et instrument, der var under bygning på Knud Olsens orgelbyggeri ved kongens død 1863, og skulle have været anvendt som gave. Kongen havde 1861 skænket et orgel af tilsvarende størrelse og opbygning til Fredericia, Trinitatis Kirke (jf. *DK Vejle* 334); dette instrument var bygget af Knud Olsen, og dets facade var formmæssigt beslægtet med orgelprospektet i Middelfart. I *Organist- og Kantorembederne*, 1. udg. 1906 hævdes det, at Middelfart-orglet i sin tid har tilhørt Grevinde Danner.

²⁸⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (tilbud fra orgelbygger Knud Olsen 2. juli 1870).

²⁸⁸ Iflg. *Behrendt* II, 81 blev tre af orglets gamle stemmer, Trompet, Basun og Spidsfløjte, fornyet i 1930. Det er dog et spørgsmål, om der virkelig fandtes en Spidsfløjte 4' i manual I før 1930, eller om den af Knud Olsen tilbødte Qvint 2²/₃' i stedet optog den pågældende plads på vindladan.

²⁸⁹ Svellen, der hverken nævnes i Knud Olsens tilbud 1870 eller i *Organist- og Kantorembederne*, 3. udg. 1927, anføres i efterfølgende udgaver af *Organist- og Kantorembederne* (4. udg. 1944 og 5. udg. 1953).

²⁹⁰ Pedalstemmen Gedakt 8' anføres såvel i Knud Olsens tilbud 1870 som i 4. og 5. udgave af *Organist- og Kantorembederne* (1944 og 1953). I *Organist- og Kantorembederne*, 3. udg. 1927 nævnes en Oktav 4' på gedaktens plads.

²⁹¹ LAFyn. *KglBygnInsp.ark.* Kirker i Fyn 1915-1925.

²⁹² *Behrendt* II, 81.

²⁹³ Jf. note 286.

²⁹⁴ Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.

²⁹⁵ *Behrendt* II, 92.

²⁹⁶ *Behrendt* II, 93.

²⁹⁷ Notis i *Middelfart Kirkeblad* 87 (2009), nr. 3, 3.

²⁹⁸ Ewald Jagd, »Som et vartegn og hilsen til skibene«, *Fredericia Dagblad*, 9. marts 1968.

²⁹⁹ NM. Indb. ved Mogens Larsen (1972) og Fritz Thode (1974).

³⁰⁰ *Behrendt* II, 142.

³⁰¹ Oplysningerne om hvalknoglerne er leveret af ph.d. Carl Chr. Kinze, København (e-mail til red. af 22. januar 2010).

³⁰² R.A. *Rentek.rev.rgsk.* Assens provstis kirkegsk. Samme placering anføres i præsteindberetningen 1755, *KglBibl Kallske Saml* 377 4°. Holger Rasmussen, »Kirken som kunstkammer«, *FyMi* 1961, 150 ser en modsætning mellem disse kilders beskrivelse og præciseringen hos *Behrendt* II, 67-68, at knoglerne var henlagt i nordre sideskibs vestlige ende. Da imidlertid trappen til orgelpulpituret indtil o. 1900 var netop dér, og da knoglerne ligefrem omtales, LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Div.

dok., som liggende nord for orglet i 'krogen', er der utvivlsomt tale om sammenfaldende stedsangivelser.

³⁰³ Citeret efter *KglBibl Kallske Saml* 377 4°. Indskriften er trykt i *MarmDan* 1, 235 som: »Anno 1603 den 30. April blev denne Hvalfisk optagen her i Medelfar-Sund ved Hindsgavls Skov og var Erl. og Velb. Mand Jacob Ulfeld til Ulfeldsholm Befalings-Mand paa Hindsgavl samme Tid.«

³⁰⁴ *Behrendt* II, 67-68 samt *Rasmussen* 1961 (note 302) 150.

³⁰⁵ Beskrivelserne af kirkens lysekroner er upræcise i perioden 1717-1827. Herefter oplister inventarierne almindeligvis fire lysekroner, en til otte lys i koret og tre i skibet til hhv. seksten, ni og seks lys. Disse identificeres først nærmere i inventariet for 1903, der nævner fire kroner 'med dobbelte arme': en til otte lys uden nogen årstalsangivelse, en til seks lys fra 1680, en til ni lys fra 1701 og en til 16 lys fra 1709. Da det imidlertid kun er tre af kirkens lysekroner, der er dobbelte, og da den udaterede lysekron (nr. 1) ikke har fatninger til flere end seks arme, må oplysningerne være forvekslet i listen. Samme problematik gør sig gældende i forhold til *Behrendts* oplistning, *Behrendt* II, 63-66. Lysekronerne 1-4, der oprindeligt var til hhv. seks, seksten, otte og seksten lys har nu seks, otte, tolv og seksten lys. Jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk., *Stiftsovr.ark.* Rgsk. og *Menighedsrådsark.* Synsprot.

³⁰⁶ *Behrendt* II, 66.

³⁰⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. samt *Stiftsovr.ark.* Rgsk. If. *Behrendt* II, 66 faldt lysekronen ned 1724. Dette kan ikke bekræftes af hverken stiftsovrighedens eller kirkeinspektionens regnskabsbøger, om end det i sidstnævnte er anført, at kirken 1724 betalte for 'mindre reparationer' af lysekronerne, herunder 16 mark for reparation af Niels Kindstrups lysekron. Beløbet er imidlertid næsten identisk med det, det kostede, da kirken 1696 udskiftede samtlige kronens lysearme (18 mark).

³⁰⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk., jf. inventarium for 1714.

³⁰⁹ Hvor Peder Pedersen ophængte kronen fremgår ikke eksplicit, men 1713 er kronen, der hidtil hang i tårnrummet, 'nu ophængt ved orgelværket'. Peder Pedersen blev 1711 af Middelfart Byting idømt til at betale en bøde på 30 rdlr. for sin gerning, jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

³¹⁰ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. og *Behrendt* II, 63. Jf. også note 305.

³¹¹ LAFyn. *Menighedsrådsark.* Synsprot. og *Behrendt* II, 63.

³¹² NM. Indb. ved Karen Stemmann Petersen (2004).

³¹³ *HofmFund* V, 388.

³¹⁴ LAFyn. *KglBygnInsp.ark.* Kirker i Fyn.

³¹⁵ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Et fotografi i NM af midtskibet set mod øst fra det tidlige 1900-tal bekræfter, at lysearmen på dette tidspunkt var til to lys.

³¹⁶ 1827 blev de to lysearme beskrevet som værende 'hver til et lys', hvorimod de fra 1829 blev inventari-

seret som værende 'hver til to lys', fraregnet 1831 hvor lysearmene blev beskrevet som i 1827. LAFyn. *Stiftsøvr. ark.* Rgsk.

³¹⁷ Selvom lysearmen kan konstateres på fotografier fra før 1900 i Middelfart Museum, figurerer den ikke i inventarierne fra årene efter 1852.

³¹⁸ LAFyn. *Stiftsøvr. ark.* Rgsk.; jf. note 316.

³¹⁹ NM. Lampetterne er af mærket Fog & Mørup, model E3365.

³²⁰ *Middelfart Venstreblad* 27. oktober 1984. Skibet optræder første gang i regnskabet for 1845, LAFyn. *Stiftsøvr. ark.* Rgsk. ('skænket af søfolkene'). Fra 1860 anføres anskaffelsesåret i regnskaberne konsekvent som 1848, formentlig på grund af en fejllæsning. For detaljerede oplysninger om skibet se Anngret Pods, *Kirkeskibe*, Rendsborg 1989, 78–79 og *Thalund*, *Kirkeskibe*, 71.

³²¹ *Middelfart Venstreblad* 27. okt. 1984.

³²² LAFyn. *Stiftsøvr. ark.* Rgsk. If. en seddel lagt i skibet blev det skænket af købmændene C. Pedersen, E. Thiedemann, skipper J. F. Thuesen, H. C. Tscherning, L. Hansen, H. Illum, skipper Poulsen og smedemester P. H. Pedersen. *Middelfart Venstreblad* 27. oktober 1984. For detaljerede oplysninger om skibet se *Thalund*, *Kirkeskibe* 70.

³²³ Skibet er bygget efter tegningerne til en barkentine af skibsbyggerne Rasmussen og Bager, Marstal. Modelbyggerne var kaptajn Hans Albert Pedersen, skibsbygger Mogens Hansen, bager Børge Larsen og kunstmaler K. Krautwald, jf. *Middelfart Venstreblad* 27. okt. 1984.

³²⁴ LAFyn. *Kirkeinsp. ark.* Div.dok.

³²⁵ NM. Urmager Svend Aage Frederiksen, Middelfart, der stod for at vedligeholde uret, oplyser i et brev til menighedsrådet 29. december 1969, at hans forgænger havde vendt stokkene i stokkedrevene, og »bøjet både hjul og hjulaksler for at få det gamle til at passe sammen«, mens han selv havde udskiftet stokkene i stokkedrevene og arbejdet på de to slagværker.

³²⁶ Jens Lampe, »Træk af urmageriets historie i Assens og Middelfart«, *FyMi* 1993, 214.

³²⁷ *Behrendt II*, 110 nævner, at der blandt inventaret for 1830 er anført »et Uhr bekostet 1827« for 20 rdlr. Dette figurerer imidlertid ikke i senere inventarier.

³²⁸ LAFyn. *Stiftsøvr. ark.* Rgsk. Urværket omtales bl.a. 1815 som et 'sejerværk med en lille klokke, der slår i kirken'. 'Slåværket' inde i kirken blev repareret både 1746 og 1759.

³²⁹ LAFyn. *Kirkeinsp. ark.* Rgsk. Den nye urskive blev malet og forgyldt 1755.

³³⁰ Stormklokken fra 1571 (†nr. 3) blev omsmeltet 1723 af Laurentz Strahlborn (nr. 1). 'Femklokken' (†nr. 2) blev omsmeltet to gange, først 1699 (†nr. 5) og siden 1727 af Strahlborn (nr. 2). Den middelalderlige domklokke såvel som tolvklokken fra 1574 (†nr. 1 og 4) blev omsmeltet 1838 af I. C. og H. Gamst (nr. 3–4).

Fig. 171. Kerubhoveder, detalje af klokke nr. 1, 1723, 'Stormklokken' (s. 2336). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – *Cherub heads, detail of bell no. 1, 1723, the 'Storm' bell.*

³³¹ LAFyn. *Kirkeinsp. ark.* Rgsk., C. Kligaard, »Nogle Optegnelser fra Middelfart«, *ÅrbOdense og Assens* 1913–1916, vol. 1, 220.

³³² KglBibl *Kallske Saml* 377 4° beskriver mønterne som fra oven til venstre: 1) 'En istøbt krone her på findes en mand ridende på et asen, under bugen imellem benene en figur', 2) en 'istøbt dansk krone', 3) 'en istøbt krone hvorpå står en mand' med inskriptionen »Anno 1662 Alles mit [B]edacht«, 4–5) Til højre og venstre for Iver Pedersens navn to mønter 'på størrelse som ½ specie', begge med græske inskriptioner, den venstre med et træmotiv, den højre en plante i en krukke. 6–8) I nederste række tre 'istøbte danske kroner'. Valgsproget på nr. 3 er hertug August d. Yngre af Braunschweig-Lüneburgs, hvilket stemmer overens med det svage aftryk af en vildmand på møntaftryk nr. 3 og 7. Hvad der kan anes af disse aftryk synes at stemme overens med en daler fra 1652, Colin R. Bruce II (red.), *Standard Catalogue of World Coins, 1601–1700*, Iola 2008, 437, KM nr. 393.3. I så fald blev årstallet altså fejllæst i 1755.

³³³ Mønterne nævnes ikke i præsteindberetningen fra 1755, KglBibl *Kallske Saml* 377 4°, men deres motiver kan netop anes og identificeres som gentagelser af de midterste kroner i øverste og nederste række på klokkens forside, jf. ovf.

³³⁴ *Behrendt II*, 86 anfører, at kirkeværgen 1727 omtaler klokken som 'Lille Ti'. Kirkeinspektionens og stiftsøvrighedens regnskaber taler imidlertid konsekvent om 'Femklokken' det 18. og 19. århundrede igennem.

³³⁵ Den øvre mønt er identisk med Holger Hede, *Danmarks og Norges Mønter*, København 1977 (3. rev. udg.), Frederik IV nr. 40. If. præsteindberetningen 1755 er

den nedre en 'istøbt dansk krone'. Der er, jf. mønterne på klokken bagside, muligvis tale om Hede, Frederik IV nr. 39.

³³⁶ *Hede 1977* (note 335) Frederik IV nr. 39 og 40.

³³⁷ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. samt NM.

³³⁸ Strahlborn leverede klokker til kirkerne i Sønder Bjerge (DK Sorø 921), Tønder (Kristkirken (DK Sjy 986), Sejerø og Udby (DK Holbæk 483, 2041) samt Them, Tise, Halling, Brabrand (DK Aarhus 1539, 2247, 2807, 4135) og Arninge Kirke (DK Maribo 326). Af disse er der aftryk efter mønter fra Frederik IV's tid på klokkerne i Arninge og Them, dateret hhv. 1728 og 1730; dem på sidstnævnte $\dagger$ klokke var sandsynligvis identiske med dem på Middelfarts klokke nr. 2. Anvendelsen af møntaftryk synes at være introduceret i Strahlborns klokker kort i de tidlige 1720'ere, jf. også klokken beskrevet af Theodor Hach, *Lübecker Glockenkunde, Veröffentlichungen zur Geschichte der Freien und Hansestadt Lübeck* II, Lübeck 1913, 136 nr. 3 (1727), 149 nr. 2 (1734) samt 247-51.

³³⁹ *MarmDan* I, 235; oversættelsen følger *Behrendt* II, 84.

³⁴⁰ Jacob Thomsen Bircherod oplyser, KglBibl *NyKglSaml* 729 4°, 275, at der »paa dend mindste klokken findes det aastall 1470«. Oplysningen kan ikke på det foreliggende grundlag bekræftes; jf. også note 273. Vedel Simonsen, *Vends Herred* (note 112) identificerer klokken som den 'Stormklokke', der blev omsmeltet 1723. Dette kan imidlertid udelukkes, da 'Stormklokken' if. KglBibl *NyKglSaml* 736 4° var dateret 1571, jf. $\dagger$ klokke nr. 3. Vedrørende Bircherods oplysninger om Middelfarts kirke se også note 273.

³⁴¹ KglBibl *NyKglSaml* 736 4°.

³⁴² Inskriptionen følger KglBibl *NyKglSaml* 736 4°, der medtager et årstal, som ikke angives i præsteindberetningen fra 1755, KglBibl *Kallske Saml* 377 4°.

³⁴³ De blev registreret 1891 af arkitekt J. B. Løffler. Beskrivelsen ledsages af en plan over stenenes daværende placering (fig. 130) samt tegninger af seks sten. Registreringen opbevares i Nationalmuseet (Løffler, *Gravstenene*).

³⁴⁴ Vedel Simonsen, *Vends Herred* (note 112); A. Heise, »Bidrag til Familien Rosenkrantz's Historie i det 16. Aarhundredes sidste Halvdel«, *HistT* 6, V, 614.

³⁴⁵ *FySaml* 6, 1873, 418. Både far og datter er begravet i Dronninglund Kirke (Hjørring Amt).

³⁴⁶ *Hans Mikkelsens dagbøger* (note 15) 13.

³⁴⁷ *KancBrevb* 10. jan. 1559; jf. også H. R. Hiort-Lorenzen, »Kong Christian den Tredies Begravelse den 13. Februar 1559 i St. Knuds Kirke i Odense og den 28. Juni 1578 i Roskilde Domkirke«, *Historisk Aarbog for Københavns Amt* 1915, 17.

³⁴⁸ Allerede 1774 anførte *DaAtlas* (VI, 668), at der fandtes et stort antal ligsten med billeder på, men at indskrifterne var utydelige.

³⁴⁹ Også en slidt sten i Kolding Skt. Nikolaj, dateret o. 1650, kan muligvis henføres til denne gruppe (DK *Vejle* 761).

³⁵⁰ Stenene har fællestræk med gravsten, signeret af eller tilskrevet billedhugger Jacob Jacobsen i Haderslev, der virkede o. 1648-o.1673, jf. Merete Bergild og Jens Jensen, »Ribe-værkstedet« – Jacob Jacobsen, billedhugger i Haderslev – 1651-1683«, *Sønderjyske Årbøger*, 1991, 87-106. Endvidere med en sten i Maribo Domkirke (DK Maribo 80) over Niels Nielsen ($\dagger$ 1642).

³⁵¹ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. *Behrendt* II, 139 f. nævner, at man i den ældre bydel flere steder kan finde gravsten, der er genbrugt som trappesten, således bl.a. i Brogade 7 og 8. Stenene kan dog ikke konstateres i dag.

³⁵² Ministerialtidende 1892, i NM.

³⁵³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve; NM.

³⁵⁴ Zsuzsanna van Ruyven-Zeeman og Harriet Stroomborg, *Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, ca. 1450-1700*, LXV (The Wierix Family III), Rotterdam 2003, nr. 652.

³⁵⁵ 1661 fik Morten Poulsen tilladelse til at opsætte et lille epitafium på den vestre pille inden for kirkedøren ved familiens begravelse; jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Antagelig blev epitafiet opsat mod sideskibets vestvæg, hvor det er omtalt 1832, jf. Vedel Simonsen, *Vends Herred* (note 112). Af uvisse årsager nævnes det ikke blandt kirkens epitafier i *DaAtlas* VI, 668.

³⁵⁶ Sognepræst Hans Lime var søn af Elisabeth Clausdatter og hendes første ægtemand, sognepræst Mads Mortensen Lime ($\dagger$ 1658), Johan Gosmanns forgænger i embedet. Wiberg, *Præstehist* 2, 430.

³⁵⁷ Zsuzsanna van Ruyven-Zeeman og Harriet Stroomborg, *Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, ca. 1450-1700*, LX (The Wierix Family II), Rotterdam 2003, nr. 201.

³⁵⁸ Vedel Simonsen, *Vends Herred*.

³⁵⁹ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Et krucifiks, som hænger i søndre sideskib over døren til våbenhuset, kan muligvis hidrøre fra et $\dagger$ epitafium, jf. s. 2310 og *Behrendt* II, 61.

³⁶⁰ *DaAtlas* VI, 668; *Behrendt* II, 139.

³⁶¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Behrendt* II, 138 f.

³⁶² G. L. Wad, »Træk af Vandalismen i Fyen«, *ÅrbOdense og Assens*, IV, 1926-30, 369, efter bekendtgørelse i *Hempels Avis* 27. maj 1850; her anføres Peder Lauritsen Bjørns dødsår som 1661; jf. også LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

³⁶³ Dette år betalte Niels Kindstrup for sin begravelse som fandtes i midtskibet, lige under hans epitafium. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

³⁶⁴ *DaAtlas* VI, 667 f.; *Behrendt* II, 139.

³⁶⁵ *Wad* (note 362) 369; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Angiveligt skulle dele af epitafiets træskårne udsmykning være genanvendt som udsmykning på et skab på Hindsgavl, nu i Middelfart Museum (*Wad* 369; *Behrendt* II, 144). Dette er dog næppe korrekt, jf. *Bencard* 1962 (note 192) 250 ff.

³⁶⁶ En tilsvarende placering af et planteornament ses på en sten fra o. 1562 over Jørgen Clausen ($\dagger$ 1592) i Bogense Kirke (s. 2185).

Fig. 172. Putti med forkrænkelighedssymboler og skjolde. Detalje af epitafium nr. 2, 1691 (s. 2340). Foto Arnold Mikkelsen 2009. – Putti with vanitas symbols and shields. Detail of epitaph no. 2, 1691.

³⁶⁷ Muligvis har der på skjoldet været to sammenslyngede bogstaver, heraf det ene et »M«, jf. Löffler, *Gravstenene*.

³⁶⁸ Löffler, *Gravstenene*.

³⁶⁹ Löffler, *Gravstenene*. 1969 blev trinbredden i trappen ændret, således at indskriften langs venstre side blev skjult, jf. korrespondance i NM.

³⁷⁰ Muligvis bogstaverne »TS«, jf. Löffler, *Gravstenene*.

³⁷¹ Det er uvist, hvordan forkortelserne »DOC« og »GTA« skal opløses.

³⁷² En i Odense virkende, unavngiven stenhugger, inspireret af det jyske gravstensværksted. For eksempler på Odense Anonymens arbejder se Jensen, *Gravsten II*, 93 ff. samt Odense Vor Frue Kirke (s. 1153).

³⁷³ Årstallet indleder indskriftens sidste linje og angiver formentlig hustruens dødsår eller måske året for stensens udførelse (jf. nr. 9).

³⁷⁴ Muligvis initialer for Magreta Tygesdatter. Det er i så fald uvist, hvordan det sidste bogstav, »C«, skal opløses.

³⁷⁵ Om der ligefrem er tale om portrætlighed, er dog tvivlsomt.

³⁷⁶ Oplysningerne i den næsten udviskede indskrift er suppleret efter *Behrendt II*, 134; jf. også *Schönwandt 1980* (note 32) 36 ff., der anfører Hans Nielsens dødsår som ca. 1629 (s. 42 note 86).

³⁷⁷ Formentlig kan stenen som disse forsøgsvis henføres til Odense Anonymen, men den omtales ikke i Jensen, *Gravsten*.

³⁷⁸ Indskriften er forholdsvis tydelig, men der hersker nogen usikkerhed om årstallene, jf. også Löffler, *Gravstenene*. Det er fristende at kæde de afdødes skæbne sammen med den pestepidemi, som i 1603 rasede på Fyn og ifølge Jacob Madsen bortrev hen ved 500 indbyggere i Middelfart, heraf formentlig mange børn. Epidemien betød, at antallet af elever i byens skole blev næsten halveret. *Jacob Madsen* (note 14) 328.

³⁷⁹ Dateret o. 1625–50, jf. *DK Vejle* 759. Kompositionen med en tavleholdende engel i halvfigur under en portal kendes også fra gravsten i Haderslev Amt (f.eks. i Aller Kirke, *DK Sjælland* 273 (dateret o. 1634)) og i kirkerne i Ribe (bl.a. en sten over Oluf Pedersen Rud, dateret o. 1620, i Ribe Domkirke (*DK Ribe* 605) og tre sten i Skt. Katrine Kirke (nr. 6, 9 og 11, alle dateret til årene o. 1600, *DK Ribe* 790 ff.)). Stenene i Ribekirkerne er dog langt fornemmere udført og stammer formentlig fra et værksted der. Også en sten i Vejle Skt. Nikolaj Kirke fra o. 1595 tilhører denne gruppe, jf. *DK Vejle* 164.

³⁸⁰ Mads Sørensen og hans hustru, Anne Ibsdatter, optræder også på gravsten nr. 20 hhv. med dødsårene 1637 og 1648.

³⁸¹ Dødsåret er pga. pladsmangel forkortet »168«, formentlig for 1608.

³⁸² Indskriften, der kun er delvist synlig, er suppleret efter et foto i Middelfart Museum (nr. B 3419), som viser stenen i sin helhed.

³⁸³ Muligvis med rester af bomærker, jf. Løffler, *Gravstenene*.

³⁸⁴ Jf. Løffler, *Gravstenene*. Det er dog vanskeligt at afgøre med sikkerhed, om det tredje ciffer i årstallet er et tretal.

³⁸⁵ På det venstre skjold sås rester af et bomærke eller to sammenslyngede bogstaver, »SR«, jf. Løffler, *Gravstenene*.

³⁸⁶ Muligvis »IRS« eller »IBS«, endvidere rester af sammenslyngede initialer eller et bomærke.

³⁸⁷ Indskriften, der kun er delvist synlig, er suppleret efter et foto i Middelfart Museum (nr. B 3420), som viser stenen i sin helhed.

³⁸⁸ Til 1775 stod døbefonten i den vestlige del af korsarmen, men blev derpå flyttet, angiveligt til østenden af nordre sideskib (jf. s. 2306).

³⁸⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. og *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. samt *HofmFund* X, 4 ff. 1796 blev kirkeværgen indskærpet, at kisterne skulle holdes rene og fri for støv, at væggene skulle kalkes, og at der skulle laves en nøgle til gitterdøren, så den ikke stod åben. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve.

³⁹⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. og Indk. breve.

³⁹¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve; jf. også *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. og *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

³⁹² Løffler, *Gravstenene*. Ifølge oplysninger i kirkens regnskaber blev Henrik Leve begravet 15. marts 1752; hans hustru 2. nov. 1762. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

³⁹³ Fortegnelsen er indført i LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. med kopi i *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Fortegnelsen ledsages af afskrifter af ældre dokumenter som bevis for adkomsten til begravelserne.

³⁹⁴ Begge typer begravelser optræder til stadighed i regnskaberne, og det kan langt fra altid afgøres, hvilken type der er tale om.

³⁹⁵ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Da takseringen blev gentaget 1749 var de fleste beløb sænket lidt, jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

³⁹⁶ Ud over kirkens regnskaber har Chr. Behrendt benyttet materiale, som det ikke har været muligt at indtage i nærværende undersøgelse, således blandt andet kirkebøger og skifteprotokoller.

³⁹⁷ Jens Giedings begravelse beskrives dog 1784 som beliggende lige foran altersranken, jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

³⁹⁸ Bevillingen blev endvidere begrundet med, at Herman Friis 'i disse besværlige krigstider havde vist sig villig med en og anden umage på byens vegne'. Muligvis identisk med Herman Friis, slotsskriver på Hindsgavl, som 1651 købte lejersted til sig selv, sin hustru og begge deres børn på det sted, hvor hans ene barn var begravet. Pengene herfra skulle anvendes til en messehagel af rødt fløj (†messehagel nr. 1). LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

³⁹⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Se også note 169.

⁴⁰⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Muligvis var der blot tale om jordfæstebegravelser, hvoraf de tre 'med påliggende sten' altid skulle tilhøre efterkommerne, mens den fjerde, ligeledes med en sten på, skulle tilhøre kirken og kunne sælges til andre.

⁴⁰¹ Karen Madsdatter Lime var antagelig datter af sognepræst Mads Mortensen Lime, hvis begravelse imidlertid lå i koret (nr. I,4).

⁴⁰² Uden inv.nr. LAFyn. *Menighedsrådsark.* Synsprot.

⁴⁰³ Dødsårene, der ikke er anført på stenen, er tilføjet efter Behrendt II, 164.

⁴⁰⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve; *Kirkeinsp.ark.* Optegn.; Behrendt II, 164.

⁴⁰⁵ Behrendt II, 164.

⁴⁰⁶ Behrendt II, 80.

ST NICHOLAS CHURCH

ENGLISH SUMMARY

HISTORY. Middelfart lies on the north side of the Hindsgavl peninsula, which forms the most westerly part of the island of Funen, projecting out into the Little Belt (the sea channel between Funen and Jutland). The town is mentioned for the first time in 1231. It is not known when the town was granted its charter, but the earliest known privileges were issued in 1496. The ferry crossing to Snoghøj on the coast of Jutland had already in the Middle Ages become the main life-blood of the town.

The church is situated on a little hill in the west part of the town. In its origins it was probably a †church made of natural stone that was replaced, in the course of the 13th century, by a larger brick church. As in so many other coastal towns, the church is dedicated to the saint of seafarers, St Nicholas. By around 1520 at the latest Kavslunde became annexed to Middelfart, and this association lasted until 1896.

Middelfart had no monasteries or convents. In the churchyard there was a †*Trinity Chapel* (cf. below), founded in the late Middle Ages by members of the noble families of Skinkel, Gyldenstjerne and Frille along with others, and to the east of the town there was a †*Chapel of the Holy Cross* (p. 2409). There is also evidence of a †*chapel at Hindsgavl Castle* (p. 2407). In the 1880s the State Hospital was built to the south of the town, with a †*church room* and a †*churchyard* (pp. 2411 and 2414).

In the decades around 1500 the church building underwent a thorough rebuilding and extension process, beginning with the construction of the vestry in c. 1480. In the period 1510–20 the tower was added, and probably in c. 1524 the basilica-type nave was built.

A particular characteristic of Middelfart was the porpoise hunt, which is documented from c. 1500 onwards, but probably dates from earlier.

The porpoise-trappers guild annually presented part of the catch, called the ‘St Nicholas portion’ to the church. The town emerged more-or-less unscathed from the wars of the 17th century, but in the following period it was affected by the general recession in the market towns. The construction of Fredericia and the establishment of a new ferry-route from there to Strib did not damage Middelfart as much as has previously been supposed, however.

After the Reformation the church building was all in all in a bad condition, and the churches in the surrounding area were instructed many times over to provide assistance to the decaying town church. Unlike many other market-town churches the building was not subjected to hard-handed restoration in the 19th century, and it therefore stands now to a great extent in the form that it had in the decades around 1500.

MEDIEVAL ALTARS. All the altars and chapels now known are mentioned in a will from 1507. There may, however, have been more altars than were listed there. The *high altar* was probably dedicated to St Nicholas. The church also contained a separate *St Nicholas altar*, mentioned in 1453 in connection with a donation, a *St Andrew’s altar* and an *Our Lady altar*; the latter ‘with a depiction of the Virgin Mary on it’ was the subject of a request from the bishop to remove it in 1588. There were also altars dedicated to *St Birgitta*, *St Mauritius* and *St Anna*. The last-mentioned was set up by Mats Bang, perhaps in c. 1475, and after the Reformation the ownership of the estate supporting the altar became a matter of dispute.

In the churchyard southwest of the church there was a †*Trinity chapel*. It was originally founded by Bernike Skinkel (†1418). The building was constructed, or possibly re-built, in 1493, and a long list of co-founders was added. Inside

there was an †altar and no doubt also a †positive organ. The chapel was demolished in 1665.

THE SURROUNDINGS OF THE CHURCH

SITUATION. The church is sited in the western part of the old town centre, on a low hill that slopes down on the north side towards the shore of Little Belt. The church is on the north side of the town's main street, Algade, on a corner site with Brogade (west). The church land is a roughly rectangular area and is partly shielded from the streets by buildings that have been put up over the course of time on plots of land sold off from the main area.

†*Churchyard.* The area around the church functioned as churchyard until the opening of the auxiliary churchyard, Østre Kirkegård, in 1819; after that burials in the vicinity of the church continued to a limited extent until 1901.

Buildings in the churchyard. A †*Trinity Chapel* was allegedly built in the southwest corner of the churchyard in 1493 (fig. 2). In 1665 the building was demolished and the stones were re-used for the construction of the porch, but in 1719 there were still preserved remains of the chapel building. Architecturally it was an unusual building, since there were nine skulls inset in the facade above the door, as a '*memento mori*' – a feature which has few known parallels in Denmark.

In 1623 there is mention of a †'*gjordhus*' with four chimneys to the north of the church; it had slid into the water a few years earlier. The function and age of this building are unknown, but its name possibly refers to Gjord Nielsen, lord lieutenant at Hindsgavl in c. 1500.

In 1645 a †*Hospital* was built out towards Algade (fig. 2). The half-timbered building was moved out of the town in 1819 and was demolished in the 1960s. In 1719 there was also a †*vicarage* to the west of the church, but it has since been demolished.

Parish hall. To the southeast of the church a parish Hall was built in 1983, and in 1996 it was supplemented with a larger building to the east of the church.

BUILDING

The building-history of the church is long and complicated, and its chronology can be deduced partly from archaeological investigations of the building and partly from dendrochronological evidence. The building probably had its origins in a smaller Romanesque †*church* built of granite- and limestone-ashlars, several of which now form part of the present church facades (fig. 22, 10a). The precise shape of that †*church* is not known, but it was very probably built on a cornice-profiled granite base, parts of which can be found in the re-used stone material (figs. 166b).

In the course of the 13th century this presumed first †*church*-building of natural stone was replaced in stages by a Romanesque *brick church*, and the †*gable* of the nave of that church was incorporated into the basilican nave of the late medieval church building (figs. 10a). From this it is apparent that the †*nave* was c. 12.7 m wide; after the construction of the chancel in the second half of the century the roof was vaulted, and it seems likely that the vaults were distributed over two naves.

As for the exterior of the building in this phase, all that is known is the lower part of the west gable-triangle, with remains of blind arcading that can be seen from the inside of the tower (fig. 11). The arcading has been built up over a large centrally-positioned cross-shaped recess, which was a motif frequently used in northwest Funen around 1500.

In the second half of the 13th century the †*nave* had a spacious similarly brick-built *chancel* added to it, with an eight-section vault (figs. 10b, 14). This decorated part of the building has two round-arched windows to the east, with slightly pointed relieving arches accompanied by corbelled ornamental courses and the remains of a window to the north that can be seen from the loft of the late medieval vestry (fig. 17).

The tall steep gable triangle is edged with a saw-tooth course which on top forms a soft curve (figs. 13, 14). In the centre of the gable there has been a large low-arched opening which is preserved as a niche, visible from the loft. From

there it can be seen that the lower part has been equipped with a double half-brick flange, which suggests that this part of the aperture could be closed off by a door; possibly there has been a mass bell hanging in the upper part of the aperture. The loft above the chancel originally had access to the †loft above the nave via a now bricked-up door in the north part of the chancel-arch wall; the low placing of this doorway indicates that that section of the building also then had a vaulted roof (figs. 15–16).

According to dendrochronological investigations the roof construction of the chancel was changed in c. 1420, and the angle of the roof was made slightly steeper at that time (fig. 63).

In the late Middle Ages the church was rebuilt in several stages and became a late Gothic brick church. This major rebuilding began, according to dendrochronological analysis, in c. 1480, when the north side of the chancel had a cross-vaulted *vestry* added to it (figs. 10c, 20). On the exterior the facades have undergone many changes and the blind arcading and crenellations of the gable triangle thus date from the 19th century.

In around 1496–1508 a *transept* was built onto the south side of the †nave, with a gable incorporating complex blind arcading, which because of its many small decorations is a fine example of the late Gothic architecture of Funen (figs. 10d, 22). The interior most likely had vaulting which was demolished when this part of the building was partially incorporated into the basilican nave's southern side-aisle, probably built in c. 1524.

On the west gable of the †nave a large tower was built in c. 1510–20; its middle storey was provided with embrasures (figs. 10e, 28, 32–34). On the south side the apertures were made in 1863 (cf. p. 2392), but both the north and the west walls have original apertures that are equipped with recoil beams with holes for supports for guns. From its origins the tower has thus had military significance, and this is an extremely rare case among Denmark's medieval churches.

Since the facade decoration on the tower is particularly detailed on the north side, it is quite possible that the military functions of this building-section were particularly directed towards the Lit-

tle Belt with its shore adjacent to the church. The military role of the tower regarding control of the narrow sea channel can be seen in relation to the channel customs toll that was required to be paid in Middelfart until 1655, when the customs point moved to Fredericia. It is not known for certain when the toll was first imposed, but it may have been in the late part of the Middle Ages, when the royal castles of Hindsgavl and Hønborg also controlled the channel, on the Funen side and the Jutland side respectively. The double role of the church as a manifestation of military power and as a fine prestige building is a parallel to for instance Erik of Pomerania's massively constructed fortress of Krogen at Helsingør, where the Øresund toll was imposed from 1429.

Probably in around 1524 the brick-built Romanesque †nave was replaced by a *basilican nave*. Since the tower and chancel were to be preserved, the length of the new nave was determined by these two older constructions, but the new structure was broader than its predecessor, and in this way the transept, which was also preserved, was in part incorporated into the newly built south aisle (figs. 10g, 12).

Taking a departure point in the architectural details and the techniques of the wall-structures it is probable that the new nave was begun with the side-aisles that were erected outside the earlier †nave. This is indicated not least by the fact that the door in the south aisle has been placed very far to the west, and this may be because the south door of the earlier building has had a †porch (fig. 10f). By this means the earlier church could have been kept under the roof long after the new building had been embarked on.

In the interior the three naves are linked by arcades with pointed arches, above which there are triforium openings to the lofts of the side-aisles and low-arched clerestory windows (fig. 36). The restricted height of the windows is a feature that can be found in a number of market-town churches in Denmark contemporary with this, for example St Olai in Helsingør and Helligåndskloster Church in Fåborg, with which the basilican nave in Middelfart has a particular architectural relationship.

When the south side-aisle was constructed the north part of the transept had to be incorporated into it, and this resulted in the built-on section being significantly reduced in area and being provided with a new vault.

Back in the Middle Ages the chancel gable had been strengthened with two *buttresses*. The one to the north has slight corbie-step graduations that hint at the architectural ideals of the Renaissance (fig. 14).

THE POST-REFORMATION BUILDING. In c. 1550 the *height of the tower* was raised; after the building of the basilican nave it would have appeared stocky and stunted (fig. 10h, 29). In the north wall of the upper storey there is a wide aperture that can be interpreted as a door for a pulley-hoist, and this could indicate that the storey was used as *storage*. This may also apply to the loft space, into which goods and materials could have been hoisted via loft windows to the north and south.

The construction added to the tower terminated in a double-pitched roof with east-west orientated gables which were re-built in 1863. Their probable original form is known, however, from a depiction from 1857 (figs. 50–52), on which it can be seen that the gables had semi-circular corbie-steps of the same type as the fine decorative gables at Hesselagergård that were erected in the 1540s. When the gables were rebuilt they were given loft windows to the north and south, and this possibly reflects the original conditions.

The walls of the basilican nave contain preparations for *vaults*, but in 1588 there was still a flat wooden ceiling. In spite of their late medieval form and construction technique the twelve groined vaults of the three naves are therefore of later date – probably from the middle of the 17th century (figs. 54–58).

In 1667 a porch was built in front of the door in the south side-aisle; in spite of the late date of its construction it was strongly influenced by Renaissance architectural tendencies. In 1701 there was a further addition of a *storehouse* in the corner between the north wall of the tower and the west gable of the north side-aisle.

The two medieval *buttresses* of the chancel gable were supplemented after the Reformation with additional buttresses that were positioned on the north side-aisle, which was constructed on a steep slope. At the same time as the building of the storehouse a buttress was thus added on the west corner of the side-aisle, and in 1710–11 this was supplemented with three further very sturdy buttresses on the upper part of the facade (fig. 168). In 1734 there was an *†ossuary* that was added to the south side of the chancel, and in 1901 two proposals were drawn up for a *boiler-room* for the church; both were rejected, however.

In contrast to most of the Danish town churches Middelfart St Nikolaj has never been subjected to a major comprehensive *restoration*. From the accounts it can be seen, however, that many major and minor repairs have been made to the building, which was very dilapidated even as early as the second half of the 16th century. The south wall of the tower was particularly weak, and it was therefore decided in 1863 that it should be taken down and rebuilt from the level above the tower-room. In that connection the gable triangles were also partly rebuilt (cf. p. 2392).

OTHER BUILDING FEATURES. The chancel, nave and tower have *floors* of red and yellow bricks, while the other parts of the building are floored with Øland stone (fig. 36).

The church has very largely preserved its *windows*, but in the 18th century two windows were inserted into the south wall of the chancel (fig. 52). A similar window in the east gable of the south side-aisle was probably made at the same time.

All the church's medieval building sections have *roof constructions* of oak, and this has enabled dendrochronological dating of the individual sections (figs. 46, 63–65, 66).

Roofing. Since 1868 the church has had a roof of glazed black pantiles which replaced an earlier cladding of part lead and part unglazed tiles.

A *ridge turret* over the central nave has been known since 1588 (fig. 60) and may quite possibly have its origins in a medieval mass-bell spire.

The present copper-covered wood construction dates from after 1885 (fig. 62).

In 1822 the church had two heating stoves, and in the course of that century they were supplemented by other stoves. Today the church is heated by district heating.

Treatment of the masonry. In the Middle Ages the church had plain exterior walls, but before 1734 it was whitewashed. Shortly before 1860 the facades were lime-washed in red, but they now stand as bare brick again after cleaning in c. 1900.

FITTINGS AND CONTENTS

Only two items in the church are medieval in origin: a Romanesque granite aspersorium, and a chancel-arch crucifix from c. 1500. To those items should be added a fragment of a Romanesque (†)baptismal font which was auctioned off in 1743 and is now probably placed in front of Føns Church (*Odense Amt, Vends Herred*), and also possibly a rare ★votive crown and a ★reliquary cross from c. 1500–1520; the association of the cross with the church is not absolutely certain, however. Finally the church's undated medieval 'Cathedral' bell (†no. 1) and another bell, probably from the late Middle Ages (†no. 2), were recast in 1699 and 1727 (no. 2) respectively, as was bell no. 4 in 1838.

In the Post Reformation period only a few additions were made to the church fittings. There are two preserved altar candlesticks which have two unidentified donors' marks on them, along with the year 1564, and there are also a few fragments of the church's oldest pews, from c. 1570–90, with several carved owners' marks in them. These have now been incorporated into the present pews.

A process of modernisation of the furnishings and fittings in relation to Lutheran ideals was set in motion in the Renaissance period. The pulpit was donated in 1596 by the brothers Hans and Rasmus Nielsen Bang and their wives Dorte and Mette, while in 1603 Frederik Jacobsen donated a bracket lamp for the pulpit, of which only the wall-plate is preserved, now with a candle-

holder from the 20th century. The Renaissance pews include a King's chair and a Queen's chair from 1632, set in the front of the central nave's block of pews, together with ordinary pews installed in the period c. 1630–1680.

In the second half of the 17th century there were extensive additions to the contents of the church made in Funen auricular style, which together with the Renaissance furnishings gave a distinct character to the church interior. The impressive altarpiece from c. 1650 was donated by Mayor Claus Madsen, while the local wood-sculptor Hans Nielsen Bang provided a new wooden †baptismal font in 1663 (sold off in 1852), and a pulpit staircase in 1675. Of the altar silver dating from that time, the only preserved item is a wafer-box made in 1661 by Lorenz Madsen; a 17th century altar set was melted down in 1840 by C. Ernst Struntze, Fredericia. The †sacramental set for the sick from 1601 was melted down in 1746 by Christian Schlegel, Fredericia, and a Dutch †baptismal plate from c. 1600–50 was stolen in 1968.

In the following years, up to and shortly after 1700, the church's fittings were considerably increased. The first †organ was acquired in 1686, and as a result of private donations the number of chandeliers increased by three to a total of four. Finally five closed pews were installed by means of rebuilding or re-assembling existing pews (†nos. 1–5); the only exception was the still-preserved closed pew in the south side-nave, which was renewed by re-using materials from the choirboys' old benches. To this were added two further closed pews in the second half of the 18th century (†nos. 5–6). In the early part of the 18th century the church was consequently much more richly decorated than 100 years earlier.

Two church bells were made in 1723 and 1727 by Laurentz Strahlborn in Lübeck by means of melting down older church bells (cf. above), while the church's other two bells were made in 1838 by J. C. & H. Gamst, Copenhagen, similarly by melting down older bells.

The most important 19th century additions to the contents of the church were undoubtedly C. W. Eckersberg's two altar paintings, donated by

King Christian VIII, and H. W. Bissen's marble baptismal font shaped like an angel, which was donated in 1845 by Lieutenant-General C. Ulrich von Sundt. From that period there is also an altar set with ewer, made in 1840 by C. Ernst Struntze, Fredericia.

In the 20th century the main additions to the church contents were objects that were hung up and that had been acquired as presents. These included a chandelier from 1933 (no. 5) and others from 1950 (nos. 6–13), as well as a model ship from 1984 (no. 3). Moreover a new altar set was acquired in 1973 and a new sacramental set for the sick in 1984.

The most recent extensive renovation of the interior of the church took place in 1896–1900; the pews were rebuilt and extended, the old paint layers on the altarpiece and pulpit were removed, both were then varnished, and the organ loft was rebuilt and raised. Since then the chancel and vestry were renovated in 1959–61, involving the erection of a new altar rail and rebuilding of the altar.

Information about the early colours of the church fittings is sparse. The altarpiece is known to have been painted, while the pulpit and †wooden baptismal font, from 1679 and 1692 respectively, are described as decorated with oil paint, silver and gold. In 1734 the pews were painted red with green beading, while the pulpit, the chancel rail and the organ loft were just 'varnished'. This colour scheme was maintained throughout the 18th century. When the church acquired a new †altar rail and (†)baptismal screen in 1844 both had bronze-painted columns, while both the altarpiece and the pulpit probably by that time already had the paintwork dominated by light-painted framing which is known from the end of the century.

DESCRIPTION. The most important contents are described below in the same order as in the Danish text and with references to relevant illustrations and page numbers in brackets.

Altarpiece (figs. 72–77, p. 2293), c. 1650, probably donated by Mayor Claus Madsen. The altarpiece, in auricular style, consists of a pedestal with

a main section and an upper section, all three parts with wings, and at the very top a gable piece with Christ sitting in Judgement over the world, on a rainbow. In column-flanked niches at the sides of the main section there are sculptures of Christ with the Cross and of Moses, each flanked on the wings by his virtue-figure. The two altar paintings (figs. 75–76, p. 2297–98) represent respectively the story about the greatest and the smallest, and three cupids, both painted by C. W. Eckersberg in 1842. The original *upper-section painting depicting the Resurrection now hangs in the vestry.

Altar set (fig. 78, p. 2300), 1840, consisting of chalice, paten and ewer, made in neo-classical style by Christian Ernst Struntze, Fredericia, by means of melting down an older †altar set and the †chalice of a sacramental set for the sick. *Wafer-box* (fig. 81, p. 2301), 1661, silver, made by Lorenz Madsen, Odense, and donated by church warden Niels Kindstrup.

A combined *wafer-box and flacon (fig. 80, p. 2301), 1746, made by Christian Schlegel, Fredericia, comes from a †sacramental set for the sick.

Perforated spoon (fig. 81, p. 2301), 1745, silver, made by Jørgen Olufsen Lund, Odense.

A *votive crown (fig. 83, p. 2303), c. 1520, of partly gilt silver, together with a richly-decorated *reliquary cross* in the form of a crucifix, c. 1500, was found during the excavation of a house on Middelfart Torv (market square); these pieces must have been hidden away shortly after they were made, perhaps because of disturbances at the time of the Reformation. The association of these objects with the church remains uncertain, however.

Altar candlesticks (fig. 83, p. 2304), 1564, Gothic, brass. On the foot the unidentified donors' marks and the date »1564« are engraved.

Baptismal font (fig. 87, p. 2307), marble, made by H. W. Bissen in the form of an angel-child kneeling and holding up a mussel-shell. Donated by Lieutenant-General Christian Ulrich von Sundt, together with the associated silver plate and a (†)baptismal screen placed along the north wall of the chancel, behind which the font stood until 1926, when it was moved to its present more central location in the chancel.

Chancel-arch crucifix (fig. 89, p. 2309), c. 1500. The naturalistically posed life-size Christ figure is suspended from almost horizontal arms with his head resting on his right shoulder. The beard and hair are arranged in delicate curls, and around the head is a crown of thorns woven out of twisted branches with distinct thorns. The figure has detailed paintwork from c. 1933.

Pulpit (fig. 90, p. 2311), 1596, in Renaissance style, donated by the brothers Rasmus and Hans Nielsen Bang and their wives Mette Sørensdatter and Dorthe Thomasdatter. With possible signature on a lower section consisting of the carved monogram »AM« by an unidentified master craftsman. The pulpit consists of a main section with a bay, a support, and a canopy. The five segments of the main section are decorated with arcading and reliefs of scenes from the childhood of Christ. The support is in late Gothic style, in the shape of a sharp-angled polygon painted with two colours in a Renaissance pattern. The canopy, with seven edges, has a richly coffered ceiling built up around a central star decoration. In 1675 a pulpit staircase was made by Hans Nielsen Bang, of Middelfart (fig. 95, p. 2314). The staircase is made in auricular style and decorated on the side and on the door with standing apostle figures placed on corbels decorated with grimacing masks.

The pews (figs. 97-101, p. 2315), c. 1632-1680 are made in high Renaissance style with arcade fields, friezes and triangular gables. The oldest parts are approximately contemporary with the King's chair and Queen's chair (cf. below), but they were continually supplemented with new pews in a related style up to c. 1680. The pews incorporate fragments of panelling that probably came from earlier (†) *pews* from c. 1570-90.

The King's chair and the Queen's chair (fig. 104, p. 2321) date from 1632 according to the date carved in relief in the frieze. They are placed in front of the central nave's two rows of pews and made in high Renaissance style with arcade panels containing strapwork ornamentation, a frieze and a triangular gable in which Christian IV's monogram, crowned and wreathed with laurel, is carved. The front panels of the chairs consist of four arcade panels divided by richly decorated pilasters.

Organ (fig. 105, p. 2325), 1962, by Th. Frobenius & Co., Kongens Lyngby, with 28 stops, three manuals and pedal. The organ facade was designed by Rolf Graae, and placed on an organ loft made in c. 1696 but rebuilt several times, most recently in 1900 and 1962.

Tablet with names of vicars (fig. 107, p. 2327), 1663, with later additions. Pieced together from re-used framework with plain panels and fragments of biblical quotations in the frieze.

Whalebones (fig. 112, p. 2331) from a fin whale stranded near Hindsgavl Castle in 1603, cf. inscription. Suspended as a kind of interior portal above the west entrance.

Chandeliers (figs. 113-117, p. 2331). The old chandeliers are the following: the oldest, a six-arm chandelier without inscriptions, is mentioned for the first time in 1675. In 1680 Niels Kindstrup and Else Steffensdatter donated a richly decorated chandelier which now has eight arms; it was hung up over the couple's grave in the central nave, in the third section from the east. In 1701 Niels Pedersen Bager and Karen Paulsdatter Boerre donated a now 12-arm chandelier which was hung up in the tower room but moved a few years later. In 1709 Alderman Matthias Bolt the younger and Margrete Nielsdatter donated a large 16-arm chandelier that was hung up over the couple's grave.

Wall-plate for a bracket candle (fig. 118, p. 2333), 1603, made of oak, donated by Frederik Jacobsen and mounted on the pulpit, where it is still located, now with a candle-holder of more recent date attached to it.

Church-ship (fig. 119, p. 2334), 1845, three-masted frigate named »Freia«, made by Captain Lars Hansen and donated by tradespeople in Middelfart.

(†) *Tower clock*, 1859, made by tower clock-maker Lars Jørgensen, Horne. Eight-day mechanism in cast iron. The frame is of the flatbed type, with the regulating Graham escapement, and the quarter and hour striking works mounted in a row and working on each other in the order mentioned.

Bells. The church's two oldest bells, the 'Storm' bell and the 'Five' bell were made in 1723 and

1727 respectively by Laurentz Strahlborn, Lübeck, while 'Old Twelve' and the 'Cathedral' bell were cast by J. C. & H. Gamst, Copenhagen. All four were made by melting down older bells.

GRAVES AND MONUMENTS

The church contains two epitaph tablets and 24 gravestones from c. 1560–1690.

In the period c. 1550–1800 the church served as the burial place of the town's residents. The monuments preserved were set up in memory of town bailiffs, aldermen, mayors and vicars. In the decades around 1600 the church also formed the setting for a few noble burials, and the noble family named Pogwisch seem to have had a †burial vault in the chancel. In c. 1750 a †sepulchral chapel was set up for district administrator Henrik Leve and his wife; it was demolished in 1871. †Gravestones were sold from the church in the 1820s, and three †epitaph tablets were sold at auction in 1852. In 1896 the remaining gravestones were taken up out of the floor and placed along the walls of the church and in the mortuary.

Many of the gravestones are very worn and at least a third of them can no longer be identified. The stones include 12 stones carved with figures – male and female figures in garments typical of their time. There is one stone worthy of note which has carved corner sections with allegorical representations of life and death (fig. 139a–b); this type of motif can also be found on a stone in Bogense Church (p. 2191 and fig. 101) as well as on stones from South Sealand, Lolland and Falster. Two stones with an angel, half-length, holding a tablet, are related to some others in South Jutland and North Schleswig (figs. 144a–b and

146). Finally mention should be made of a group of stones from the second half of the 17th century, which were made in lively auricular style and decorated with a resurrection motif from an engraving by the Wierix family (figs. 151a–b, 152 and 154). The two epitaph tablets in the church, which are both like gravestones in nature, (figs. 127–129 and 172), must have been made in the same workshop, as is the case of a tombstone in Bogense Church (p. 2196 and fig. 108).

The only †sepulchral chapel in the church was established in 1749–52 by district administrator Henrik Leve and his wife in the eastern part of the transept. It had a wrought iron (†)screen (fig. 155) and was furnished with two sandstone †sarcophagi with flat lids and inscriptions about the deceased (fig. 156). There was allegedly a sword and a coat of arms hanging on the wall of the chapel. In 1871 the chapel was demolished and the sarcophagi were sunk into the ground; in 1969 the inscription plates were covered over by the floor.

†Burials. The church contained at least 14 tombs. Five of them were situated in the chancel, four in the central nave, three in the south side-nave and two in the transepts. They appear to date from the second half of the 17th century and the beginning of the 18th, although a few may be earlier. By the end of the 18th century most of them had reverted to the church and had been filled up with earth.

Churchyard monuments. In the disused churchyard around the church there are 12 monuments from the period 1790–c. 1874. Among them there is a tablet of white marble with an inscription about Counsellor, Town- and County-Bailiff Nicolaus Franciscus Stabell (†1832) (fig. 160).